

KÊN2

revistë e përvitshme kritike

III • 2020

[illegible]

KËNS - III/2020

▪ *revistë e përvitshme kritike* ▪

Botues:

Lisandri & Aristeia Kola

Kryeredaktore:

Aristeia Kola

Zv/kryeredaktor:

Fra Censor Ambrozi

Komisia shkencore:

Adrian Deva, Arben Prendi, Carrie Ann Morgan, Çezarin Toma, Eljon Doçe,
Erenestina Gjergji Halili, Marsel Nilaj, Michael Galaty

Në ballinë:

Anton Kola, *Thurje kah liria* (2020)

Ilustrimet fotografike:

Anton Kola

E-mail:

revistakens@gmail.com

© Këns: L. & A. Kola

Ann Arbor, Michigan

ISSN: 2521-7348

Korrik 2020

Parathanie

Në këtë numër III të revistës *Kêns*, po i paraqesim lexuesit një pjesë të autorëve shqiptarë, të cilët kanë punue jashtë vendit gjatë kohës së Shqipnisë moniste. Në Sesionin I (*Expatria auctoris*) kemi përzgjedhë shkrime të tre prej personaliteteve të mëdha të asaj që me arbitraritet quhet Diasporë. Këta janë Anton Logoreci, një ndër kritikët më cilësor jo vetëm të sistemeve politike e historisë, por edhe të letërsisë. Nga ky autor, i njohun gjanësisht për aktivitetin e tij në BBC dhe denoncimin e krimeve enveriane, janë përzgjedhë me u përkthye dy artikuj me fokus letërsinë shqipe (*Dialogu i shkrimit modern shqip*) dhe zhvillimet politike në Kosovë gjatë 80-s (*Trazinat dhe gjyqet në Kosovë: Pse popullata shqiptare në Jugosllavi i mësyu rrugët?*). Të dy artikujt [përkthye nga L. Kola], veçohen për origjinalitet në trajtim dhe thellësi analize, antipod i shkrimeve socrealiste apo i heshtjes së Tiranës zyrtare për fatet e pjesës tjetër të kombit nën represion serb. Por një analizë ma e imtë mbi sistemin diktatorial shqiptar e jep Peter Prifti, në kapitullin *Natyra e Partisë Komuniste Shqiptare* shkëputë prej librit të tij *Socialist Albania since 1944: domestic and foreign developments* (1978). Shkrimi në fjalë, përkthye nga M. Nilaj, sintetizon morfologjinë e një partie komuniste në një shtet si Shqipnia, tue nxjerrë në pah elementët funksionalë të një sistemi të personalizuem politik, domethanë të një qeverisje' stereotype me bazë sundimin klasor dhe asgjësimin (jo)fizik intelektual. Këtë natyrë trajtese e përhollon edhe më mirë Stavro Skendi në *Shqipëria dhe konflikti kino-sovjet* (përkthye nga A. e L. Kola). Dëshmia e këtyne shkrimeve prej autorëve *jashtë atdheut*, pra jashtë dogmatizimit ideologjik, asht ngadhënjimi i të vërtetave mbi një Shqipni fataliste qysh prej 1944 e deri më sot. Nga ky autor i fundit kemi përzgjedhë me përkthye (sjellë në shqip nga E. Doçe) edhe një pjesë të fushës më kryesore të Skendit siç ishte

ballkanologjia. Shkrimi *Kriptokristianizmi në rajonin e Ballkanit, nën sundimin osman* jep një pasqyrë të kësaj dukurie, e cila ka gjegjëse edhe në Shqipëri. Prurë në një kandvështrim tjetër, afërsisht një fenomen i religjiozo-politik (në një trysni pushtuese) dhe i një ideologjie politike (komunizmi shqiptar) është e dukshme.

Viti 2020 është vit jubilar për shumë shkrimtarë e artistë shqiptarë, por redaksia ka menduar me të kushtuar një hapësirë të posaçme Arshi Pipës në 100-vjetorin e tij të lindjes, jo për motive preferenciale por për kontribut të vazhdueshëm ndaj një figure të jashtëzakonshme si Pipa, i cili është fenomen unik i kulturës shqipe. Natyrisht, si Pipa si Ndrevashaj në këtë përzgjedhje të mbrendashkruar autorëve të ekspatruar e për të tepër janë modele të arratisjes dhe të asaj çka po zhvillohet sot (po jashtë vendit) *Letërsi Shqipe e Ekzilit*. Sesioni kushtuar Pipës, është nda në katër zane: *kritika*, fusha më përfaqësuese e tij, në të cilën është përkthyer (nga L. Kola) një ndër punimet më të rëndësishme në kritikën e letërsisë italiane: *Personazhe të Jetës së Re: Dante, Cavalcanti dhe familja Portinari*. Pipa xhën vend të padiskutueshëm në bibliografinë e dantistëve në botë, dhe njëkohësisht vend të veçantë në studimet danteske në Amerikë. Një artikull mbi Ungaretti-n (përkthyer nga A. Kola), me titull *Ishulli i mendjes së nënvetëdijes*—që dëshmon kualitetin kritik dhe avancon kërkimet ungaretime, në panoramën e përgjithshme botënore të viteve 70-të—është pjesë e këtij zani.

Është menduar me të kushtuar disa poezi të këtij poeti (nga A. e L. Kola), prej vëllimit katërgjuhësh *Autobiography*. Ardhja e këtyre poezive në shqip, përban një përpjekje sistematike të dy përkthyesve, në këtë rast, për të njohur statusin e merituar të këtij poeti në letrat shqipe. Gja që e kanë bërë edhe

të tjerë përpara, po me sa duket formimi monokrom i akademive dhe i katedrave shqiptare e ka regresue një nismë të kësaj natyre. Duhet shtue, se shteti shqiptar dhe Ministri i Shtetit për Diasporën ka dështue në përkujtimin dinjitoz të Arshi Pipës. Nji fakt të tillë për përkujtimin e kësaj figure, e parashihte së mbrami edhe L. Kola në letrën e hapun ndaj Ministrit Majko, botue në ‘Dielli’ (21 tetor 2019). Kola theksonte:

Viti 2020 asht 100 vjetori i lindjes së Arshi Pipës. Meqenëse si model i rezistencës njerëzore e intelektuale ndaj diktaturës komuniste shqiptare dhe kjo pikërisht përkon me frymën e programit të qeverisë shqiptare:

“Rrugët e Kujtesës” janë gjithashtu një itinerar unik i Shqipërisë që do të vijojnë të nxjerrin në pah aspektin historik dhe edukativ të siteve të ish-diktaturës si Spaçi apo Tepelena, në vijim të projekteve tashmë të njohura muzeale të Kujtesës (Programi i Qeverisë 2017-21, f. 13).

*do të ishte në dinjitetin kombtar ngritja e një përmendoreje të A. Pipës në Tiranë si kremtim jubilar. Ky akt gjykoj se ndihmon kujtesën historike, tregon ndjeshmërinë civile dhe përgjegjësinë intelektuale, përkujton privimin e të drejtave dhe të lirive njerëzore, qendërzon respektin ndaj autorëve shqiptarë në Diasporë dhe mbi të gjitha kjo strategji: “ruan dhe forcon identitetin kombëtar të shqiptarëve” (Strategjia Kombëtare e Diasporës 2018 - 2024 dhe Plani i Veprimit, f. 50). Në një rrafsh tjetër human, them se asht edhe detyrim ndaj familjes së tij, sepse vëllai i tij Av. Myzafer Pipa **u vra** barbarisht në Shkodër gjatë diktaturës e sot nuk dihet se ku e ka vorrin, motra e tij, shkrimtarja Bedi Pipa **vdij** vetëm 24 vjeçe me pengun e njeriut të vëllatit të vramë dhe tjetrit të burgosun e pa strehë konkrete mbi krye, i ati i tij*

dha shpirt mbas stërmundimit në një karrocë kali gjatë rrugës për në barakën e radhës ku i kishte caktue Zyra e Strehimit, motra tjetër që sfidoi fatin dhe regjimin enverist, Fehime Pipa ndërroi jetë pak vjet ma parë pa ia përmbushë amanetin Arshiut (botimin e plotë në shqip të veprës së tij). Motra tjetër, Nedreti, ka kontribue personalisht me përkthimin e veprës filozofike nga italishtja 'Skicë e një konceptimi mbi jetën + Mbi gjenin'. E do të ishte me randësi, para se të bashkohet në amshim me familjen e saj, të shihet një akt konkret të shtetit shqiptar në lidhje me prof. Pipën.

U cituen këto rreshta, për me konfirmue se një përgjigje ndaj kësaj letre nuk erdh kurrë por edhe me rikonfirmue se shteti aktual shqiptar, asht në princip enverian. Doemos produkt i PKS-H-së. Jo vetëm me rastin e Pipës, por edhe me shumë raste të tjera një Ministër shteti i Diasporës në modelin e këtij ministri aktual, duhej të kishte dhanë kaherë me turp dorëheqjen e parevokueshme. Ai, nuk përfaqëson asnjë interes dhe asfarë fryme të shqiptarëve jashtë vendit.

Një recension i Martin Camajit për veprën fundamentale të Pipës, *The Politics of Language in Socialist Albania*, asht mendue me u përkthye (edhe pse në faqet e nr. II të *Kënsit*, e kemi dhanë si faksimile prej *Albanica-s*), tue njehë e ditë do dallime të pjesshme me variantin e revistës që drejtonte vetë Pipa. Këtë punë të vyeshme, e ka krye E. Lani (paraqitë në zanin *recension*). Në rubrikën e fundit të këtij sesi, prej fondit të shkrimeve të vetë Pipës asht paraqitë artikulli paradigmatic *Turqit e rij të Shqipërisë së re*. Ky artikull gjykojmë se asht, skanimi ma i plotë i 30 vjetëve histori postkomuniste a neokomuniste.

Arkivi i *Kënsit*, në këtë numër përbahet prej hulumtimesh krye prej L. Kolës, në fondin e Dom Prek Ndrevashajt në Michigan. Ky fryt i pjesshëm hulumtues që po jepet në faqet

kësaj reviste, gjykojmë se ban të mundun njohjen e autorëve shqiptarë jashtë atdheut dhe kontribuon në stabilizimin e hartës së mungueme të veprimtarëve në kulturën shqipe, gjatë e mbas komunizmit. Ndrevashaj asht dëshmi absolute e faktorizimit të komunitetit shqiptar (kryesisht atij katolik) në Amerikë (Michigan). Pjesa e arkivit asht zbardhë, përpos faksimileve, që me pasë një receptim ma lehtësues për lexuesin. Prej fondit Çoba, prej të cilit aktualisht kanë dalë edhe *Keze të hueja*, asht përzgjedhë një fragment përkthimor prej 76 vargjeve, me motiv fetar kushtue Sh'Aleksit dhe një elegji e bukur e Mark Çunit, që u gjet në fondin e Mons. Ernest Maria Çobës. Edhe ky fond, asht pjesë e projekteve të kolanës *Kêns*, të cilat në të ardhmen do të bahen publike.

▪ redaksia ▪

- Sesioni I / Expatria auctoris

- Anton Logoreci
- Peter Prifti
- Stavro Skendi

DIALOGU I SHKRIMIT MODERN SHQIP

Gjatë katërdhjetëvjetëshit të parë të këtij shekulli letërsia shqipe asht sundue nga gjenialiteti i Pader Gjergj Fishtës (1871-1940)—poet, mësues, drejtues fetar dhe njeri i punës. Megjithëse reputacioni i tij si poet mbetë në një vepër të vetme, poema epike e tij madhshtore *Lahuta e Malcís*, ai asht po ashtu autor i shumë lirikave, i satirave dhe i poemave dramatike të cilat kanë mbetë relativisht të panjohuna. Nji analizë e do faktorëve që ia kanë shtue vlerën prodhimit të krijimtarisë së tij, besoj, kishte me dhanë pak dritë jo vetëm mbi Fishtën si artist, por edhe mbi skenën sociale dhe letrare të kohës së tij.

Fishta buronte prej një familjeje fshatare i cili në rini iu bashkue Urdhnit Françeskan, ku mori formim klasik. Por ndoshta poemat heroike shqiptare që këndohen kajherë në mënyrë monotone dhe me melodi të njëtrajtshme prej rapsodëve të fshatnave, ishin ndikimi ma i madh në jetën e tij të herme. Këto janë pjesë e një tradite të gjallë sërish, prej disa shekujsh, dhe origjina e të cilave der tash nuk asht hetue si duhet. Fishta e ndërtoi epikën e tij mbi këto themele. Nëpërmjet veprës së tij, e përbame prej tridhetë kangësh të gjata, ai përdori vargje tetërrokëshe me një ritëm trokaik: metri ma popullor i poezisë heroike shqipe. Tema kryesore e veprës asht beteja e gjatë e shqiptarëve kundër turqve dhe sllavëve, dhe i do betejave që u zhvilluen kundër tyne përgjatë shekujve. Vepra mund të quhet poetike, romantike dhe thjeshtsim i historisë së Shqipnisë. Kjaherë asht pa' thanë se krejt çka ka ba Fishta asht se ka bashkue do kangë të vjetra mbasi i ka përpunue e stilizue ato. Tanë vepra ka një unjism shtjellimi e organizimi që vetëm një artist i ditun dhe i tëholluem mundet me ba atë. Gjuha e përdorun në pjesët ma të mira të rrëfimit asht e thjeshtë dhe e drejtpërdrejtë, por në kundërshti me

rapsodët popullorë Fishta nuk e kufizon veten në kallëzimin dramtik të një ngjarjet. Shpeshherë tërheqet dhe kalon në gjykime filozofike, morale dhe historike në ndodhitë që ai përshkruen. Atëherë gjuha e tij bahet me krahë e fluturon përmbi idenë e thjeshtë poetike dhe mjeteve shprehëse të rapsodëve tradicionalë.

Fishta asht sigurisht një artist i ditun, por asht njëherësh moralist me karakter shumë të ashpër. Nuk kishte me qenë një ekzagjerim me thanë se njena prej atyne gjanave që e shtyu për me krijue një vepër të këtij lloji, ishte dëshira me u dftue bashkëqytetarëve të shekullit njëzetë cilësitë e virtyteve, të cilat e banë të mujtun mbijetesën e paraardhësve tyne ndër shekuj: një kod i rreptë i nderit vetjak, një shpirt kalorësiak, një mospërfillje stoike e vdekjes. “Rreziket e kohëve tona janë disi ndryshe po megjithatë të njëmendta (duket se thotë ai). Përdersa ata të mos maten me do cillti heroike të së kaluemes ka rrezik që çdosënd me u bjerrë”.

Botimi i kangëve për një periudhë mbi tridhetëvjeçare, i caktoi padyshim reputacionin si poeti ma i madh që ka pasë vendi. Ai shpesh asht quejtë “poeti kombtar” i Shqipnisë; me sa duket kjo ishte një mënyrë me thanë që ai punoi mbrenda një tradite nacional-patriotike dhe njiso bashkë shpirtin e saj dhe mbërritjet ma të mëdhaja. Në krahun tjetër, mbështetja e tij krejtiskrejt në traditë asht prirë me i errësue aspektet e tjera të gjenialitetit të tij, tue zvogëlue fatkeqsisht staturën dhe kuptimin e vërtetë të tij. Filologët e zellshëm gjermanë të cilët kanë ba ma shumë se kushdo që me e përhapë veprën e tij jashtë, janë përqendruet të gjithë tek epika e tij madhshtore dhe kanë neglizhuet poemat e tij lirike e satirike. Por, njëjloj si ata, më duhet me shtue se kritika letrare moderne shqipe ka marrë të njëjtën rrjedhë.

Gjenialiteti lirik i poetit mund të dallohet përsëtepërmi te *Mrizi i Zanave* dhe në një mbledhje të poezive fetare. Gjuha shqipe kurrënjherë ma parë nuk ka mbërritë n’asò kulmesh a të jetë përdorë me aq fuqi e pasuni. Dhe në të njëjtën kohë, kur ai po punonte pajadà mbi epikën e tij, Fishta botoi një numër satirash poetike të cilat, përveçse të randësishme në vetvete bahen edhe ma shumë të tilla kur ndërliken me

veprat e tjera të tij. Në poemën e tij epike, ai pati qëllim me shkruar mbi bamat heroike të fashtarëve të moçëm dhe grupit shoqnor kundër çudive ma të tmerrshme historike, rezultati i të cilave ishte emergjenca e një kombi të ri. Por poeti dëshmoi gjatë jetës së tij ramjen e kadalshme të shoqnisë së vjetër, së bashku me disa cilësi të saj të jashtëzakonshme, lindjen e zorshme të një qyetnimi urban, përrurue me do vlera të reja, një pjesë e të cilave ma fort të vrazhda dhe të pacipa. Disa aspekte të kësaj periudhe tranzicioni, që s'ka mbarue ende, e përndezi si tërbimin ashtu edhe mërzinë e tij dhe e ktheu veprën e tij në një dialog mes panegjirikut e satirës, mes optimizmit dhe pesimizmit, mes së kaluemes e së tashmes—mes *le Rouge et le Noir* (të kuqes e të zezës). Në anën tjetër, Fishta nuk ishte një reaksionar romantik i dishruem për “të mirat e kohëve të vejtra”. Tërbimi e mërzia e tij kjenë ata të një njeriu, i cili desht me shpirt që ndërtimi i shoqnisë së re duhej me u përbashkue me moralin e patundshëm dhe me përpjekjet intelektuale të brezave të rij, e kjo kishte me mujtë me trupzue disa nga vlerat e epokës heroike.

Nëse duem me ia vû veshin zanit të kësaj ane të errët të dialogut të poetit, ne duhet me shkue te *Anzat e Parnasit*, një përmbledhje me gjashtëmbëdhjetë poezi satirike; te *Juda Makabé*, një dramë në vargje e mbështetun mbi një temë të Testamendit të Vjetër; dhe te *Gomari i Babatasit*. Në këto vepra Fishta asht me pushkë përfaqe, tue përdorë armët fillue prej përtalljes, humorit të idhtë, dhe shpotisë deri te burlesku, ironisë dhe një *saevio indignatio* swiftiane,¹ kundër pshtjellimeve të grupeve të ndryshme: fuqive politike europiane, çartjes dhe padijes së politikanëve, shtihanisë së besimit, fshatarëve tue ngjitë shkallët e borgjezisë, shtresave të mesme që s'ishin as borgjezë as fshatarë, tradhtarë të t'gjitha llojeve, burokratë mendjengushtë, dhe një numër aventurierësh ndërkombtarë, që herëmbashere synonin fronin e zbrazët të shqiptarëve.

Tradita së cilës i pëkiste Fishta dhe krejt shkrimtarët e brezit të tij ishte tradita patriotike Romantike e shekulli të

¹ Mb. i përdorun prej autorit irlandez J. Swift; togu latin: *indinjate të rreptë*, L. K.

nandëmbëdhetë, ku dy përfaqësuesit kryesorë ishin Jeronim De Rada dhe Naim Frashëri. Ata ishin të gjithë shkrimtarë me një mision, i cili rrekej me mbërritë pavarësinë e vendit dhe me modelue një kulturë të dallueshme kombtare. Përveç kësaj tradite gjendet sërish një forcë e gjallë—janë aludue dialogë të Fishtës, dhe prej përziemjes së ideve e kahjeve të reja—në veprat e disa prej bashkëkohorëve ma të zotët. Kaq sa më lejon hapësina mundem me përmendë vetëm dy emna: Imzot Fan Nolin, poet, historian dhe përkthyes i Shakespeare-it, dhe Faik Konitzen, publicist, studiues dhe botues. Të dy kanë reague si veprimtarë të fuqishëm të nxitjes dhe librimit intelektual, dhe vepra ma e mirë e tyre asht mbrû me një ndiesi tensioni mes ideve të një kulture të vjetër fshatare dhe vlerave të qytetnimit modern perëndimor.

Revistat letrare kanë luejtë një rol të randësishëm në historinë e mendimit dhe të kulturës shqiptare, dhe kjo asht veçanërisht e vërtetë për këtë shekull. Mes dy Luftnave Botënore, Vjena kje një ndër qendrat ku shqiptarët e tij u patën dërgue për arsimimin e tyre universitar. Në fillimet e njizetës një grup studentësh botuen të përkohshmen e tyre, quejtë *Djalëria*. Një numër poetësh të rij dhe shkrimtarësh e banë debutimin në këto faqe, por ndoshta zani ma i madh i saj u mbërrî kur për herë të parë aty botoi Lasgush Poradeci, poeti lirik ma i madh i brezit të ri. Poezitë e tij u rishtypën nëpër të përkohshme dhe gazeta botue në Shqipni, dhe impakti i parë te të rijtë solli një shkëndî cilësore. Këtu ishte një za i ri në poezinë shqipe, po aq i ri e grishës sa ai i Baudalaire-it në shekullin e nandëmbëdhetë në Francë. Por teksa të rijtë po magjepseshin shpejt mbas tij, anëtarët e brezit të vjetër e diktuen në një fazë prishaqefje dhe u banë skeptikë. Ata u ankuen se po bahej jehonë përmes shumë fletëve letrare ndërsa kurrja e re nuk po dukej në horizont. Si temat po ashtu dhe format e veprave të Poradecit (pohuen ata) ishin si të Frashërit, Fishtës ose të mjeshtërve të tjerë të lëvizjes nacional-romantike; *ergo* (pra) ai nuk ishte poet fundja.

Premisat e tyre sigurisht ishin të sakta, por jo përfundimet e tyre. Çështjet për të cilat shkruente Poradeci natyrisht nuk ishin coha e poezive të tjera popullore apo të shkrimtarëve ma

të vjetër; ai shkroi për perëndimin mbi liqerin e vagëlluar, kujtime fëminore, dashninë, freskinë e verës, dhe zogjtë. E për me shkruar për gjanat që e shtynë atë iu desht me modelue një idiomë të veten poetike. Ndikimi i shkrimeve tradicionale heroike dhe i veprave si epika e Fishtës, sikurse dhe cilësi prej poezisë së tij lirike e satirike, kjenë aq të fuqishme e bindëse sa që lexuesit prireshin me e gjykue çdo poezi të re nëpërmjet standardeve të tilla që ishin vû. Megjithatë, Lasgush Poradeci vijoi me e rrahë shtegun e vet përmes një xhungle të dendur dhe të madhe, tue përfaqë një fashë të ndritshme, të kaltër përmbi. Skema poetike ma e mirë duhet me u kërkue në përmbledhjen e parë të tij, *Vallja e Yjve*. Por, si gjithë artistët e tjerë të vërtetë, Poradeci nuk ishte një-copet antitradicionalist. Jo vetëm që ai ka mësue njëherësh do shorte të mira prej disa poetëve shqiptarë të shekullit të kaluem, dukshëm prej Naim Frashërit, por ai ka pi fort në gurrat e Goethe-s, Simbolistëve francezë, dhe prej poetit rumun, Eminescu-t. Ai gjithashtu ka rishkruar një numër baladash popullore të Shqipnisë së jugut, tue i kthye ato në vepra artistike pa ua ndryshue karakterin e mbrendshëm.

Fundi i njizetës dhe fillimi i tridhetës ishte një periudhë me tharm të madh intelektual e ethje. Ky stad u nxit ma tepër sesa u pengue prej diktaturës së mbrapshtë që mandej muer pushtetin: një diktaturë e mbështetur ma shumë në “nuk duhet” sesa “duhet”. Do lloj idesh të mëdhaja u shoshiten, u diskutuen, u shijuen. Në fakt, brezi i ri kje në një gjendje të mpaktë dhe të pshtjellueme të rebelimit ndaj disa vlerave të vjetra dhe njado aspekteve të traditës Romantike të shekullit të mbramë. Ky reagim ishte një simptomë e dyfishtë frustrimi dhe gjallënie. Dhe përmbi ethje intelektuale u hodh një hije e zezë rreziku—depresioni ekonomik botënor, lindja e nazizmit në Gjermani, dhe emergjenca e fashizmit si forcë ndërkombtare agresive. Mbrapa, në veçanti, një kërcënim i qëndrueshëm për pavarësinë e vendit përgjatë të tridhetave. Disa prej paralajmërimeve të Fishtës në fakt filluen me marrë trajtë ogurzeze.

Prirjet dhe aspiratat e reja u pasqyruen në një numër të përkohshmesh, të cilat u botuen në atë kohë, si *Minerva, Illyria*

dhe *Përpjekja Shqiptare*. Prej tyne, *Illyria* doli se ishte ma polemizuesja dhe ma me ndikim. Ajo u botue prej një grupi prej gjashtë autorësh e artistësh të rij, një prej të cilëve Ernest Koliqi, poet e tregimtar, kje figura ma e jashtëzakoshme, dhe autori i këtyne rreshtave, anëtar i saj ma i ri. Vepra e Koliqit asht interesante dhe domethanëse, sepse asht puna e një shkrimtari që asht përpjekë me bashkue të vjetrën e të renë në një unjism frytdhanës. Jo vetëm që shkroi disa prej tematikave të vjetra të letërsisë shqipe, por ai gjurmoi shtigje të reja me butësinë dhe imagjinatën e një artisti të vërtetë romantik. Tregimet e tij janë patjetër ma të mirat që janë shkruar në këtë gjuhë; ato ruejnë cilësitë ma të nalta si prozator dhe zejtari letrar sikurse edhe squetësinë e arsytimin e tij për disa probleme vendimtare të asaj kohe. Ende, në përpjekjet e tij gati të dëshpërueshme me bashkue të vjetrën me të renë në kohën e moralit të madh dhe theksimeve politike, Koliqi duket se ethet gjithnjë e ma tepër mbas vlerave të pranueshme e të ngulituna të së kaluemes. Gjatë fazave të hershme të karrierës së tij ai shpesh pat shkruar te folklori si flladitje frymëzimi e shpirtnore. Tash duket se sheh përtej porsia një orakull i mbramë urtie dhe edukimi. Dhe dyshoj se kjo gja i ka ba një dam të madh zhvillimit të tij të vonë si artist. Gjithsesi nuk asht kurrëgjatë në krahasim me goditjen tragjike që pësoi letërsia e kultura shqipe, kur ky burrë me dhantë vendosi me e ndalë shortin e tij me fashizmin italian, tue u ba Ministër i Arsimit në qeverinë e parë pushtuese që u themelue në 1939.

Shembllimi ma i madh për gjendjen mendore e shpirtnore—në të cilin antëtarët e talentuem të inteligjencës shqiptare e gjetën veten pak vite mbas luftës (dhe, gjykoj, që kjo mund të përdoret edhe për vende të tjera të Europës lindore)—asht piktura e Pieter Brueghel-it të Moçëm *Ramja e Ikarusit*. Gjenden dy versione të saj, njena në Royal Art Gallery në Bruksel dhe tjetra në një koleksion privat në Nju Jork. Plani i parë majtas, në pikturën e Nju Jorkut, xëhet prej një fshatari që plugon tokën me një plug të thjeshtë druni teksa Dedalusi fluturon sipër tij si shqiponjë. Matanë tij shtrihet një det magjepsës dhe një peizazh lë me një blu të blertë. Një anije

bukur e madhe shihet në të djathtë të qoshes, dhe përballë saj pikturohet Ikarusi, kambët e të cilit diftohen pafuqishëm kah qielli. Krejt skena asht mbipërdorë me anë të dritës e të qetësisë së jugut. Ky asht soji i tablosë që shkrimtarët dhe artistët shqiptarë patën para syve. Disa prej tyre u mahnitën prej aventurës heroike të Dedalusit e Ikarusit. Por tragjedia nuk i pengoi ata me e shijue bukurinë e habitshme të vendit dhe detin, u rreken me paraqitë së paku ndonji pjesë të saj në veprën e tyre. Ma vonë ata e panë fshatarin tue mshâ mbi plug, thuejse pa e pasë mendjen se çka po ndodhte rreth tij. Ai ishte pjesë e peizazhit, dhe ajo çka bani nuk i përket asaj. Kjo shqetësoi disa prej tyre dhe filluen me e errësue pjesën tjetër të pikturës. Gjithsesi ata vazhduen me pá mbi të e me meditue mbi atë çka panë, tue shpresue ma së paku me rrokë veçmas kuptimin e mbredshëm tynin.

Mandej befas, në 1939, krejt piktura u shndërrue në mënyrë katastrofike: një masë e planeve të luftës e terratisën qiellin, tue e hekë figurën e shkretë të Dedalusit; anija e paqtë që solli mallna (edhe pse shumë pak për pluguesit) prej së largu filloi me hapë zjarr e me shkaktue vdekje; dhe për herë të parë fshatari pau përtej plugut të vet dhe atëherë u zhuk, për t'u shfaqë sërish me armë. Shumë prej tokës së tij mbet djerrë për disa vite, dhe potera e betejës shpesh e mbushte peizazhin dhe qiellin sikurse bante motit, përshkrue në epikën e Fishtës.

Mbas gjashtë vjetësh të pushtimit të huej dhe të luftës civile u duk, në një çast shprese, se në pikturë mund të kthehej pak prej dritës së vjetër e qetësisë. Po kjo s'kishte me ngjã. Në vend të saj, vrugu dimnuer i totalitarizmit të Stalinit zdrypi mbi kanavacën e bukur dhe të marrakotun të Brueghel-it: vrugu që në ditët e sotme mbulon gjysën e peizazhit të Europës.

Nuk asht ende e mundun me thanë si e kur ka me u zhdukë ky vrug, por kur të ndodhin mrekullia shanset janë që shkrimtarët e artistët shqiptarë, e jo vetëm ata, kanë me u trullue për një kohë të gjatë prej gjendjes së vështirë të lirisë. Dhe kerkush s'mundet me thanë kur kanë me mujtë ata me e përballue luksin e shikimit sërish te pasqyra shndritëse e detit,

dhe e liqenit, fashën verbuese të luleve të egra mbi kodër apo
qiellin e kaltër mbi të.

Marrë nga: Anton Logoreci. (1956). 'The Dialogue of Modern
Albanian Writing', *Books Abroad*, Vol. 30, No. 2 (Spring, 1956), pp. 155-9.
Përkthet: Lisandri Kola

TRAZINAT DHE GJYQET NË KOSOVË PSE POPULLATA SHQIPTARE NË JUGOSLLAVI I MËSYU RRUGËT?

Demonstratat që shpërthyen në pranverë të 1981 në Kosovë—zona ma e madhe shqiptare e Jugosllavisë, pjesë përbërë e Republikës së Serbisë—dhe shtypja prej forcave të shumta të sigurimit kje një trazinë e fortë në historinë e pasluftës së vendit. Ndërkaq po aq serioze kje kriza që u diskutue prej mediave jugosllave dhe u debatue në mbledhjet e shpeshta të partisë komuniste gjatë vitit.

Demonstrata shqiptare erdh në tri valë të ndame. E para u zhvillue mes 11 e 12 marsit. Disa mija studentë universiteti marshuen përmes Prishtinës, kryeqyteti i krahinës, tue protestue kryesisht për kushtet e vorfna ekonomike. Nji tjetër valë e shkapeti qytetin më 26 mars, ku u raportue se demonstruesit kishin zaptue një numër bujtinash studentore. Demonstruesit po ashtu u shpërndanë në qendra të tjera të Kosovës. Nji valë e tretë ma e madhe u përplas mbi Prishtinën mes 1 e 2 prillit. Me këtë rast studentët iu bashkuen shumë punëtorë e me profesione të ndryshme, tue krijuë një lëvizje protestuese në masë.

Tue pretendue se këto ngjarje ndërtuen një kërcënim nacionalist e kundër-revolucionar për rendin politik dhe stabilitetin e vendit, autoritetet jugosllave shpallën gjendjen emergjente në krahinë. Helikopterë me policë specialë dhe me kontigjentë të armatosun u prunë këtu prej Beogradit e qendrave të tjera. Rrumujat u shtypën prej përdorimit të madh të forcës. Gazetarë të huej u dëbuen prej zonës; atyne që mbërritën u thanë me ikë.

Viktimat e kësaj trazie (që vijoi për disa muej, përmes një shkalle ma të vogël e sporadike) ishin, simbas burimeve zyrtare, nandë të vramë e 257 të burgosun. Këto shifra u kontestuen prej qeverisë shqiptare që e çoi numrin e tyne të t'vramëve në rreth 300.

Dy pyetje kryesore bahen. Çka i ndezi demonstratat e para? Pse përfunduen ato në përplasje kaq serioze me forcat e sigurimit? Meqë nuk u lejuen korrespondentë të huej me raportue mbi ngjarjet që u parashtuen, një student italian,

Demetrio Dalifera, ndërsa po ndiqte në atë kohë Universitetin e Kosovës, siguroi dorën e parë të raportimit të asaj çka po ngjante. Tue shkruar në të përjavshmen *L'Espresso* të Romës (31 maj 1981), ai tha se demonstratat e para u skenuen nga studentët shqiptarë për me i kushtue vëmendje tri ankesave kryesore: grante jo të përshtatshme, mungesa të teksteve dhe kushte të vorfna jetese. Demonstruesit u sulmuen menjherë nga policët e armatosun me tanke dhe gaz lotsjellës. Të detyruem me u shpërnda me një mní të naltë, studentët vendosën me organizue një demonstratë ma të madhe e të planifikueme ma mirë më 26 mars. Atë ditë disa mija njerëz marshuen përmes rrugëve të Prishtinës, tue britë 'Lironi shokët prej burgut' dhe 'E duem Kosovën republikë'. Policia vendore, shkroi Dalifera, u përforcue mandej me helikopterë të mëdhaj policorë prej Beogradit. Prapë demonstruesit u mësyt me tanke e gaz lotsjellës. Pati shumë viktima e të arrestuem.

Mënia e shkaktue me prej sjelljeve të policëve, thotë Dalifera, u përhap tepër shpejt nëpër qytet ma mbrapa. Kjo i la vend për demonstratën tjetër të 1 prillit, tue përfshí tridhetë a katërdhetë mijë njerëz. Policia sulmoi sërish tue shkaktue lendime. Një ditë ma vonë, ushtria muer televizionin dhe radiostacionin, gazetën dhe zyrtat qeveritare. Makina të armatosuna patrulluen rrugët, dhe aeroplanët fluturuan poshtënaltësi mbi Prishtinë tue frigue popullatën. Demonstratat u shuen ditën në vijim, më 2 prill. Por atëherë studentët e mbështetësit e tyre ishin krejt të shkatërruem dhe qyteti ishte kthye në një kamp ushtarak. Ajo çka na dikton dëshmia e Dalifera-s asht se demonstratat e studentëve, paraparakisht të lidhuna me ankesat ekonomike filluen me një rënd paqësor e të rregullt. Ato u përhapën e banë të dhunshme për arsye të kundër-reagimit të forcave të sigurimit.

Spastrime

Trazinat shpejtas u pasuen nga një valë spastrimesh e mënjanimesh të një shkalle krejt drastike e masive. Rrjedha e

jetës në krahinë u trandë randshëm. Kryetari i Partisë Komuniste në vend, Mahmut Bakalli, dhe shumë anëtarë të qeverisë vendore si edhe organizata partiake u mënjanuen. Pra disa sosh ishin anëtarë të asamblesë krahinore (apo parlamentit). U ra në godi për me fajsue—për çka kishte ndodhë—shtypi, radioja, televizioni dhe universiteti, të cilët ishin subjekte të spastrimit të gjanë. Krahas atyne që humbën punën ishin redaktori i gazetës zyrtare partiake *Rilindja*, drejtuesit e radios vendore dhe të shërbimeve televizive, rektori i Universitetit të Kosovës, drejtori i Institutit historik, sikurse sa mësimdhanës në universitet e shkolla. Shumë studentë dhe nxanës humbën vendet e tyne të universitetit e shkollave. Hetime zyrtare të mëdhaja u banë për me u sigurue se kush kishte kënë i përfshimë, drejtpërdrejt ose jo, në lëvizjen protestuese. Si rezultat i këtij procesi hulumtues (që u ndesh me kundërshti të ashpër) edhe ma shumë shqiptarë i humbën punët e veta dhe u përjashtuen nga Partia Komuniste.

Mbasi mbërritën në përfundimin se dy burimet e nacionalizmit militant shqiptar, që i kanë frymëzue përsëthelli rrumujat, ishin Universiteti i Kosovës dhe marrëveshja e tij kulturore me Universitetin e Tiranës, autoritetet e mbyllën përkohësisht të parin dhe i heken vizën të dytit. Lidhje të afërta kulturore mes Kosovës e Shqipnisë kanë pasë ekzistue qysh në 1967. Nji marrëveshje e re u mbërrit në 1970 për me u dhanë mundsinë të dy palëve për me shkëmbye mësues, grupe teatrore, tekste dhe botime të tjera, programe radioje e televizioni. Shumë shqiptarë në Jugosllavi, përmes këtyne shkëmbimve—sidomos të rijtë—patën zbulue për herë të parë në jetën e tyne jo vetëm identitetin e vërtetë kombtar e kulturor por edhe historinë e kalueme.

Udhëhjekësit e Serbisë dhe të Kosovës dështuen në parashikimin e një rezultati të tillë, kështu që u xûnë në beh për sa ndodhi. Nji vërtetim i lëshuem nga komiteti i partisë së Kosovës, në maj, tregonte se Shqipnia asht lanë me e shfrytzue marrëveshjen kulturore për qëllimet e propagandës së saj. Disa vizitorë shqiptarë në Jugosllavi kanë abuzue me mikpritjen e vendit (Tanjug, 29.7.91).

Akuza dhe mohime

Pak mbas trazinave, pati një vershim polemikash therëse mes shtypit jugosllav e atij shqiptar. Ana jugosllave e akuzoi Shqipninë për nxitje të teprueme të nacionalizmit, të irredentizmit dhe të subversionit në Kosovë. Shqipnia, sa i takon asaj, i mohoi këto akuzime, tue nënvizue se rrumujat u shkaktuen prej dështimit të policisë jugosllave. Në të njejten kohë Shqipnia e përforcoi kërkesën e demonstruesve që Kosova duhet me kënë republikë ne vete.

Ministri i Punëve të Mbrendshme të Jugosllavisë, Franjo Herljević, foli në Parlament më 9 qershor mbi rrumujat. Ai zbuloi se 1700 njerëz u arrestuen në Kosovë. 660 prej tyre u 'ndëshkuen simbas ligjit në fuqi', po kaq u akuzuen për pjesëmarrje në demonstrata apo mbështetje të tyre; për shkrimin e parullave anmiqsore ose tue mbajtë qëndrime publike anmiqsore. Po Ministri nuk dha detaje se ku u gjykuen këta njerëz e çfarë dënimesh kanë marrë. Ai njikohësisht tha se në Kosovë janë zbulue tri organizata të hueja. Njena prej tyre e njohun si Lëvizja Nacionale për Çlirimin e Kosovës dhe Zonave të tjera shqiptare, u tha se ka krijuë lidhje me Partinë Komuniste të Shqipnisë. Nji tjetër organ i thirrur Fronti i Kuq Popullor pretendohet se ishte aktiv ndër shqiptarë të Jugosllavisë e njëherash ndër punëtorë shqiptarë në Europën Perëndimore. Organizata e tretë ishte Partia Maksiste-Leniniste Komuniste Shqiptare e Jugosllavisë. Simbas Ministrit jugosllav të tria paraqisnin një synim të kuartë politik: me e shkëputë Kosovën e vendet e tjera të Maqedonisë dhe Malit të Zi, që banohen nga shqiptarët, prej federatës jugosllave e me i bashkue ato me Shqipninë.

Mes majit e shtatorit një numër i madh gjyqesh me dyer të mbylluna u mbajt në do qytete të rajonit ku 232 shqiptarë (së shumti studentë e mësues në të njizetat e tridhetat) u burgosën një deri në pesëmbëshetë vjet (Tanjug, 20.10.81). Ata u akuzuen për karakter nacionalist, irredentist e kundër-revolucionar. Meqë gjyqet nuk u ndjekën prej ndonji

vëzhguesi të pavarun, ishte e vështirë me marrë vesh se mbi ç'të dhana mbështetj dënimi i tyre.

Historia tragjike

Anmiquesia mes serbëve e shqiptarëve ka një histori të gjatë e tragjike. Kosova dhe zona të tjera banue prej shqiptarëve u aneksuen nga Serbia dhe Mali i Zi në 1913. Mes Luftës së Parë e të Dytë Botënore popullata shqiptare në Jugosllavi jo vetëm që ishte e penguese prej të gjitha të drejtave minoritare, por subjekt i presioneve të mëdhaja për me u asimilue në kulturën serbe dhe ethosin politik. Kjo ka trashëgue një mbrapambetje dhe zemërim të madh. Kur regjimi komunist e mori pushtetin në Jugosllavi, mbas luftës së parë, ata i caktuen shqiptarëve të drejtën me pasë shkollat e veta dhe me kultivue gjuhën dhe traditat e veta kulturore.

Por disa nga politikat e vjetra serbe të diskriminimit vazhduen deri rreth 1966, kur pati një luftë të fortë për pushtet mes tri lidershipeve jugosllave, me në qendër Alexander Ranković-in—Ministër i Mbrendshëm dhe serb. Ai i mënjanoi akuzat e faktoriale të aktiviteteve, e keqpërdori pushtetin e policisë dhe synoi me mbërritë fuqizimin. Ma vonë ai u ba flli për dështimin e regjimit jugosllav, që i dha fund persekutimit të popullatës shqiptare. Mbas shkarkimit të Ranković-it, Kosovës iu dha pushtet i madh vendor dhe u lejue me mbajtë lidhje kulturore me Shqipninë.

Edhe pse këto ishin arritje të vërteta, brezit që u rritë mbas Luftës së Dytë Botënorë iu duk e pamjaftueshme. Ata kërkonin kushte ma të mira jetese, ma shumë liri politike e intelektuale, autonomi ma të madhe vendore. Studentët shqiptarë e përgatitën demonstratën e parë tyre, në mbështetje të këtyne kërkesave, në fundin e 1968-s. Në një mënyrë a në një tjetër kanë kalue shumë vite qysh atëherë. Autoritetet doemos janë përgjigje me arrestime, pasue nga gjyqe me dyer të mbylluna ku shumë të rijve iu dhanë dënime të randa me burg. Por represione të tilla nuk i friguen ata, tue i ba të rijtë

ma militantë dhe ma të vendosun se kurrë, që me u sigurue se zani i tyne ka me u ndigjue.

Linja zyrtare e propagandës jugosllave, se demonstruesit nuk kishin kërkesa konkrete, por ma fort ishin shkatërrues nacionalistë, tue veprue me urdhnat e agjencive të jashtme, u shtyp keqas prej disa drejtuesve jugosllavë. Për shembull, Vojo Srzentić, anëtar i Presidiumit të Lidhjes së Komunistëve, tha në mbledhjen e Komitetit Qendror, në maj, se turbullia u shkaktue prej vështirësive ekonomike bashkue me stanjacionin e vetëmenaxhimit në Kosovë. Nji pohim i ngjashëm u ba në qershor nga Svetozar Durutović-i, Sekretar i Presidiumit të Partisë, ku fajsoi burokracinë e tepërt dhe mungesën e ndonji demokracie të vërtetë për krizën. Mitja Ribićić, ish Kryeministër jugosllav, u shpreh se sistemi i vetëmenaxhimit gjendet vetëm në letër dhe se nuk ka pasë dialog të vërtetë mes qeverisë e popullit (*NIN*, 7.6.81). Në nji komentim të mavonshëm, Ribićić shprehu pikëpamjen se Kosova ishte ma fort nji çështje ekonomike e politike sesa me u trajtue me anë gjykatash (*Vjesnik*, 19.9.81). Stipe Suvar, Ministri kroat i Arsimit, përmendi paaftësinë e qeverisë për me bashkëpunue me zhvillimet sociale në Kosovë si nji nga shkaqet kryesore për turbullinat. Ai tha se asht gabim me e fajsue Shqipninë për gjithçka, apo me i cilësue të gjithë shqiptarët në Jugosllavi si tradhtarë aqsa me i ba anmiq për jetë (*NIN*, 30.8.81).

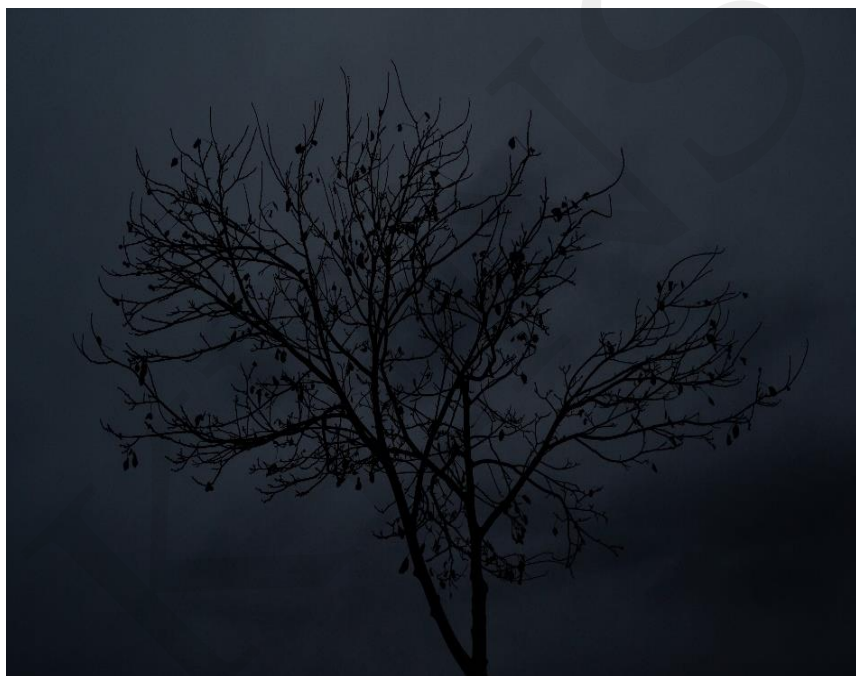
Kërkesa që Kosova duhet me u ba nji nga republikat federale ka kuptim në termat e plotë numerikë. Me nji popullsi prej 1.584.000 (ku 77.5% janë shqiptarë), Kosova asht thuejse tri herë ma e madhe se Mali i Zi dhe pak ma e vogël se Republikat e Sllovenisë dhe të Maqedonisë. Por nji ndryshim institucional që nuk shoqnohet me ndryshim sjelljesh dhe politikash nuk e përmirëson gjendjen.

Dështimi i autoriteteve jugosllave me ndërtue, mbas demonstratës së parë të 1968-s, nji soj procedure pajtimi me disidentët e rij shqiptarë ka formësue gjithashtu kërkesat e mbrame ekonomike, politike e sociale dhe ka shpeshtue nacionalizmin e tyne. Arrestimet masive dhe gjyqet e 1981-shit kanë me pasë gati të njejtin efekt. Rreziku asht ky të

paktën derisa të zëvendsohet politika aktuale e represionit me një proces pajtimi të vazhdueshëm, njerëzor dhe inteligjent, Kosova lehtësisht mundet me u bë një zonë konflikti të qëndrueshëm njëjloj si trazinat baskë në Spanjë apo tensionet israelo-arabe në West Bank.

Marrë nga: Anton Logoreci. (1982). 'Riots and trials in Kosovo: Why the Albanian population in Yugoslavia took to the streets', *Index on Censorship*, 2/82, pp. 23-4.40.

Përkthyer: Lisandri Kola

Anton Kola, *Muzgu pa zogj* (2017)

PETER PRIFTI

NATYRA E PARTISË KOMUNISTE SHQIPTARE

Nëse i referohemi doktrinës komuniste klasike, nga të gjithë shtetet e Evropës, Shqipëria ishte kandidati më pak i kualifikuar për komunizmin. Me një të kaluar, të një rendi shoqëror dhe ekonomik gjysmëfeudal, Shqipëria në vitin 1944 ishte vendi që kishte lëvizur më pak në drejtim të industrializimit dhe shoqërisë kapitaliste, në të cilën Marksist besonte se duhej të kihej parasysh për transformimin në socializëm dhe komunizëm. Tashmë, që prej tre dekadave, Shqipëria ka qeverisjen më të pastër të doktrinës ortodokse, nga të gjithë partitë qeverisëse komuniste në Evropë.

Zëri mospajtues në Evropën Komuniste

Nga një shqyrtim i pozitës aktuale të Partisë Komuniste Shqiptare – e njohur zyrtarisht si Partia e Punës së Shqipërisë (PPSH) – na zbulon një numër surprizues çështjesh dhe zhvillimesh se kjo Parti qëndron përballë partive komuniste të Evropës Lindore. Në të vërtetë, në disa aspekte ajo qëndron jashtë partive të tjera të botës socialiste.

Ndryshe nga partitë e tjera të Evropës Lindore, të cilat që në nisje të Kongresit të Njëzetë të Partisë Komuniste të Bashkimit Sovjetik në vitin 1956, në një shkallë të ulët ose të lartë e braktisën praktikën staliniste, në politikat e brendshme ose të jashtme, Partia shqiptare në mënyrë të suksesshme i rezistoi të gjithë presioneve, për të decentralizuar dhe liberalizuar politikat e saj. Si pasojë e kësaj, në ditët e sotme Shqipëria dallohet se është mbajtësja më e fortë e stalinizmit në Evropë. E vetmja nga vendet myslimane e cila ka

përshtatur komunizmin deri më sot, duke qenë aktualisht vendi më i izoluar ideologjikisht, politikisht dhe në disa fusha edhe në jetën kulturore, në Evropë. Ajo e arriti këtë pozicion si rezultat i çarjes ndërmjet Partisë së Punës së Shqipërisë dhe Partisë Komuniste Sovjetike në 1961, dhe për shkak të politikave armiqësore në vazhdimësi, që Partia shqiptare ndjek deri më sot, si ndaj Evropës Perëndimore po ashtu edhe ndaj asaj Lindore. Gjithashtu edhe në çështjen e Traktatit të Varshavës, Partia shqiptare u veçua nga Partitë e tjera të Evropës Lindore.² Gjatë pushtimit të Çekosllovakisë nga anëtarët e tjerë të Traktatit të Varshavës, në 1968, Shqipëria bëri histori në Evropën Lindore kur u tërhoq nga pakti në shtatorin e atij viti, duke u bërë i vetmi vend i Evropës Lindore, në marrëdhënie të ashpra me Paktin e Varshavës. Udhëheqësit e PPSH-së u ndien të detyruar të tërhiqeshin nga pakti, me bindjen, se sistemi i siguri së së përbashkët të Evropës Lindore, ishte bërë një sistem agresioni në duart e udhëheqësve sovjetikë, kundrejt shumë anëtarëve që ishin detyruar të mbroheshin.

Në kundërshti me të gjitha vendet socialiste të Evropës Lindore, udhëheqësit e Partisë shqiptare refuzuan të marrin pjesë në Konferencën e Sigurisë Evropiane, që u mbajt në Helsinki në korrik 1975. Bojkoti dramatik i konferencës nënvizoj nga Partia shqiptare, si një refuzim i uljes së tensionit politik në Evropë, dhe i të gjithë përpjekjeve për të qetësuar tensionin ndërmjet NATO-s dhe Paktit të Varshavës.³ Larg nga mbështetja e trendit të uljes së tensionit, në mesin e viteve 1970, qëndroi jashtë nga të gjitha Partitë komuniste të Evropës Lindore, dhe e vetmja propaganduese me pozicion mbrojtës ndaj politikave të Luftës së Ftohtë.

Në çështjen e marrëdhënieve kino-sovjetike, PPSH-ja mbajti një pozitë unike në mesin e Partive komuniste

² Jugosllavia është një përjashtim në kuptimin se ajo nuk ka qenë kurrë anëtarë e Paktit të Varshavës.

³ Për një vlerësim më të plotë të pozitës së Shqipërisë në *détente* apo në sigurinë evropiane, shiko "The Conference of Insecurity of Europe" *Albania today*, nr. 5 (shtator-tetor 1975), ff. 36-39.

evropiane, duke qenë “armik i ashpër” i BS dhe ndaj Kinës që deri kohët e fundit ishte aleati më i afërt i saj. Një arsye kryesore për qëndrimin e plotë armiqësor të Partisë shqiptare ndaj sovjetikëve, ishte edhe pozicioni në çështjen e revolucionit kundrejt bashkekzistencës në lidhje me marrëdhëniet ndërmjet vendeve socialiste dhe kapitaliste. Ndryshe nga Partitë komuniste të Evropës, të cilat për një kohë të gjatë kanë pranuar bashkekzistencën si një linjë të përgjithshme të kampit socialist, në marrëdhëniet me Perëndimin kapitalist, Partia shqiptare beson në revolucion, i cili do të ishte një betejë e armatosur dhe një konfiskim i dhunshëm i pushtetit politik, si të vetmen strategji të vlefshme për sigurimin e fitores së socializmit dhe komunizmit mbi të gjithë botën kapitaliste.

Një fakt i mrekullueshëm për Partinë e Punës së Shqipërisë që në përgjithësi nuk është i njohur, madje edhe në mesin e specialistëve në punët e komunizmit, është fakti se është e vetmja lëvizje komuniste, dhe i vetmi vend në Evropën Lindore që konfiskoi pushtetin pa ndihmën direkt të Ushtrisë së Kuqe. Shqipëria e arriti çlirimin nga ushtria pushtuese nazi-fashiste me përpjekjet e saj, pasi kishte grumbulluar materiale të konsiderueshme dhe mbështetje morale nga Aleatët anglo-amerikanë.

Turistët perëndimorë në Shqipëri, po ashtu komentojnë në mënyrë të njëtrajtshme, që nuk ka kisha dhe xhamia të hapura për publikun besimtar në këtë vend. Ky ka qenë një tipar i shoqërisë shqiptare që nga viti 1967. Edhe në këtë aspekt Partia shqiptare qëndron e vetme në Evropën Lindore, dhe në të vërtetë në të gjithë botën socialiste, si e vetmja parti komuniste ekzistuese që ka institucionalizuar ateizmin. Në fushën e “sjelljes dhe të moralit” gjithashtu, Partia shqiptare zuri një pozitë ekstreme, në kundërshti me partitë e vendeve të tjera lindore. Turistët në Shqipëri kanë theksuar se mjekra dhe flokët e gjatë për meshkujt, nuk lejoheshin deri sa këto njerëz të binin dakord me një “sjellje” të respektueshme të vetvetes. Ky është një tipar tjetër dallues i Shqipërisë komuniste. Megjithatë udhëheqësit e Partisë komuniste e shfuqizuan elitën fetare dhe në mënyrë krenare shpallën

Shqipërinë “si të parin vend ateist në botë”, në qëndrimin e shoqërisë ndërmjet sjelljeve të moralshme dhe personale, si dhe shijeve, ato projektuan një imazh që ishte më i afërt me atë të Inkuizitorit të Madh, sesa me atë të liberalizimit modern dhe mbrojtjes së revolucionit seksual. Si pasojë, Shqipëria qëndron si një vend me komunizmin me të pastër në Evropën Lindore.

Në fundmi, vizitorët në Shqipëri janë të mahnitur nga mungesa e dukshme e trafikut automobilistik në Tiranë, dhe në pjesën tjetër të vendit. Ky është një fenomen unik përgjatë vendeve të Evropës Lindore, dhe një reflektim i sistemit ekonomik të Shqipërisë. Mungesa e makinave private në Shqipëri është kryesisht si rezultat i politikës ekonomike që është praktikuar nga udhëheqësit e Partisë, në përpjekjet e tyre për ta industrializuar vendin. Udhëheqësit shqiptarë drejojnë një ekonomi të centralizimit të lartë, relativisht në një vend të pazhvilluar ku prioriteti i është dhënë zhvillimit të industrisë së rëndë, më shumë sesa prodhimit të të mirave të konsumit, dhe aq më pak ‘lukseve’ të tilla si makinat.

9. Në të gjithë këto fakte, Partia e Punës së Shqipërisë, qëndron jashtë zërit pajtues të komunizmit evropian, e cila jo vetëm nuk bindet që të shohë korrigjimin e rrugës së saj të vetme, por e prezanton Shqipërinë si një model të socializmit të ardhshëm dhe zhvillimit demokratik për kombet e Evropës.

Forca lëvizëse e Partisë së Punës së Shqipërisë

Duhet parë si shumë e vlefshme, me aq sa të jetë e mundur që të përcaktojmë forcat lëvizëse dhe motivet kryesore të aktiviteteve themelore të Partisë.

Faktori më i rëndësishëm në këtë këndvështrim është faktori i nacionalizmit tek udhëheqësit e Partisë shqiptare. Dëshmia e nacionalizmit si një motiv force dhe veprimi tek udhëheqësit e Partisë së Punës së Shqipërisë është i pakontestueshëm. Kjo është e dukshme në nderimet që bëhen ndaj figurave kombëtare shqiptare, mbi të gjitha Skënderbeut, heroit kombëtar mesjetar, si dhe të udhëheqësve patriotë të lëvizjes kombëtare shqiptare për pavarësi, të tillë si:

shkrimtarët patriotë Kristoforidhi dhe Naim Frashëri, burrit të shtetit Abdyl Frashëri, luftëtarëve për liri Isa Boletini dhe Çerçiz Topulli, dhe patriotit të nderuar Ismail Qemali, i cili në 1912 shpalli pavarësinë shqiptare nga turqit. Është e dukshme vëmendja që ato i kanë dhënë respektimit të përvjetorëve të historisë së vendit, si për shembull: Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, 1878, Kongresit të Manastirit (Bitolia e ditëve të sotme në Maqedoni), 1908, si një moment historik i unifikimit të alfabetit shqiptar, dhe betejës së Vlorës, 1920 ku konsiston në dëbimin e forcave pushtuese italiane nga territori shqiptar që ato kishin zënë gjatë Luftës së Parë Botërore. I dukshëm është edhe kujdesi që ka marrë regjimi për të ruajtur monumentet kombëtare, duke përfshirë kështjellat dhe qytetet me një interes të pazakontë historik si Kruja, Berati dhe Gjirokastra, të cilat janë shpallur zyrtarisht “qytete muze”, dhe sigurisht kishat dhe xhamitë me një arkitekturë të rrallë dhe vlera artistike. Kjo konsiston edhe në shqetësimin e Partisë për të ruajtur dhe rritur trashëgiminë kulturore kombëtare – kostumet popullore, këngët dhe kërcimet popullore dhe thesarin e folklorit kombëtar. Në të vërtetë, mund të themi se nuk mungojnë të dhënat për të çuar në pohimin se nacionalizmi është forca dominuese në politikën e Partisë shqiptare.

Sikurse dihet, nuk është e vështirë për të kuptuar pse udhëheqësit e PPSH-së e vlerësojnë nacionalizmin dhe e përdorin atë për të fituar mbështetje popullore, për politikën e tyre. Shqiptarët kanë qenë krenarë të ashpër për vendin e tyre dhe janë të njohur për shpirtin e tyre të pavarur. Ata kanë qenë shumë herë të pushtuar, por asnjëherë tërësisht të përlurur. Për më tepër, Shqipëria ishte vendi i fundit në Ballkan që fitoi pavarësinë e saj nga Perandoria Osmane. Duke rrjedhë pas një sundimi afro pesëshekullor turk, populli shqiptar kuptohet që ishte xheloz ndaj fitores së tij më të re të pavarësisë kombëtare dhe sovranitetit. Është fakt po ashtu, se që në 1912, kombi i tyre është kërcënuar seriozisht nga copëzimi prej vendeve fqinje, duke i bërë kështu akoma më nacionalistë, të kujdesshëm ndaj të huajve, dhe ekstremistë të ndjeshëm nga kërcënimi, qoftë ky imagjinar apo i vërtetë në lidhje me

ekzistencën dhe sigurinë kombëtare. Ajo çfarë duhet riparë, është edhe prapaskena dhe vendi në të cilën nacionalizmi i udhëheqësve të Partisë shqiptare është rrënjësor, ajo çfarë e ka ushqyer dhe ka vepruar si një forcë e gjallë e politikës shqiptare bashkëkohore. Ndjenjat kombëtare dhe patriotike si dhe vlerësimet për to, luajtën një rol kryesor në udhëheqësit e Partisë shqiptare. Udhëheqësit e Partisë shqiptare i rezistuan cenimit jugosllav në lidhje me sovranitetin e Shqipërisë, që nga periudha e viteve 1940, dhe që i dha një sukses gjatë kohës së prishjes me Bashkimin Sovjetik në vitet 1960.

Një tjetër motiv i fortë që ndihmoi Partinë shqiptare për t'i dhënë formë politikave të saj ishte ideologjia. Sekretari i Parë i Partisë së Punës së Shqipërisë, Enver Hoxha ka këmbëngulur gjithmonë se prishja me Moskën në 1961, ishte një dualizëm i diferencave ideologjike dhe politike ndërmjet dy ish aleatëve.⁴ Teksa ky është një thjeshtëzim i problemit, megjithatë është e vërtetë se ideologjia ka qenë një ndër ato që e ushqyen më së shumti, aktivitetin e PPSH-së gjatë historisë së saj. Udhëheqësit e Partisë shqiptare janë të bindur në këtë ideologji, apo në taktikat dhe praktikatat e marksizëm-leninizmit, si të domosdoshme për fitoret mbi klasën e armiqve dhe për ndërtimin e një shoqërie socialiste të suksesshme. Ato janë të bindur që vetëm idetë politike korrekte mund të udhëheqin në përmirësimin e veprimeve politike. Ata besojnë se një orientim i tillë sigurohet, vetëm nga principet e marksizëm-leninizmit, që janë të vërteta të përgjithshme gjatë gjithë kohërave, me qenë se ato rrjedhin nga shkenca e materializmit dialektik. Me një siguri të madhe, këto principe janë përshtatur në kondita të veçanta të vendit të cilat po zbatohen, megjithatë ato në asnjë lloj rrethane të veçantë nuk duheshin rishikuar, sikurse kishin bërë “revizionistët modernë”, me pretekstin që ky apo këto principe ishin vjetruar nga evoluimi i ngjarjeve. Partia e Punës së Shqipërisë ngulmon se ideologjia marksiste-leniniste është

⁴ *Zëri i Popullit*, organ i përditshëm i PPSH-së, 8 Nëntor 1961, dokumenti 14 tek William E. Griffith *Albania and the Sino-Soviet Rift* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1963), f. 263.

një armë e fuqishme në duart e komunistëve dhe një udhëheqje e pagabueshme në triumfin e pashmangshëm të socializmit mbi kapitalizmin. Në përputhje me këto rrethana Partia ka shpenzuar energji dhe burime të shumta, në propagandimin, mbi konceptet marksiste-leniniste, si në vend ashtu edhe jashtë.⁵

Interpretimi nga Partia shqiptare i ideologjisë marksiste-leniniste është thellësisht ortodokse, duke i vënë theksin aspekteve revolucionare të kësaj ideologjie pikëpamja e revolucionit botëror është një tipar tjetër karakteristik i linjës së përgjithshme të PPSH-së. Udhëheqësit shqiptarë pohuan për një kohë të gjatë që “revolucioni është prirja kryesore në këtë kohë në botë.” Ata pretendojnë se marksizëm-leninizmi është një ideologji thelbësisht revolucionare; është një plan për marrjen me dhunë të pushtetit politik. Në mënyrë të vazhdueshme, PPSH-ja vijëzon një kufi të pastër ndarës ndërmjet forcave të revolucionit e progresit në një anë dhe forcave të reaksionit e revizionizmit, nga ku do të buronte batica e revolucionit që do të ndryshonte botën. Në thelbin e periudhës së Luftës së Ftohtë, skenari i PPSH-së e ndan mjeshtërisht botën në dy pjesë të dallueshme, në kampe të papajtueshme, që janë të destinuara nga forcat historike në një betejë kundra njëra-tjetrës, derisa rendi i vjetër t’i hapte rrugën atij të riut. Skenari refuzon doktrina të tilla si “antileninizmi” apo “bashkekzistenca paqësore” në sferën ideologjike, ulja e tensionit, bisedimet, dhe bashkëpunimi ndërmjet Lindjes dhe Perëndimit, dhe në vend të këtyre përshëndesnin politikat e revolucionit: konfrontimin, polemikat e hapura dhe luftën e pamëshirshme të klasave kundër armiqve të socializmit. Nga pikëpamja e Partisë shqiptare, dy kampet kundërshtarë ishin të angazhuar në një betejë për jetë a vdekje të cilët kishin

⁵ Një përmbledhje e mirë e deklaratave kresore të PPSH-së mbi revizionizmin mund të gjendet tek Patrick Kessel, *Les communistes albanais contre le revisionism* (Paris: Union Generale d’Editions, 1974); dhe tek Gilbert Mury, ed., *Face au revisionism*, që ka të bëjë me shkrime të përzgjedhura të Enver Hoxhës (Paris: F. Maspero, 1972).

përqaftuar të gjitha frontet – politike, ekonomike, kulturore dhe ushtarake.

Një shikim i mëtëjshëm për të shpjeguar pasionin PPSH-së për të mbrojtur politikat e revolucionit, mund të na ndihmojë për të gjetur historia e Shqipërisë, dhe e kaluara e vet PPSH-së. Së pari, populli shqiptar është i njohur për traditat ushtarake, veçanërisht Shqipëria e Veriut, ku deri kohët e fundit pushka, ishte “shoku më i mirë” i njeriut, sesa e folura. Së dyti, Shqipëria e fitoi pavarësinë dhe mbrojtje integritetin territorial kundër agresionit të huaj, në pjesën më të madhe nëpërmjet forcës së armëve. Këto fakte historike e reflektojnë Shqipërinë e sotme në sloganin shpesh të cituar të Hoxhës: “Populli shqiptar e ka çarë rrugën e historisë, me shpatë në dorë”. Së treti, PPSH-ja ka një besim të madh në burimet e armatosura, edhe nga fakti se kjo Parti erdhi në pushtet nga përcaktimi që i dhanë betejat e armatosura. Udhëheqësit shqiptarë tregojnë për suksesin e luftës guerile, si një provë që vetëm nëpërmjet luftës revolucionare, klasa punëtore, fshatarësia dhe gjithë njerëzit e shtypur munden që të mbërthejnë pushtetin politik nga duart e shtypësve të tyre.

Nxitësi i katërt në politikat e PPSH-së është angazhimi për të modernizuar Shqipërinë. Motivi i modernizimit rrjedh më së shumti nga faktorët historikë e politikë. Udhëheqësit e Partisë së Punës së Shqipërisë janë të shqetësuar për të kapërcyer varfërinë me rrënjë të lashta, dhe prapambetjen, si një trashëgimi e hidhur e të kaluarës gjysmëfeudale dhe të keqeverisjes së shekujve osmanë. Ata janë të vetëdijshëm me dhimbje për imazhin publik të Shqipërisë jashtë vendit si “vendi më i prapambetur i Evropës”, dhe nga fraza “Shqipëria e errët”, e cila akoma qarkullon jashtë.⁶ Prandaj ato janë të etur për ta sjellë Shqipërinë në shekullin XX, sa më shpejt që të jetë e mundur. Ideologjistët e PPSH-së shpesh theksojnë se ka dy lloj liberalizimesh: politik dhe socioekonomik. Kur

⁶ Edhe sot zyrtarët shqiptarë zemërohen kur turistët fotografojnë fshatarët majë gomarëve, ose akoma më çuditshëm shtëpitë e rënuara, në vend që të fotografojnë hekurudhat e reja, fabrikat dhe apartamentet të cilat janë ndërtuar gjatë regjimit socialist.

Shqipëria fitoi pavarësinë në 1912, thonë ata, ajo arriti vetëm lirinë politike, dhe si rezultat i kësaj kushtet e brendshme të vendit, ndryshuan rëndshëm në tri dekadat vijuese. Vetëm në 1944, kur partizanët zunë pushtetin, Shqipëria jo vetëm që fitoi liritë e saj politike, por për herë të parë në histori filloi rrugën e liberalizimit të plotë shoqëror e kulturor, për masat e popullit shqiptar.

PPSH-ja dëshiron ta modernizojë Shqipërinë rrënjësisht nëpërmjet doktrinë komuniste. Udhëheqësit shqiptarë, duke qenë komunistë doktrinarë të lartë, tentojnë të lartësojnë fuqishëm tezat e Leninit “Komunizmi është pushteti i Sovjetit (i Popullit), plus elektrifikim”. Dukshëm objektivat e tyre janë që ta bëjnë Shqipërinë “marksiste-leniniste” një “vitrinë” e mbarë progresit në Evropë, konkrete dhe një shembull frymëzimi, për fuqizimin e vërtetë të një shteti socialist.

Metoda e zgjedhur nga Partia shqiptare për modernizimin e shoqërisë shqiptare është një centralizim i skajshëm. Ky është një sistem i kontrollit të centralizuar që në terma të ashpërsisë dhe të shprehjes së arritjeve të tij në të gjithë aspektet e jetës shqiptare, ka mundësi që mos të ketë një të tillë si ai, në Evropën Lindore. “Centralizimi ekstremist” del si një tjetër karakter dallues i trajtuar nga Partia shqiptare. Pothuajse që nga fillimi i qeverisjes së PPSH-së Hoxha, Mehmet Shehu dhe udhëheqës të tjerë të Partisë, e kanë bërë centralizimin një princip udhëheqës të regjimit të tyre. Ato janë të bindur se qeverisja e një centralizimi të fuqishëm është i domosdoshëm për stabilitetin politik, dhe për modernizimin e vendit. Centralizimi në kontekstin shqiptar do të thotë centralizim i planit dhe i drejtimit ekonomik dhe kontroll qendror i jetës politike, sociale dhe kulturore të vendit. Kjo është një formë oligarkie që ka për qëllim për të siguruar “rolin udhëheqës” të Partisë në të gjithë fazat e jetës shqiptare, nga e gjithë korniza e referuar PPSH-së, e vlerësuar jo vetëm në teknikën administrative, por edhe për t’i shërbyer një politike të gjallë në fund. Ajo ndihmon për të garantuar “diktaturën e proletariatit” në shtetin shqiptar, një term i zëdhënësve të Partisë, ku me atë tij përcaktojnë “qeverisjen e klasës punëtore.

Natyrisht që ka arsye, që kjo formë ekstremiste, që kjo formë e centralizimit u bë tipar mbizotërues i ideologjisë dhe i praktikës së Partisë së Punës së Shqipërisë. Ashtu si edhe në shumë shembuj të tjerë, kjo arsye i ka rrënjët në të kaluarën e Shqipërisë. Ngushtësisht, autoriteti i një politike të centralizuar, vjen krejt natyrshëm në një vend i cili në të kaluarën nuk ka njohur asgjë tjetër përveç kushteve më të shumta anarkiste dhe një qeverisje autokratike. Dy kushtet e tjera që përgatitsnin terrenin për një komunizëm fuqimisht të centralizuar, ishte copëzimi në klane dhe fise i Shqipërisë së paraluftës, një lokalizëm i madh, si dhe provincializmi i popullsisë, të cilat shërbyen për të përçarë dhe dobësuar vendin. Për më tepër, jeta ekonomike primitive dhe gjerësisht e paorganizuar, e Shqipërisë parasocialiste prodhoi një ndjenjë të fortë në favor të rregullimit dhe të centralizimit të sistemit ekonomik. Gjithashtu, në shoqërinë e vjetër për njerëzit e shtresës së mesme punëtore dhe fshatare mungonin rregullat e disiplinës dhe industria. Prandaj një ekonomi e centralizuar ngushtësisht, e aftë për të mobilizuar fuqinë punëtore kombëtare, në një forcë punëtore të njehsuar, u pa të ishte si një zgjidhje e logjikshme e problemit për punëtorët e padisiplinuar dhe në letargji.

Nxitësi i gjashtë për aktivitetin e PPSH-së është edhe radikalizmi i saj. Në mënyrë të dukshme, Partia e Punës së Shqipërisë shkoi më larg sesa të komuniste të Evropës Lindore, në përdorimin e zgjidhjeve radikale për të ndërtuar socializmin. Në këtë këndvështrim, PPSH-ja jetonte më shumë “nga libri”, sikurse thuhej, sikurse vazhdimisht shihej se i besonte plotësisht letrave, nëse të paktën jo gjithmonë frymës, të mësimave të Marksit dhe të Leninit. Në linjë me doktrinën e marksizmit ortodoks, ajo shtetëzoi të gjithë industrinë dhe tregtinë, kolektivizoi të gjithë agrikulturën. Me fjalë të tjera, ajo socializoi pasurinë e brendshme të vendit, ato që plotësonin kalimin nga pronësia private në atë të përbashkët, duke e përcaktuar si prodhim. Mungesa e shkallëzimit të gradave në forcat e armatosura shqiptare, është një dëshmi e plotë për prirjen radikaliste të Partisë. Shembulli më famëkeq dhe dramatik i radikalizmit të Partisë është

anulimi i institucioneve fetare në vend.⁷ Revolucioni Ideologji dhe Kulturor Shqiptar i mbajtur për rreth 4 vjet (1966-1969), gjithashtu dëshmon sjelljen radikale të Partisë në një përballje me probleme shoqërore, ekonomike dhe jo vetëm.

Ideologjia klasike komuniste ka pasur një ndikim të rëndësishëm formues në karakterin radikal të PPSH-së. Mbase influenca më e rëndësishme e gjetur deri më tash në historinë e Shqipërisë. Radikalizmi ekstrem i saj është masë dhe po aq mirë edhe produkt, i kushteve ekstreme që mbizotëronin në Shqipërinë e paraluftës: varfëria shkatërrimtare, analfabetizmi i pakapërdijshëm, bestytnitë e shfrenuara, gjakmarrja dhe epidemitë shkatërrimtare, dhe mbi të gjitha malaria dhe sifilizi.⁸ Në mënyrë që të merreshin efektivisht me këto kushte, udhëheqësit e Partisë shqiptare e panë të arsyeshme dhe të nevojshme njëkohësisht për të marrë masa shtrënguese dhe zhvillim me një stil të caktuar drejtimi, ku po t'i marrim të gjitha tiparet së bashku, ngre lart atë që sot njihet me emrin stalinizmi shqiptar.⁹

Në identifikimin e rrethanave të politikave të Partisë së Punës së Shqipërisë, në nivel të brendshëm dhe të jashtëm, ne jemi munduar që të përshkruajmë tiparet kryesore të karakterit të Partisë: nacionalizmi, ideologjia, ushtria revolucionare, modernizimi, centralizmi dhe radikalizmi. Të gjithë këto janë tipare që përbëjnë politikën e PPSH-së, sikurse utopizmi, konspiracioni, nepotizmi, mizoria, puritanizmi dhe disa elementë të mesianizmit. Por ka mundësi, që të gjitha

⁷ Shqipëria e përmbylli kolektivizimin e bujqësisë në vitin 1967. Në të njëjtin vit, regjimi shfuqizoi të gjitha gradat e forcave ushtarake, dhe mbylli të gjitha vendet publike të besimit. Kështu që, 1967, mbahet si viti i radikalizmit më të madh të jetës shqiptare, nën qeverisjen komuniste.

⁸ Në 1938, të paktën 80 % e popullsisë ishte analfabete, dhe një sipërfaqe e madhe e zonave të ulëta ishte e rrezikuar nga malaria e zonave kënetore.

⁹ Për një studim më të mprehtë të shtetit shqiptar nga perspektiva historike, shiko esenë e Arshi Pipës "Zhvillimi politik i shtetit shqiptar 1912-1962" [The political development of the Albanian state, 1912-1962], *Shqiptari ilirë* (New York), Nëntor-Dhjetor, 1962.

këto nuk janë të rëndësishme, sa të jetë e nevojshme që të zgjatemi këtu. Me një paraprirje si një prapaskenë, le të shqyrtojmë tani disa detaje të përvojës praktike të PPSH-së, veçanërisht në lidhje me zhvillimet aktuale në Shqipëri.

Politikat e PPSH-së në praktikë

Rruga në të cilën kaloi Partia e Punës së Shqipërisë që nga krijimi i saj, mund të jetë e nevojshme që të ndahet në tri periodha ose faza. Faza e parë mbulon vitet e luftës dhe shtrihet nga krijimi i Partisë më 8 nëntor 1941 deri në uzurpimin e pushtetit nga Partia e cila kontrollonte Frontin Nacional Çlirimtar më 29 nëntor 1944. Karakteri thelbësor i kësaj faze ishte politik, përderisa qëllimi kryesor i Partisë në këtë kohë ishte të çlironte vendin nga pushtuesit e tyre nazi-fashist dhe bashkëpunëtorët shqiptarë, për të rifituar pavarësinë dhe për të instaluar rendin komunist.

Faza e dytë mbulon afërsisht dy dekadat e para të qeverisjes komuniste në vend (1945-1965). Kjo është një kornizë kohore, ku historianët e PPSH-së i referohen në mënyrë të përbashkët si një fazë për ndërtimin e bazave të ekonomisë socialiste në Shqipëri. Gjatë kësaj periudhe udhëheqësit komunistë u shqetësuan kryesisht për çështjet socioekonomike; mbi të gjitha, në programet që do të kishin efekt në “pronën e përbashkët” të pasurisë kombëtare të shtetëzimit të industrisë dhe tregtisë dhe të kolektivizimit të bujqësisë.

Faza e tretë fillon në 1966 me shpalljen e Revolucionit Ideologjik dhe Kulturor sikurse vazhdon akoma. Kjo fazë dallohet për një Parti ideologjike, që është për “ndërtimin e plotë të socializmit” në Shqipëri. Gjatë kësaj periudhe dhe në vazhdim PPSH-ja do të jetë e shqetësuar për zgjidhjen e problemeve me karakter ideologjik e kulturor.

Tabela 3.1

Rritja e anëtarëve të Partisë (1948-1976)

<i>Numri dhe viti i Kongresit të Partisë</i>	<i>Anëtarët e plotë</i>	<i>Anëtarët kandidatë</i>	<i>Gjithsej</i>	<i>Ndryshimet me kongresin e mësipërm</i>
I pari, 1948	29137	16245	45382	-
I dyti, 1952	-	-	44418	- 964
I treti, 1956	41372	7272	48644	+ 4226
I katërti, 1961	50802	2857	53659	+ 5015
I pesti, 1966	63013	3314	66327	+ 12668
I gjashti, 1971	68858	18127	86985	+ 20658
I shtati, 1976	88000	13500	101800	+ 14515

Burimi hartuar nga raportet e Enver Hoxhës gjatë kongreseve vijuese të Partisë.

Qëllimi i përgjithshëm në këtë hartim është për të dëbuar “idetë borgjeze dhe revizioniste” nga ndërgjegjja e masave shqiptare, dhe për të mbushur në vend të kësaj me pikëpamje dhe moral të botës komuniste. Ideja ishte për të krijuar “njeriun e ri komunist”, në përgatitje për të hyrë në një shoqëri komuniste, e cila do të shtrihet diku në një të ardhme të largët.

Këto faza është kuptueshme që lidhen dhe mbivendosen me njëra-tjetrën, që kurse problemet dhe çështjet që trajtohen në një fazë, kanë ekzistuar në disa mënyra edhe në dy fazat e tjera. Megjithatë, ato kanë ndryshuar theks nga qëllime politike, në socioekonomike, në ideologjike apo kulturore të aktiviteteve të Partisë brenda periudhës.

Si një organizim politik, monolitik me karakter ushtarak, PPSH ushtronte një monopol pushteti mbi regjimin shqiptar. E modeluar në 1936, në kushtetutën e Bashkimit Sovjetik, Partia kishte një strukturë trishtesore, duke filluar nga organizimi bazë në nivel lokal, organizimi i rrethit në nivel rajonal dhe organizata e Partisë në nivel kombëtar, në kongresin e shtatë dhe të fundit (1976), numri i anëtarëve të Partisë ishte 101 500 veta, shumë më tepër sesa 2800 anëtarët

që kishte në nëntor 1944.¹⁰ Tabela 3.1 tregon rritjen e Partisë nga Kongresi i Parë në atë të Shtatë (1948-1976).

Të dhënat në tabelë theksojnë se anëtarësimi në PPSH brenda tri dekadave arriti të kalonte dyfishimin, duke u rritur nga 45 382 në 1948 në 101 500 në 1976. Me përjashtim të Kongresit të Dytë të Partisë, ku nga regjistrimet del se ka një rënie prej 1 000 vetash, në krahasim me Kongresin e Parë, të gjithë kongreset pasues shfaqin një rritje të anëtarësimit. Rritja shkon nga më e ulëta në 4 226 në 1956 deri tek më e larta në 20 658 në vitin 1971, kjo rritje dukshëm shkon në mënyrë paralele me rritjen e përgjithshme të popullsisë së vendit. Në 1948, anëtari i Byrosë Politike, Tuk Jakova, raportonte se komunistët përbënin 3.9 % të popullsisë; ndërsa Enver Hoxha në nëntor 1976 raportonte se komunistët numëroheshin rreth 4% e popullsisë.¹¹ Vlerësimi i komunistëve në raport me popullsinë e tërë, ka mbetur pak a shumë në vend ndër vite, deri në ditët e sotme.

Midis anëtarëve të thjeshtë të Partisë dhe udhëheqësve të lartë qëndron Komiteti Qendror. Në 1976 Kongresi i Partisë zgjodhi një Komitet Qendror prej 115 anëtarësh, një trupë rreth katër herë më e madhe se ajo që zgjodhi Kongresi i Parë në 1948, ku ishin rreth 31 vetë. Tabela 3.2 shfaq rritjen e Komitetit Qendror që nga 1948.

Tabela 3.2

Rritja e Komitetit Qendror të PPSH-së (1948-1976)

<i>Numri dhe viti i Kongresit të Partisë</i>	<i>Anëtarët e plotë</i>	<i>Anëtarët kandidatë</i>	<i>Gjithsej</i>	<i>Ndryshimet me kongresine mësipërm</i>
I pari, 1948	21	10	31	-
I dyti, 1952	27	12	39	+8
I treti, 1956	43	22	65	+26
I katërti, 1961	53	29	82	+17
I pesti, 1966	61	36	97	+15
I gjashti, 1971	71	39	110	+13

¹⁰ Kur u themelua Partia në 1941, ajo kishte gjithsej vetëm 200 anëtarë.

¹¹ *Zëri i Popullit*, 2 Nëntor, 1976.

I shtati, 1976	77	38	115	+5
----------------	----	----	-----	----

Burimi, hartuar nga raportet e Enver Hoxhës gjatë kongresit vijues të Partisë.

Në krye të Komitetit Qendror të Partisë qëndron Byroja Politike. Kjo trupë numëronte rreth 17 anëtarë në 1976. Nga analizimi i të dhënave për Byronë Politike sikurse janë të dhëna në shtesën e këtij kapitulli (tabela 3.4), tregon se nga nëntë anëtarët fillestarë, nga Kongresi i Parë i **Partisë**, kësaj byroje i kanë mbetur vetëm katër në mbyllje të Kongresit të Shtatë: Hoxha, Shehu, Kapo dhe Koleka. Katër nga të munguarit janë eliminuar, kurse i pesti, Gogo Nushi ka vdekur në detyrë. Shkalla e tërheqjes u shfaq në një shkallë të lartë në Kongresin e Shtatë, me dëbimin e gashtë anëtarëve, rreth një e treta e anëtarëve të Byrosë Politike.

Byroja Politike është selia e vërtetë e pushtetit për hierarkinë partiake dhe kombëtare, ku vendimet merren nga kjo trupë dhe aprovohen nga Komiteti Qendror ligjërojnë “linjën e Partisë”, dhe mund të mos pyesin anëtarët e Partisë apo edhe pjesën tjetër të qytetarëve.¹² Politikat e Partisë mund të diskutohen nga anëtarët e saj, por kjo nuk vërteton se diskutimet apo veprimet të çojnë drejt një konflikti me vijën e Partisë. Partia shqiptare këmbëngul në njësimin ideologjik kompakt nën udhëheqjen e saj, dhe një unitet politik të “çeliktë” ndërmjet masave dhe Partisë. Uniteti shihet si një kusht paraprak për futjen efektive të linjës së saj të përgjithshme. Partia nuk bën tolerime për kundërshtime ndaj politikave të saj, qoftë të organizuara apo thjesht ndonjë zë. Ajo e interpreton kundërshtimin si një “aktivitet fraksionist”, i krijuar për të thyer unitetin e Partisë. Kur ajo vëren apo dyshon tendenca “fraksioniste”, ajo vepron me një ashpërsi të madhe kundrejt shkelësve të supozuar. Kështu që janë regjistruar spastrime të shumta kundër kundërshtarëve, si për shembull në 1946, kur Sejfulla Malëshova udhëheqësi ideologjik i Partisë ra nga pushteti; në 1955 kur anëtarët e Byrosë Politike Tuk Jakova dhe Bedri Spahiu u shkarkuan

¹² *Statuti i Partisë së Punës së Shqipërisë* [The statutes of the Albanian Party of Labor] (Tiranë, 1972), f. 66.

dhe duke ardhur deri më sot, me riorganizimin në vitet 1973-1976.

Partia e Punës së Shqipërisë e prezanton veten e saj si një “pararojë e organizuar” e klasës punëtore dhe si një “detachment i lëvizjes komuniste ndërkombëtare”. Sipas udhëheqësve shqiptarë PPSH-ja ka qenë një Parti e revolucionit që në fillim dhe përfshinte prirje revolucionare në çuarjen para të procesit të “revolucionit të pandalshëm” në vend. Statutet që rregullojnë jetën e Partisë thonë se detyrat kryesore politike, ekonomike dhe shoqërore të PPSH-së në frontin e brendshëm janë që të “forcojnë diktaturën e proletariatit”, me qëllim që të sigurojnë unitetin politik ndërmjet Partisë dhe masave punëtore, që është një kusht i domosdoshëm në mbikëqyrjen e revolucionit dhe ndërtimin e socializmit; për të transformuar Shqipërinë nga një shoqëri agraro-industriale në një vend të industrializuar dhe me një bujqësi moderne, dhe në përparimin drejt një shoqërie të barabartë nëpërmjet ngushtimit gradual të diferencave ndërmjet klasës punëtore dhe fshatarësisë, qytetit dhe fshatit, teorisë dhe praktikës, dhe ndërmjet punëtorëve të krahut dhe atyre të mendjes. Në frontin e jashtëm PPSH-ja si një interpretese e dogmës së Marksit dhe të Leninit, ajo është zotuar që të luftojë në mënyrë të papajtueshme kundër imperializmit të “udhëhequr nga Shtetet e Bashkuara të Amerikës”, dhe revizionizmit modern “të udhëhequr nga Bashkimi Sovjetik”. Njëkohësisht shfaqet si një mbështetëse e të gjitha Partive dhe grupeve revolucionare marksiste-leniniste, duke ndihmuar edhe lëvizjet kombëtare çlirimtare të popujve të shtypur të Botës së Tretë, madje edhe duke u solidarizuar edhe me punëtorët e vendeve kapitaliste të cilët janë duke luftuar për të mposhtur monopolet kapitaliste. Shkurtimisht, Partia shqiptare ka zgjedhur të bëjë pjesën e saj, për të përparuar çështjen e revolucionit botëror në interes të socializmit.¹³

¹³ Stavro Skendi, ed., *Albania* (New York: Praeger, 1956), ff. 85-86; “History of the Albanian Communist Party II”, *News from Behind the Iron Curtain* 5, nr. 1 (Janar 1956): 27-29.

Udhëheqësi kryesor i Partisë së Punës së Shqipërisë, Enver Hoxha, ka shërbyer si sekretar i Parë që nga formimi i PPSH-së. Mehmet Shehu, anëtari i rendit të dytë në hierarkinë partiake, ka mbajtur postin e kryeministrit të qeverisë shqiptare që nga 1954. Në vështrimin e fakteve këto dy njerëz janë përgjegjës kryesorë për hartimin e kursit të PPSH-së, dhe në dhënien e ritmit dhe të karakterit kësaj Partie, ndaj është e dobishme, për t'u marrë në konsideratë e kaluara e tyre.

Enver Hoxha një organizator i zoti dhe një politikan i aftë me një dhunti për të folur publik, ka një rekord për jetëgjatësinë më të madhe mes udhëheqësve komunistë në botë. Ai ka lindur në qytetin e Gjirokastrës, në jugun e Shqipërisë me 16 tetor 1908. Në 1930 ai u diplomua nga liceu francez në Korçë, ku thuhet me rezultate të shkëlqyera, dhe me një formim të mirë humanist. Në 1931 ai u regjistrua në Universitetin e Montpeliesë në Francë me një bursë të madhe që ia siguroi atij qeveria shqiptare. Teksa ishte në Francë ai shkruante artikuj për organin e Partisë Komuniste Franceze, *L'Humanite*, nga ku denonconte qeverinë e mbretit Zog, një veprim që çoi në ndërprerjen e bursës së tij. Ai më pas lëvizi për në Bruksel, ku zuri punë si sekretar privat në konsullatën shqiptare. Në të njëjtën kohë, ai studioi për drejtësi, dhe vazhdoi aktivitetin e tij antizogist, deri në momentin që ai u zbulua dhe u shkarkua nga posti.

Në 1936, u rikthye në Shqipëri, dhe filloi të jepte mësim së pari në Gjimnazin e Tiranës, dhe më pas në Liceun e Korçës. Ai e humbi përsëri punën—shumë pak pas pushtimit të Shqipërisë nga Italia në 1939—prej autoriteteve fashiste, për shkak se kishte përhapë aktivitetin prokomunist tek nxënësit të tij. Hoxha më pas lëvizi në Tiranë, ku pas vitrinës së një dyqani cigaresh ai punonte tinëzisht, si kreu i grupit komunist të Tiranës. Kur u formua Partia Komuniste Shqiptare në Tiranë në nëntor 1941, Hoxha u zgjodh si kreu i Komitetit Qendror Provizor që kishte shtatë anëtarë.¹⁴

¹⁴ Shiko *Historia e Partisë së Punës së Shqipërisë* (Tiranë: ShB Naim Frashëri, 1971), ff. 71-73; Ramadan Marmullaku, *Albania and Albanians*

Hoxha ishte një nacionalist, një komunist doktrinar dhe një intelektual i cili simpatizonte njëkohësisht Stalinin dhe gjeni të tillë si Balzak, Montejn, Shekspir dhe Molier. Ai kombinonte në personin e tij që nga mizoria për “armiqtë e Shqipërisë, socializmit dhe të Partisë”, deri në një dashuri të lehtë për konspiracionin, zellin mesianik për propagandimin e “besimit komunist” në botë, dhe me besimin e madh të masave radikale efikase për modernizimin e Shqipërisë. Me një të kaluar të edukimit perëndimor dhe përvojën si një profesor në kolegjin e arteve të lira, Hoxha shihej si një njohës i mirë i letërsisë, teatrit, filozofisë, në mënyrë të veçantë i filozofisë së edukimit. Ai fliste rrjedhshëm frëngjisht dhe kishte njohuri në rusisht, anglisht, italisht dhe serbo-kroatisht. Ai mund të skicohet duke mbajtur shpatën e diktaturës së proletariatit në një dorë, dhe “llambën e mësimit” perëndimor në dorën tjetër.

Pesë vjet më i ri se Hoxha, Mehmet Shehu ka një reputacion si një komandant ushtarak brilant dhe si njëri nga udhëheqësit më të pamëshirshëm të regjimit shqiptar. Ai ka lindur me 10 janar 1913 në Çorrush, një fshat në rajonin Mallakastrës, në Shqipërinë e Jugut. Pas diplomimit në Shkollën Profesionale Amerikane në Tiranë në 1932, ai shkoi në Itali, ku u regjistrua në Akademinë Ushtarake të Napolit, por u dëbua katër muaj më vonë, për shkak të simpatisë dhe aktivitetit pro komunist. Kur plasi Lufta Civile në Spanjë ai iu bashkua Brigadës Ndërkombëtare “Garibaldi”, duke luftuar si komandant i Batalionit të Katërt. Ai kaloi rreth tre vite në një kamp përqendrimi në Francë (1939-1942), më pas u rikthye në Shqipëri, ku iu bashkua Partisë Komuniste Shqiptare, ku ishte formuar rishtazi, dhe luftës rezistente antifashiste.

(London: C. Hurst & Co., 1975), ff. 67-71. Hoxha u martua me Nexhmije Xhangolli* në 1945, një anëtarë e KQ të PPSH-së që nga 1948 dhe aktualisht drejtuese e Institutit të Marksizëm-Leninizmit. Ato kanë dy djem dhe një vajzë.

* Me sa duket ka pasaktësi për *Xhuglini*, shën. red.

Ai ishte njeriu i nderit në çështjet partizane. Me një trajnim ushtarak profesional të duhur, me një eksperiencë të kaluar në Spanjë, me një dhuratë natyrore për të qenë komandant, shto këtu edhe zellin e tij fanatik komunist, si dhe i gatshëm për të bërë mizori, ai shumë shpejt do të bëhet komandanti më i njohur i ushtrisë partizane dhe një kamxhik për Ballin Kombëtar, udhëheqësit rivalë të partizanëve për pushtet gjatë luftës. Sikurse është thënë shpeshherë nga udhëheqësit e Ballit Kombëtarë, se po të ishin pa Shehun, komunistët nuk do ta fitonin kurrë luftën dhe nuk do të vinin në pushtet. Në përfundim të luftës Shehu mbajti një numër postesh të larta ushtarake, partiake dhe qeveritare, sikurse shef shtabi i ushtrisë, sekretar i Komitetit Qendror të Partisë së Punës së Shqipërisë dhe ministër i punëve të brendshme. Ai në këtë kohë mban postin e kryeministrit dhe ministrit i mbrojtjes.¹⁵

Në opinionet e ndryshme në lidhje me marrëdhënien në mes të Hoxhës dhe të Shehut, shumë thonë se në frikërat e jashtme, dikur nga Jugosllavia, dhe sot nga Bashkimi Sovjetik, kanë qenë bazat që i kanë bërë ato të bashkëveprojnë, ndërsa disa të tjerë thonë se ato e kanë menaxhuar shpërndarjen e pushtetit kryesisht për qëllime të brendshme, mbi të gjitha për nevojë të mbajtjes së ekuilibrit të pushtetit brenda vendit. Ka shumë të ngjarë se arsyeja kryesore pse ato qeverisin së bashku në mënyrë të suksesshme, është për faktin se ato të dy janë simbolet më të fuqishme të luftës Nacional Çlirimtare, Hoxha në fushën politike, dhe Shehu në arenën ushtarake. Ato me sa duket e kompletojnë njëri-tjetrin, në kuptimin që e përmbushin njëri-tjetrin në pikat e dobëta, si udhëheqësit kryesorë të vendit. Imazhi i Shehut i pakompromis, një figurë autoritare, është shumë i nevojshëm për Enver Hoxhën në mbajtjen e kontrollit në vend, ashtu sikurse edhe imazhi i Hoxhës, si një njeri tolerant, simpatik

¹⁵ Skendi, *Albania*, ff. 341-343. Shehu është i martuar me Fiqret* Sanxhaktari, një anëtare e KQ të PPSH-së që nga 1952 dhe aktualisht është drejtuese e Shkollës së Partisë V. I. Lenin në Tiranë.

* idem: *Fiqirete*, shën. red.

dhe i ditur, një burrë shteti i zhdërvjellët, është i nevojshëm për Shehun.

Jeta e brendshme e Partisë

Në mënyrë që t'i shërbejnë “pastërtisë ideologjike”, orientimit revolucionar, si dhe bazës së fuqishme të klasës punëtore, sikurse është zakon me ushtrinë, si organizata monolitike, Partia shqiptare në mënyrë të vazhdueshme është e shqetësuar mbi cilësinë e anëtarëve të saj. Udhëheqësit e Partisë vazhdimisht kanë ngritur zërin, duke u ankuar mbi të kaluarën e vogël borgjeze të shumë prej anëtarëve, nivelin e ulët të tyre të arsimimit dhe të kulturës, dhe shkeljen në mënyrë të përsëritur të rregullave të Partisë në përzgjedhjen e kandidatëve për anëtarë Partie. Në mënyrë të dukshme kandidatët nuk janë përzgjedhur sipas këshillave të Partisë, në kriterin: karakterial, moral, shpirtin e sakrificës dhe pjekurinë politike dhe ideologjike, por shumë herë në bazë të “nepotizmit, lidhjeve familjare dhe shoqërore”.¹⁶ Në mënyrë që të zgjidhet kjo situatë, Partia herë pas here ka ndërmarrë një fushatë spastrimi në radhët e saj, e cila ka rezultuar me dëbimin e mijëra anëtarëve dhe kandidatëve për anëtarë Partie.¹⁷

Mbi të gjitha, udhëheqja kërkonte që të rriste përqindjen e punëtorëve në Parti, në kurriz të intelektualëve, studentëve dhe burokratëve, të cilët po bëhen gjithnjë e më pak të besueshëm sesa anëtarët nga klasa punëtore. Si rezultat i përpjekjeve të zellshme të Partisë, dhe falë rritjes nga radhët e punëtorëve të industrisë, për shkak të rritjes graduale të

¹⁶E. Hoxha, *Fjalime, 1971-1973* (Tiranë: ShB 8 Nëntori, 1974), ff. 394 – 395.

¹⁷Një total prej 2865 anëtarësh, përafërsisht rreth 10% e anëtarësisë së partisë, u përjashtuan ndërmjet viteve 1945-1948; rreth 12000 të tjerë (më shumë se çereku i anëtarëve të Partisë) u përjashtuan nga nëntori i 1948-s deri në fund të vitit 1951. Shiko *Kongresi I-rë i Partisë Komuniste të Shqipërisë* [First Congress of ACP] (Tiranë: Shtypshkronja M. Duri, 1950), f. 391; Skendi, *Albania*, f. 86.

industrisë kombëtare, anëtarët nga punësoria në Parti pësuan një rritje nga 15% në 1945 në 37% në 1976. Prezantimi i klasës punëtore në Parti, u bë grupi, apo blloku dominues në 1971. Në Kongresin e Gjashtë të Partisë së Punës së Shqipërisë, duke komentuar tendencën e kësaj lëvizjeje, Enver Hoxha tha: “Është një gëzim dhe një fitore e madhe për Partinë dhe të gjithë njerëzit që tani, për herë të parë në historinë e Partisë sonë, punëtorët komunistë zënë vendin e parë në anëtarësimin e Partisë”.¹⁸ Ai shtoi se “e keqja” që kishte kapluar shumë Parti komuniste të Evropës Lindore revizioniste, buronte nga fakti se rrallët e tyre ishin “deproletarizuar”, duke u mbushur me teknokratë, burokratë dhe intelektualë. Ky zbatim e kishte ruajtur Partinë shqiptare nga një shkatërrim i sigurt.

Tabela 3.3 jep të dhëna për ndryshimin e marrëdhënies ndërmjet klasës punëtore dhe shtresave të tjera në Parti.

Tabela 3.3
Kompozimi Shoqëror i PPSH-së, 1945-1976 (në përqindje)

	1945	1956	1966	1976
Punëtorë	15.3	19.7	32.9	37.5
Fshatarë	49.7	31.4	28.6	29.0
Jakat e Bardha	21.1 ¹	45.2 ²	37.1 ²	32.0 ³
Të tjerë	13.9	4.0	1.4	1.5 ³

Burimi: përpiluar nga raportet e Enver Hoxhës në Kongreset e Partisë

1. përfshirë dhe shërbimin civil dhe studentët
2. përfshirë vetëm shërbimin civil
3. të dhëna të padisponueshme

Duhet kujtuar se në fazën e tretë të “revolucionit të pandërprerë” të Shqipërisë, ka si qëllim që të pastrojë superstrukturën e shoqërisë shqiptare, duke çrrënjësuar ideologjitë e huaja, nga vetëdija e qytetarëve. Qëllimi i saj është që të përfshijë çdo qytetar, në luftën e ndërgjegjes kundër ideve borgjeze dhe revizioniste, liberalizimit dhe konservatorizmit. Objekti i Revolucionit Ideologjik dhe

¹⁸Hoxha, *Raporti i mbajtur në Kongresin e VI të Partisë së Punës së Shqipërisë* (Tiranë: ShB Naim Frashëri, 1971), f. 180.

Kulturor në 1966-1969, ishte që në mënyrë thelbësore të bënte “një hap të madh përpara” në këtë drejtim. Në këtë kohë, lufta u përqendrua, në fshirjen e efekteve të dëmshme të burokracisë, e cila kërcënonte që ta nxirrte Partinë jashtë masave, dhe të vendoste rrënjët sociale në konservatorizëm, gjë që ishte peng i zakoneve të kaluar, patriarkalizmit, paragjykimeve feudale dhe mbetjeve orientale, të cilat ngadalësonin shoqërinë shqiptare.

Këto koncepte dhe praktika të dala nga koha, ashtu sikurse, dhe “dëmi nga ndikimi i huaj, si nga Evropa Perëndimore ashtu edhe Lindore, u bënë tepër të përhapura ndërmjet kuadrove të Partisë dhe aparaturës shtetërore, duke krijuar probleme të shumta në administrim për regjimin dhe duke shkaktuar një alarm të madh në mesin e anëtarëve të Partisë. Njëri nga problemet më të vazhdueshme ishte se shumë prej kuadrove të Partisë ngatërronin rolin e Partisë me të qeverisë, në vend që thjeshtë të drejtonin dhe të mbikëqyrnin punën e punëtorëve të shtetit, ashtu sikurse duhet ta bënin. Por shpesh merrnin për sipër funksionet e këtij të fundit, dhe dështonin si në punën e tyre, ashtu edhe të punëtorëve të shtetit. Problemi më serioz që u paraqit më së shumti në mesin e viteve 1960 ishte hendeku ndërmjet kuadrove të Partisë me një shkollim dhe kulturë të kufizuar dhe trupës së qytetarëve të përparuar, që pritej të udhëhiqnin për ndërtimin e një shoqërie moderne dhe progresive. Në reagim të kësaj situatë Enver Hoxha tha në prill 1966: “... si mundet ndonjëri të besojë, që anëtarët e Partisë në fshat, disa prej tyre të pashkolluar, ose me një klasë shkollim, mund të këshillojë dhe të drejtojë armatën e mësuesve, agronomëve, doktorëve, veterinerëve që përbëjnë fshatin?”¹⁹ në mënyrë ironike, ky ishte problemi i krijuar nga procesi shumë i modernizuar që regjimi komunist kishte vënë në lëvizje rreth 20 vjet më parë.

Ndoshta gjendja më e mirë dhe shumatorja e problemeve kryesore në jetën e brendshme të PPSH-së është mbajtur nga

¹⁹ E. Hoxha, *Raporte e fjaltme, 1965-1966* [Reports and speeches, 1965-1966] (Tiranë: ShB Naim Frashëri, 1971), f. 335.

sekretari i parë i Partisë, në fjalimin në Byronë Politike në shkurt 1966, në fillim të Revolucionit Kulturor. Teksa u konfirmua pozicioni i cili ishte mbajtur për gjatë të “linjës së Partisë që kishte qenë korrekt në të gjitha mënyrat”, Hoxha në një mënyrë të pazakontë u tregua i singertë në diskutimet e problemeve të burokracisë që e kishin pllakosur Partinë që nga fillimi e viteve 1940. Ai foli për zhgënjimin e tij në përpjekjen për të komunikuar me udhëheqësit e Partisë në rang lokal dhe rajonal në lidhje me problemet që ato ishin përballur. Shumë shpesh dilte, se durimi i tyre ishte një pajisje për të mbuluar paaftësinë, injorancën dhe shkeljen e “normave të Partisë” dhe “ligjshmërisë socialiste”. Disa nga veset e burokratëve, të cilët ato tashmë ishin të varur ishin vjedhja, favorizimi, “shefizmi” nëpërmjet varësisë dhe plogështisë. Hoxha tha se kuadrot “ishin bërë rob të konservatorizmit”.²⁰

Ai shpjegoi se shumë prej komunistëve preferojnë një punë tavoline sesa një punë në linjën e prodhimit, sepse kanë nocionin e gabuar të mosbarazisë, që puna në zyrë është më shumë e “nderuar” dhe më shumë “e denjë” sesa puna e krahut. Ai i etiketoi këto njerëz si “tiranët e vegjël”, të cilët “psikologjia e sëmure” po i drejtonte së fundmi, për të përqaftuar antirevolucionin dhe madje edhe në pozita antiparti. Një tjetër gabim i përbashkët i kuadrove ishte ngurrimi i tyre për të lënë qytetin dhe për të shkuar punuar në fshat, me pretekstin se ato janë të brishtë nga shëndeti, apo se do të ndërpresë shkollimin fëmijëve të tyre, apo perceptimi i tyre se ato janë të pazëvendësueshëm, apo ide të ngjashme me ato të “borgjezisë së vogël”.

Një pasojë shqetësuese e këtyre praktikave burokratike, ishte që dikasteret e shtetit organizatat e masave, në qytete e në fshatra, ishin mbingarkuar nga kuadrot e Partisë, duke vështirësuar veprimet efikase dhe duke kërcënuar të mohojnë të gjitha politikat e rëndësishme të transformimit revolucionar të shoqërisë shqiptare. Duke prekur këto probleme, Hoxha në shumë raste foli me indinjatë për shpërpjesëtimin ndërmjet

²⁰ Po aty, f. 230.

komunistëve dhe jokomunistëve në dikastere të ndryshme, duke përfshirë edhe ministrinë në Tiranë. Në fjalimin kryesor më 26 prill 1972, ai shënoi që numri i përgjithshëm i kuadrove komunistë në organet qendrore të ministrive numërohej rreth 45.5 % dhe në disa ministri shfaqet akoma edhe më i lartë.²¹ Ndaj ai pyeti: “pse duhen kaq shumë komunistë (në këto ministri)? A do të ishte më mirë për shumë komunistë... të shkonin pa vonesë në bazë, ku lufta praktike ka pasur një zhvillim, për t’i shërbyer plotësisht njerëzve dhe madje edhe më mirë?”²²

Sekretari i parë i Partisë gjithashtu denoncoi në mënyrë të përsëritur rritjen anormale të “burokracisë së letrave”, i cili shkon paralelisht me stafin e organeve të shtetit, po aq sa edhe organet e organizmit të masave, që kanë personel të tepërt. Si rezultat, makineria administrative e regjimit rënkonte nën peshën e një mori ligjesh, dekretesh, rregullash dhe rregullimesh. Gjithnjë e më shumë u tentua të bëheshin thjeshtëzime shifrash shtetërore, por kjo mbledhi një rrymë të pafundme figurash dhe statistikash të papërcaktueshme. Këto kushte e bënë Enver Hoxhën të bërtiste se “ne jemi të fiksuar pas shifrave dhe statistikave”.²³ Ai dënoi edhe autoritetet juridike të cilët përpiqeshin që të kodifikonin çdo gjë nën ligje dhe rregulla dhe çojnë më tej së bashku me burokratë të tjerë një gjë të rrezikshëm potencial ndërmjet Partisë dhe popullit.

Një rritje e shfrenuar e burokracisë në regjimin shqiptar, e përfshinin PPSH-në akoma me një problem tjetër, prirjen e

²¹ Në ministrinë e Shëndetësisë, Tregtisë dhe Komisionit të Planifikimit të Shtetit shifrat ishin respektivisht 56.9%, 52.2% dhe 50.5%. Shiko Hoxha, *Socialism is built by the Masses* (Tiranë: ShB. Librit Politik, 1972), ff. 22-23. Komunistët gjithashtu përbëjnë shumicën e kuadrove të organizatave të rinisë, të punëtorëve dhe të gruas, shifrat për këto janë respektivisht 52.2%, 67.2% dhe 65.8%. Po aty, f. 26.

²² Po aty, f. 23.

²³ Fjalim, 3 – 4 Shkurt 1966, *Raporte 1965-1966*, f. 217; PPSH mbi diktaturën e proletariatit dhe mbi demokracinë socialiste [APL, on the dictatorship of the proletariat and socialist democracy] (Tiranë: Shtypshkronja M. Duri, hamendësohet 1968 si datë e botimit), f. 86-103 (këtej e tutje, *Mbi diktaturën*).

kuadrove për të vepruar në një mënyrë arbitrare. Disa komunistë veprojnë nën supozimin që “Partia është e pagabueshme” apo që “ka të drejta të pakufizuara dhe nëpërmjet kësaj të bëjnë çfarë të duan. Gjithashtu thonë se “Partia nuk duhet kritikuar” sepse kritikizmi dobëson autoritetin e tij.²⁴ Në shumë raste sikurse në veprimet arbitrare ishin për shkak të interpretimit të dobët të rregullave të Partisë, teksa në rastet tjera ishin hile për të fshehur gabimet e tyre, dhe për të evituar kritikën ndaj sjelljeve të tyre duke përdorur autoritetin e Partisë si një mburojë mbrojtëse. Me analizimin e kësaj çështjeje, Hoxha informoi kuadrot e Partisë që “Partia ka disa të drejta, por nuk ka të drejta të pakufizuara ndaj çdo gjëse; ajo nuk mund të veprojë sipas dëshirës”.²⁵

Sikurse e theksuam edhe më herët, linja zyrtare e Partisë është “një sëmundje e rrezikshme e burokratizimit” dhe pjellë e “ideologjive të huaja”, kryesisht konservatorizmit, borgjezizmit, dhe ndikimit së revizionizmit. Megjithatë në fjalimin e mbajtur në Komitetin Qendror të PPSH-së më 3-4 shkurt 1966, Hoxha hodhi hapin e jashtëzakonshëm për të shkuar përtej pozicionit zyrtar, dhe për t’ia hedhur fajin më të madh për “dëmin e burokratizimit, vetë udhëheqjes së Partisë. Ai tha: “Është e rëndësishme që të kuptojmë që... ne, udhëheqësit, jemi keqbërësit më të mëdhenj të kësaj gjendje... ne udhëheqja kemi nevojë të jemi... të konsultuar me çdo gjë; ne këmbëngulim që të japim udhëzime në çdo gjë. Askush nuk mund të veprojë jashtë kësaj strukture.”²⁶

Udhëheqësi kryesor i Shqipërisë theksoi se politika e pakufizuar “për të kontrolluar nga udhëheqja mbi gjithkënd dhe mbi çdo gjë” ka provuar të jetë e gabuar. Ai shtoi se për sa kohë aparati administrativ nuk është nën kontrollin e plotë të popullit, burokratizimi “me të gjithë të metat e tij do të dalë në sipërfaqe përsëri e përsëri” në Shqipëri. Hoxha në fakt, pranoi që centralizimi i ngushtë si një parim udhëheqës për qeverisjen në Shqipëri është i hapur të paktën ndaj pyetjeve,

²⁴ Hoxha, *Speeches, 1971-1973*, ff. 136, 143-144.

²⁵ Po aty, f. 134.

²⁶ *Raporte 1965-66*, ff. 230, 228.

nëse jo plotësisht i zhvlerësuar, që nga mesi i viteve 1960, megjithëse do kishte qenë e dobishme dhe nevojshme të ishte që në vitet e para të qeverisjes.

Me ravigjëzimin e përfundimeve logjike nga analiza e tij e problemeve të burokracisë dhe të efekteve gërryese në Parti dhe në vend, Hoxha propozoi një zgjidhje të guximshme. Ai sugjeroi që Partia duhej të ishte e hapur ndaj pyetjeve dhe kritikave nga anëtarët e rangjeve më poshtë. Ai tha se askush nuk duhet të ngurrojë të kritikojë shtrembërimet dhe gabimet që mund të ishin bërë nga Komiteti Qendror, Byroja politike apo anëtarët e ndonjëres prej tyre.²⁷ Hoxha përsëriti propozimin e tij gjashtë vite më vonë, në 16 shkurt 1972, në një fjalim ku nga mënyra e të shprehurit të kujtonte citimin e Maos, gjatë fushatës 'Lërimi 100 lule të lulëzojnë': "Lërimi gjithçka brenda organizatës të vlojë, nëse dikush vjen dhe e kundërshton linjën e Partisë, lërimi ta kundërshtojë...".²⁸ Megjithatë, fakti që po e përsëriste edhe njëherë propozimin, do të thoshte se asgjë nuk kishte ndodhur, që nga propozimi i parë origjinal në 1966, që në vetvete do të thoshte se kjo ishte një shenjë e vështirësive të këtij problemi, ashtu sikur ishte e mundshme, që udhëheqësit e Partisë nuk e kishin si qëllim që të bënin një reformim në mënyrën e të qeverisurit.

Hapat e tjerë aktualë të ndërmarrë apo të propozuar që nga 1966, sikurse ishte e destinuar, sollën paralizimin e efektit të burokracisë dhe "perfeksionuan" jetën e brendshme të Partisë, duke përfshirë edhe zvogëlimin e personelit në organet shtetërore, kërkesën ndaj punëtorëve të administratës dhe intelektualëve për të bërë punë fizike, një apo më shumë muaj në vit, dhe rritjen e "kontrollit punëtor" nëpërmjet dhënies më shumë pushtet masës së punëtorëve në menaxhimin e ekonomisë dhe një rol më të gjerë në punët e aparatit shtetëror. Të gjithë këto masa kishin si qëllim gjoja të sillnin më afër regjimin tek populli, nëpërmjet bërjes së qeverisë më të përgjegjshme ndaj nevojave dhe aspiratave, dhe shtrëngimit të detyrimeve ndërmjet tyre dhe Partisë. Një

²⁷ Po aty, f. 237.

²⁸ Hoxha, *Speeches, 1971-1973*, ff. 132-133.

tjetër hap në këtë linjë, ishte dhe sugjerimi për t'i dhënë një vëmendje më të madhe përzgjedhjes së 'njerëzve më të mirë' në poste, njerëz të cilët ishin të ndershëm, kurajozë, punëtorë të fortë, 'revolucionarë... që dinin jetën, problemet e popullit dhe që punonin me të.'²⁹ Sugjerimi nënkuptonte që "qeverisja e drejtë" ishte së paku pjesë e 'njerëzve të drejtë' dhe jo thjesht si rezultat i një ideologjie, një sistemi ekonomik të veçantë, apo rendi shoqëror.

Megjithatë, pavarësisht vlerave aktuale apo potenciale të këtyre masave, udhëheqësit e Partisë i panë ato, më shumësi masa të përkohshme, sesa një zgjedhje në kohë afatgjatë të problemit të burokratizimit. Në pikëpamjet e PPSH-së zgjidhjet afatgjata para së gjithash vinin nga çështjet e edukimit: nga rritja e ndërgjegjes ideologjike të kuadrove, të punëtorëve dhe të fshatarësisë kolektiviste; nëpërmjet forcimit të shpirtit revolucionar, e cila ishte devijuar në një jetë më komode dhe të lehtë, në vend që të zgjidhej një jetë më me mundim dhe vetëmohim, vendosja e politikës në krye të çdo gjëje, e cila kishte çuar në gjykimin e çdo gjëje nga pikëpamja politike. Veçanërisht më shumë 'vendosja në krye e politikës' në kontekstin që duke pyetur nëse një veprim i veçantë, politikë, apo propozim ishte në interes të popullit, të vendit apo socializmit apo vetëm në interesin personal të njërit. Kjo do të thoshte që t'i jepej prioritet politikave mbi vlerësimin e ekonomisë, teknikën dhe pragmatizmin e punës së dikujt dhe zgjidhjes kombëtare të problemit. Këto ide nxitën shtrirjen e gjerë të reformës në sistemin arsimor në 1969 dhe një sërë fushatash propaganduese të cilat u mbajtën në vitet vijuese. Udhëheqësit e Partisë shpresuan që të mbanin për të "revolucionarizuar jetën në vend" dhe për t'i dhënë një goditje dërrmuese problemit endemik të burokratizimit. Ato paralajmëruan në mënyrë të vazhdueshme se është 'krimbi i burokratizimit' që ka kapluar jetën e Komitetit të Partisë së Bashkimit Sovjetik dhe sjellë tragjedinë e revizionizmit në

²⁹ KQ i PPSH-së "Letër e hapur", 4 Mars 1966, tek *Mbi diktaturën*, f. 72.

këtë vend. Ndaj, ato janë të zotuar që të mos lejojnë përsëritjen e kësaj tragjedie në Shqipëri.

54. Pavarësisht këtyre problemeve që përballej PPSH-ja në 'fazën e tretë' të ecjes së saj dhe të zhvillimit, e emëruar si faza ideologjike e kulturore, Enver Hoxha ishte i aftë që të raportonte në Kongresin e Gjashtë të Partisë në nëntor 1971, që gjatë periudhës nga Kongresi i Pestë në të Gjashtin (1966-1971) se 'të paktën nuk është hasur punë armiqësore, apo papërshtatshmëri me vijën e Partisë' të shfaqura 'në të gjithë Partinë, apo në rangje të Komitetit Qendror'.³⁰ Kjo u pa si e mundshme që stabiliteti i provuar nga Partia shqiptare gjatë fundit të viteve 1960, nxiti Byronë Politike që të luajë me idenë e qëndrimit më relaksues të PPSH-së dhe të një shkalle moderimi në qeverisje. Ky koncept u pasqyrua edhe në një numër fjalimesh të Enver Hoxhës të mbajtura në takimet e Partisë në 1972, i cili ftoi kritikizmin ndaj vijës së Partisë "nga poshtë" dhe mbrojti heqjen "e fshehtësive të tepërta" në punën e Partisë.³¹ Në çështjen e sekreteve ai tha se koha ka ndryshuar që nga Lufta Nacional Çlirimtare, dhe 'klasat kundërshtarë' janë thyer, ndaj nuk ka asnjë arsye të zgjatjes së sekreteve të tepërta. Ky ishte një moment tepër domethënës në historinë e politikës së brendshme të Partisë, por që nuk dha fryte.

PPSH-ja ngurroi të bënte hapa drejt tendosjes dhe dialogut me masat në Shqipëri erdhi drejt fundit brenda vitit. Të alarmuar nga shfaqjet liberale dhe reformiste, të cilat nga fundi i vitit 1972, u shtuan së tepërmi, Partia u rikthye te pozicioni i zakonshëm stalinist. Ajo ra sërish në mekanizmin që i besonte më fort, atë të spastrimit, në shfaqjet e dezertorëve dhe të kundërshtarëve, dhe në themelimin e një modeli të njohur si ekstremisht të centralizuar.

³⁰ *Speeches, 1971-1973*, ff. 75-76.

³¹ Po aty, ff. 132-133; 152-153. Gjithashtu, ka mundësi, se kishte një lidhje ndërmjet këtyre diskutimeve për më shumë larmi dhe maturi në radhët e Partisë dhe hapit të parë ndaj Kinës drejt një marrëdhënieje më të mirë me Perëndimin.

Jeta e brendshme e Partisë

Termi “jeta e brendshme e Partisë” përdoret këtu për të përcaktuar marrëdhëniet e PPSH-së me organizatat e grupet e shoqërisë shqiptare jashtë organizimit të partisë. Në vijim të diskutimit, ne mund të marrim vesh marrëdhëniet e saj me një prej sektorëve më përfaqësues të shoqërisë shqiptare, e emëruar si rinia e vendit. Marrëdhëniet e partisë me grupet e tjera kryesore, të tilla si teknokratët, gratë, inteligjencën dhe ushtrinë janë diskutuar në kapituj të ndarë.

Në fillim të viteve shtatëdhjetë, udhëheqja e PPSH-së u përqendrua së tepërmi mbi qëndrimet e segmenteve të rëndësishme të popullsisë së re, për ideologjinë, politikën, edukimin dhe shijet personale. Partia u bë një roje vigjilente e mënyrave dhe moralit komunist, duke u përpjekur të zbulonin shenja disidente në kundërshti me vijën zyrtare të partisë në mesin e shumë të rinjve. Ato ia atribuonin mospajtimin vesit të “liberalizmit”, një term i përdorur për të përshkruar përfshirjen apo pozicionin e individëve apo organizatave të cilët nuk ishin në përshtatje me “disiplinën e rreptë të proletariatit” dhe qëndrimin e Partisë në art, letërsi dhe në jetën kulturore në përgjithësi.³² Për të qenë të sinqertë, këto ishin justifikime të një pjesë të qeveritarëve shqiptarë mbi të ashtuquajturën “manifestime të liberalizmit” tek të rinjtë. Në 1972, për shembull, tek të rinjtë u rritën format e huliganizmit dhe krimet; në shkallën e lëshimeve, të përsëritjeve apo të përjashtimeve të studentëve nga Universiteti i Tiranës; në përhapjen e një stili jete vulgare perëndimore në mesin e të rinjve. Qëndrimet antishoqërore të këtij lloji u përhapën edhe tek fëmijët e anëtarëve të Partisë, duke provokuar Hoxhën që të shprehej: “Si mundet që komunistët, fëmijët e të cilëve kthehen në huliganë, vagabondë dhe shitës të një mode dhe sjellje ekstravagante borgjeze, të jenë në pararojë dhe të japin

³² Termi “liberalizëm” është përdorur njëkohësisht si një armë për të sulmuar shfaqjet e tolerimit dhe sjelljeve të vetëkënaqësisë në sektorin ekonomik, të ushtrisë dhe fushave të tjera të jetës shqiptare.

një shembull për të tjerët”?³³ Sidoqoftë, udhëheqësit e Partisë shkuan drejt dënimeve, jo vetëm të disa manifestimeve negative, por për më tepër aspiratat e arsyeshme dhe legjitime të të rinjve dhe intelektualëve për autonomi, eksperimentim, shprehje të vetvetes, dhe dialogut me botën e jashtme, veçanërisht me Perëndimin.

Kundërshtitë në rritje ndërmjet Partisë dhe brezave të rinj u bënë më të dukshme, në përplasjet që dolën në pah në takimin e sekretariatit të PPSH-së me 23 shkurt 1973. Takimi u kryesua nga Enver Hoxha i cili e kishte thirrur, për të diskutuar mbi raportin e Bashkimit të Rinisë Punëtore Shqiptare (BRPSH).³⁴ Raporti i ri shprehte ankimin se udhëheqja e Partisë nuk kishte arritur të shihte që të kuptonte “shqetësimet, kërkesat, interesat dhe problemet” e rinisë shqiptare. Raporti ishte kritik edhe në faktin që tema e luftës partizane dominonte jetën e të rinjve, nga librat e historisë në shkollë në librat e letërsisë për të rinj, si dhe në filma e teatër po ashtu. Në një përpjekje të dukshme për të ndihmuar korrigjimin e ekuilibrit, raporti bënte thirrje për më shumë libra të huaj në bibliotekat dhe libraritë shqiptare. Akoma më të rëndësishëm, raporti i BRPSH-së shihte në këtë çështje vlerën e njërit prej sloganeve më të dashur të PPSH-së i njohur si “Shqipëria po e ndërton socializmin në kushtet e një rrethimi të egër nga armiqtë imperialistë dhe revizionistë.” Slogani që përdorej nga Partia me një shpeshti fanatike, për të justifikuar qeverisjen një linjë të fortë centralizuese dhe ideologjinë ushtarake, si karburantin e saj për polemikat sarkastike kundër bllokut sovjetik dhe Perëndimit, entuziazmin revolucionar që fshikullonte në mesin e masave, dhe për të përshpejtuar ritmin e modernizimit të vendit. Raporti i udhëheqësve të rinj të bënte të dyshohe se, të rinjtë

³³ Raporti i Plenumit IV i KQ të PPSH-së, 26 Qershor 1973 i titulluar “Intensify the Ideological Struggle against Alien Manifestations and Liberal Attitudes toward Them” [Të thellojmë luftën ideologjike kundër shfaqjeve të huaja dhe sjelljeve liberale përmes tyre], *Speeches, 1971-1973*, f. 392.

³⁴ Po aty, ff. 238-269.

në Shqipëri nuk ndanin entuziazmin revolucionar si brezi i Hoxhës, dhe ishin të pashtuar ndaj politikave izolatruese të PPSH-së. Ato shihnin nëpërmjet Evropës një lidhje me kontinentin, si një alternativë më e mirë se izolimi.

Rinia bëri thirrje që Partia të hiqte dorë nga mbikëqyrja e afërt e BRPSH-së. Argumenti kundër tutelës së Partisë në favor të autonomisë, të bërë nga të rinjtë, madje pati mbështetje edhe nga një pjesë e anëtarëve të Partisë, fakt ky që shkaktoi shumë ankth në udhëheqjen e Partisë.

Për sa i përket drejtimit PPSH-ja u mundua të pushonte mospajtimin në mes të inteligjencës dhe rinisë, ku Hoxha tha se Partia është “në kundërshtim të tutelazhit dhe të metodave diktatoriale”, por në të njëjtën kohë ishte “kundër ndonjë dobësimi sado të vogël, në udhëheqjen e organizatave të masës.”³⁵ Ai mori përsipër të lëshonte në shumicën e pikave të ngritura në raportin e shkurtit 1973 nga udhëheqësit e rinj. Në kundërshtim me përshtypjen negative që dha raporti në lidhje me të rinjtë, Hoxha tha: “unë kam opinionin që rinia ynë është më e gëzuara dhe më e lumtura në botë” dhe më pas u dha pas një përshkrimi të gjallë për përfitimet që arrinte rinia në Shqipërinë e sotme.³⁶ Ai tha se rrethimi imperialisto-revizionist ishte më së pari me natyrë ideologjike sesa gjeografike. Rrethimi ishte shuma totale e presioneve të panumërta e shfaqur nëpërmjet letërsisë, radios, televizionit, turistëve, tregtisë, modës dhe jo vetëm, me qëllim për të hutuar njerëzit e zellshëm, për të krijuar një parregullsi në ekonominë e vendit, dhe për të shkaktuar një degjenerim ideologjik e politik ndërmjet masave, dhe për më tepër në mesin e të rinjve dhe intelektualëve.

Shkurtimisht, qëllimi i armiqve ishte që të shkatërronin rregullin socialist në Shqipëri, nëpërmjet nxitjes së liberalizmit dhe përfshirjes së influencës së huaj brenda vendit. Hoxha denoncoi ato që mbronin se Shqipëria “duhet të ndjekë... kursin e zhvillimit evropian”, duke thënë “Jo shokë, ne nuk mund dhe nuk duhet të ndjekim ‘rrugën evropiane’ por

³⁵ Po aty, f. 396.

³⁶ Po aty, f. 240.

përkundrazi është Evropa, ajo që duhet të ndjekë rrugën tonë, sepse nga kjo pikëpamje, ajo është shumë mbrapa nesh”.³⁷

Në Plenumin IV të Komitetit Qendror të Partisë me 26 qershor 1973, Hoxha u përpoq të tregonte se minifundi, hajdutët e xhepave dhe muzika rok en rroll nuk mund të ndaheshin dhe të shiheshin si gjëra më të vogla se çështjet ndërkombëtare serioze të tilla si detanta dhe siguria evropiane. Në fjalorin e PPSH-së detanta përcaktohej si liberalizim, dhe liberalizimi do të thoshte degjenerim dhe shkatërrim i sistemit politik shqiptar dhe rendit shoqëror. Partia e Punës së Shqipërisë ishte në kundërshtim me kulturën borgjeze evropiane jo vetëm për arsye ideologjike dhe politike, por sepse në karakterin saj kishte disa elementë puritanit. Ajo ishte tepër e kujdesshme në kulturën socialiste dhe kishte frikë se shfaqja ndaj ndikimit të kulturës evropiane mund ta keqësonte “pastërtinë” dhe mund të shkatërronte pasjen e nevojës për ndërtimin e një zëri moralist dhe një shoqërie energjike. Pas denoncimit të çdo aspekti të mënyrës së jetesës, Hoxha e përmbylli: “Ne nuk kemi asgjë për të mësuar nga ajo kulturë, ne nuk kemi arsye që ato t’i bëjmë pjesë të masave dhe të rinisë, por do të heqim dorë me përçmim, dhe do ta luftojmë me këmbëngulje.”³⁸

Plenumi IV i Partisë përjashtoi Agim Meron nga posti i sekretarit të parë të organizatës së rinisë në bazë, sepse ai kishte “rrëshqitur brenda liberalizmit”. Përjashtimet e tjera vijuan edhe në shfuqizimin e kryesisë së Lidhjes së Shkrimtarëve dhe të Artistëve.

Spastrimi i kryesisë së organizatës së rinisë nxori në pah një hendek në kuptimin e realitetit shqiptar ndërmjet skuadrës Hoxha-Shehu në një krah, dhe rinisë në krahun tjetër. Divergjencat në opinione ndërmjet dy anëve solli brenda këtij problemi shumë premisa dhe drejtime të vijës së përgjithshme të Partisë: ideologjia e saj ushtarake, orientimi revolucionar, centralizimi i skajshëm, madje edhe përqendrimin e saj në patriotizmin shqiptar. Dyshimi i shprehur rreth realitetit të

³⁷ Po aty, f. 261.

³⁸ Po aty, f. 334.

“rrethimit armik” të Shqipërisë ishte pjesë në sulmin e ideologjisë së Partisë, sikurse edhe në çështje të tilla si; izolimi, polemikat, detanta dhe bashkekzistenca paqësore. Po ashtu edhe kritikizmi në temën e luftës partizane duke përfshirë atë në rang Partie, orientimin revolucionar në art dhe kulturë, shpirtin luftarak e “revolucionit të pandërprerë”, si dhe “psikozën e luftës” të cilat e kishin mbytur shoqërinë shqiptare. Shkurtimisht, kjo përbënte një rebelim kundër përjetësisht të atmosferës së Luftës së Ftohtë në popull. Dhe së fundmi, dëshirën e rinisë për të arritur në mesin e kombeve evropiane, për të vendosur një komunikim kuptimplotë me to, gjë që shprehte një konceptim të ndryshëm të nacionalizmit shqiptar nga ai i kryesisë së Partisë. Në krahasim me idetë e të rinjve për patriotizmin, sundimtarët shqiptarë janë fajtorë për “një patriotizëm të ngushtë”, të cilët e kuptojnë patriotizmin si një formë e cila është e pandriçuar politikisht dhe një pengesë për modernizimin e vendit.

Format e konfrontimit ndërmjet drejtuesve të Partisë dhe drejtuesve të Organizatës së Rinisë u panë të motivuara mbi të gjitha shqetësimin e Partisë për autoritetin e saj dhe përcaktimin për të mbajtur dhe forcuar rolin drejtues në shoqërinë shqiptare. Perceptimi nga drejtuesit e PPSH-së se autoriteti i Partisë ishte dobësuar, dhe mësimet dhe drejtimi i saj ishin injoruar apo rezistuar nga shtresa të ndryshme të popullsisë çoi në një seri krizash dhe eliminimesh ndërmjet viteve 1973-1976. Ato përfshinë artistët dhe inteligjencën kulturore (1973), ushtrinë (1974), dhe elitën ekonomike (1975-1976). Këto kriza dhe eliminime janë trajtuar në kapitujt për inteligjencën, forcat e armatosura dhe ekonominë.

Kushtetuta e re dhe Partia

Ndoshta asgjë nuk e pasqyron më shumë natyrën e PPSH-së sesa kushtetuta e re e shtetit shqiptar, e cila u pranua nga

Kuvendi Popullor me 28 dhjetor 1976.³⁹ Kushtetuta e re zëvendësoi kushtetutën e parë socialiste shqiptare, e cila ishte pranuar në mars 1946, dhe ishte rishqyrtuar në 1950. Dokumenti ishte një mishërim i gjallë i parimeve, i përvojës dhe i dispozitave të fundit që përbëjnë karakterin dhe natyrën e partisë. Në vijim do ketë disa pika kryesore.

1. Dokumenti ndryshoi emrin zyrtar të vendit nga Republika Popullore e Shqipërisë në Republika Popullore socialiste e Shqipërisë (Neni 1). Fjala “socialist” është futur tek emri, në mënyrë që të dallohej Shqipëria nga vendet e tjera komuniste, të cilët në opinionin e udhëheqësit Hoxha janë pseudosocialist ose më ekzaktësisht shtete revizioniste të cilët nuk kanë asgjë të përbashkët me marksizëm-leninizmin dhe me socializmin e ndershëm. Shqipëria e cila në mënyrë të pashpjegueshme e vendos veten mënjanë nga të gjitha vendet e tjera të Evropës Lindore, jo vetëm në respektin e ideologjisë dhe e politikave por edhe në përcaktimin ligjor të shtetit.

2. Shpirti i gjallë i patriotizmit është i dukshëm në ligjin e ri themeltar të shtetit, veçanërisht në hyrje dhe në seksionin e mbrojtjes kombëtare. Hyrja hapet me sloganin e shquar të Hoxhës, “Populli shqiptar e ka çarë rrugën e vet përmes historisë, me shpatë në dorë.” Slogani është shumë domethënëse, për t’i dhënë tonin kushtetutës së re, duke na zbuluar imazhin grafik të kohës dhe karakterit stalinist. Regjimi është mjaft i shqetësuar për mbrojtjen e sigurisë kombëtare të Shqipërisë. Nëpërmjet instrumentit të Kushtetutës, regjimi këshillon që mbrojtja e vendit është “detyrë e lartë dhe nder i madh” për qytetarët shqiptarë, teksa tradhtia e vendit ishte “krimi më i madh” (Neni 62). Në të vërtetë udhëheqja Hoxha-Shehu ka kërkuar me anë të përcaktimit të një dokumenti të ri, të sigurojnë përfundimisht sovranitetin dhe pavarësinë e Shqipërisë. Artikulli më i pazakontë në sektorin e mbrojtjes kombëtare shprehet se “askush nuk ka të drejtë të nënshkruajë për dorëzimin e

³⁹ *Zëri i Popullit*, 29 Dhjetor 1976; *Gazeta Zyrtare* [The official gazette], nr. 5 (30 Dhjetor 1976).

Shqipërisë apo të pranojë pushtimin e vendit” (Neni 90), pavarësisht se në çfarë rrethanash është.

3. Kushtetuta e re sanksionon dedikimin e Partisë ndaj ideologjisë, duke e bërë marksizëm -leninizmin ideologjinë vetme zyrtare qeverisëse në vend (Neni3). Ky monizëm ideologjik nënkupton refuzimin e të gjithë ideologjive të tjera që mund të konkurrojnë me marksizëm -leninizmin, të tilla si kapitalizmi, fashizmi, të paangazhuarit, demokracia sociale, apo të tjera. Përveç kësaj kjo nënkuptonte polemika të hapura dhe energjike kundër të gjitha ideologjive të tjera konkurruese, me qëllim për të mbajtur të pastër dhe efikase ideologjinë qeverisëse. Qëndrimi ortodoks i Partisë në ideologjinë komuniste është i dukshëm edhe në hyrje në të cilën thuhet që Shqipëria ‘është e udhëhequr nga idetë e mëdha të socializmit dhe komunizmit dhe betejave për triumfin e tyre në për botë.’ Përjashtimi i plotë i pluralizmit ideologjik do të thoshte në fakt ndalimin e qarkullimit të lirë të ideve, duke përfshirë edhe turizmin e pakontrolluar dhe të pakufizuar në Shqipëri. Kjo do të thoshte kufizim të ashpër të shkëmbimeve kulturore me botën e jashtme.

4. Entuziazmi i Partisë për politika revolucionare është bërë e qartë edhe në disa vende në kushtetutë. Hyrja shënon që Shqipëria socialiste “është një faktor aktiv në betejën për lirinë kombëtare dhe shoqërore” për të gjithë popujt. Në artikullin 4 thuhet se Shqipëria zhvillon vazhdimisht revolucionin nëpërmjet mbështetjes së luftës së klasave me qëllim për ‘të siguruar fitoren finale të rrugës së socializmit mbi rrugën e kapitalizmit...’ diku tjetër dokumenti shprehet se politika e jashtme e Shqipërisë ‘mbështet lëvizjet revolucionare të klasës punëtore dhe betejat e popujve për liri...’ (Neni 15). Pavarësisht mospërputhjeve të dukshme ndërmjet politikave të dhunshme antiimperialiste dhe fuqisë aktuale në skenën botërore, PPSH-ja mban besimin e saj në politikat revolucionare dhe është e prirë të promovojë kauzën e revolucionit botëror. Pozicioni i Partisë në këtë çështje është gjërësisht i reflektueshëm në artikujt e kushtetutës së re.

5. Preokupimi i vazhdueshëm i Partisë për problemin e modernizimit është i shfaqur edhe në kushtetutë, për më tepër

në hyrje. Disa paragrafë të hyrjes rendisin me shumë lulëzim dhe krenari, fitoren e regjimit në zhvillimin e vendit. Disa nga fitoret e renditura në këtë dokument janë industrializimi i vendit, reforma agrare e ndjekur nga pas me kolektivizimin e bujqësisë, emancipimi i gruas, zhvillimi i kulturës, arritja e shkollimit të të gjithë popullsisë. Hyrja i shënon këto si një fitore e vazhdueshme që ka bërë deri më tani që “Shqipëria të hynte në fazën e ndërtimit të plotë të socializmit”. Modernizimi është njëri nga nxitësit e PPSH-së, si një pjesë integrale e jetës së Shqipërisë, dhe kjo është e dukshme në kushtetutën e re.

6. Centralizimi i ngushtë, është një tjetër tipar mbizotërues i PPSH-së, ai është shembullzuar së tepërmi në dokumentin e ri. Ai është i dukshëm në kultivimin e diktaturës së proletariatit dhe në rolin e Partisë në shtetin shqiptar. Ne e lexojmë në nenin 2 që Shqipëria është “shtet i diktaturës së proletariatit që shpreh dhe mbron interesat e klasës punëtore.” Duke i dhënë kësaj doktrine një pozicion të spikatur në këtë dokument, udhëheqësit Hoxha-Shehu, sinjalizojnë popullin shqiptar dhe botën jashtë se nuk ka asnjë qëllim për liberalizimin e politikës së tyre, apo se do të mbahet ndonjë reformë domethënëse në sistemin ekonomik të vendit. Kryesia e PPSH-së do ta shohë në mënyrë të vazhdueshme shoqërinë shqiptare si një arenë e luftës së klasave, si një ndarje në dy pjesë e kundërshtive antagoniste dhe jo antagonistë, si një fushëbetejë e forcave që kanë si qëllim revolucionin dhe forcat që kundërshtojnë atë.

Akti i ri deklaron se Partia është ‘e vetmja forcë politike udhëheqëse në shtet dhe në shoqëri (Neni 3). Kështu që në këtë mënyrë ligjërisht është afirmuar sistemi një partiak dhe autoriteti oligarkik suprem që PPSH-ja ka ushtruar dhe gëzuar në Shqipëri sikurse dihet haptazi. Në 1976 Kushtetuta konfirmoi faktin e ditur gjerësisht që PPSH-ja është i vetmi dhe i vërteti burim pushteti politik në Shqipëri. Në të gjithë institucionet, përfshirë edhe Këshillin e Ministrave, gjykatat, forcat e armatosura dhe organizatat e ndryshme të masave janë të krijuara nga Partia dhe ekzistojnë për t’i shërbyer asaj deri në fund. Kushtetuta e autorizon PPSH-në jo vetëm për të

shfaqur një funksion didaktik por për të luajtur një rol aktiv dhe drejtues në shoqërinë shqiptare.

7. Radikalizmi i PPSH-së gjithashtu gjen shprehje edhe në artikujt e kushtetutës së re. Ne e shohim atë në mënyrë të veçantë në sektorin e ‘rendit ekonomik’ dhe në ‘të drejtat dhe detyrimet e qytetarëve. Në përputhje me rrethanat, prona private është e likuiduar përfundimisht, dhe ekonomia e brendshme kombëtare është shpallur ‘ekonomi socialiste (Neni 16). Toka i përket shtetit, më tepër sesa atyre që janë në të, por i “garantohet” fshatarëve dhe grupeve të tjera për qëllime të “përdorimit shoqëror” (Neni 19). Eksperimenti shoqëror më radikal i mbajtur tek njerëzit nga PPSH-ja është padyshim shfuqizimi i fesë. Shprehjet në kushtetutë për eksperimentin dhjetëvjeçar janë si vijon: “Shteti nuk lejon asnjë fe dhe mbështet dhe zhvillon propagandën ateiste’ (Neni 37). Kushtetuta reflekton se si është bërë natyra e PPSH-së, ku dukshëm nuk ka asnjë të barazueshëm në botën socialiste, as në frymën ushtarake, autoritarizmin dhe aktin doktrinar. Gjoja ajo është projektuar për të qenë një pikë takimi i nevojave të tashme dhe të ardhme të Shqipërisë në një periudhë të ndërtimit të plotë të shoqërisë socialiste. Aktualisht, ajo është një instrument që ka si qëllim mbi të gjitha të legjitimojë sundimin diktatorial të Partisë. Kushtetuta e re është një distilim i tre dekadave të Luftës së Ftohtë në kombin shqiptar, e vlerësuar nga një agresion verbal i politikës së jashtme dhe spastrimeve të herëpashershme në frontin e brendshëm. Është rezultati i fundit i teorisë dhe i praktikës së komunizmit doktrinal të PPSH-së, i modeluar sipas konceptit dhe stilit të sundimit stalinist. Është dokumenti i vetëm më i mirë që shpreh në mënyrë kompakte përvojën, filozofinë dhe besimin e Partisë së Punës së Shqipërisë, pra shkurtimisht karakterin dhe natyrën e saj.

Çështja e trashëgimisë

Tani, Enver Hoxha dhe armiku më i urryer i kahershëm, Josip Broz Tito i Jugollavisë, si krerët e shtetit kanë mbajtur pushtetin më gjatë se askush tjetër nga udhëheqësit e partive

sunduese komuniste. Të dy kanë qenë në pushtet që nga marrja e kryesisë mbi lëvizjet kundërshtuese në vendet respektive të tyre gjatë Luftës së Dytë Botërore.

Megjithëse Hoxha është 16 vjet më i ri sesa Titoja, çështja e trashëgimisë së pushtetit në Shqipërinë pas-hoxhiste, është pothuajse gati për t'u diskutuar. Në njëfarë mënyre çështja e trashëgimisë në Tiranë është rrethuar nga një paqartësi e madhe, dhe për më tepër më e lirë në spekulime, sesa në Beograd. Por ndryshe nga Titoja, Hoxha nuk ka bërë asnjë dispozitë kushtetuese, për të na përshkruar mënyrën sesi ai duhet të jetë i pasueshëm. Gjithashtu, duke iu referuar raporteve në shtypin perëndimor, ashtu sikurse Hoxha dhe Shehu, pasi shëndeti i tyre u përkeqësua, bëri që të rritej interesi i studentëve në punët e kësaj çështjeje shqiptare.

Momentalisht, më të aplikueshmit për të arritur këtu shihen pesë njerëzit më të fuqishëm në hierarkinë shqiptare, Enver Hoxha, Mehmet Shehu, Hysni Kapo, Ramiz Alija dhe Kadri Hazbiu. Shehu është personi më i pëlqyer për të pasuar Hoxhën, veçanërisht për shkak se mban postin e kryeministrit dhe të ministrit të mbrojtjes. Teksa të dy burrat kanë shumë të përbashkëta, e kaluara e Shehut, temperamentit dhe stili i qeverisjes janë gjerësisht të ndryshme nga ai i Hoxhës. Si pasojë, qeverisja e tij ka mundësi që të ishte një diktaturë ushtarake e pashpirt në historinë e Evropës. Kjo do të ishte një hap mbrapa, të paktën përkohësisht, sesa një hap përpara në qetësimin dhe destalinizimin e politikës shqiptare. Por pyetja më intriguese do të ishte, çfarë do të ndodhte nëse të dy, si Hoxha ashtu dhe Shehu do të linin skenën.

Dalja e tyre mund të precipitojë një betejë për vendin vakant ndërmjet Kapos, Alisë dhe Hazbiut. Asnjëri prej tyre nuk është i pajisur me "karizëm" dhe asnjëri prej tyre nuk ka shfaqur cilësi udhëheqëse të pranueshme. Por të gjithë këto kanë fuqitë dhe dobësitë e tyre.

Hysni Kapo, një jugor nga rajoni i Vlorës është 60 vjeç dhe është më i vjetri nga këto të tre, sikurse është edhe më i vjetri në afërsinë me PPSH-në. Ai iu bashkua Partisë që nga themelimi, duke u bërë anëtarë i Komitetit Qendror në 1943, dhe anëtar i Byrosë Politike në 1946. Si njeriu i dekoruar më

shpesh, Kapo është tipi i “njeriut të organizuar” në nivelet më të larta të pushtetit, ku përvoja e tij, ka qenë dhe akoma është, në organizimin e Partisë. Ai ka avantazhin e më të vjetrit në Parti dhe mbështetjen më së shumti të *aparatchikëve*, dha nga të gjithë këto kujtimin më të gjatë të harmonisë në marrëdhënie me Hoxhën. Ai është i vetmi anëtar i kohës së luftës i Komitetit Qendror të Partisë Komuniste të Shqipërisë që ka mbajtur konfidenca me Enver Hoxhën dhe i ka mbijetuar të gjitha krizave dhe spastrimeve që kanë kapur Partinë në rrugën e saj tridhjetë vjeçare. Kapo ka sensin e artit dhe zanatin e politikës dhe mund ta vlerësojë rëndësinë e politikës së zhvillimit.

Këto janë pikat në favor të tij gjatë rishikimit të çështjes së trashëgimisë. Nga ana tjetër mosha e tij mund të jetë një pengesë për të marrë pushtetin suprem. Për më tepër ai ka krijuar imazhin e njeriut me zyrtësi të përjetshme dhe ngulmues me imagjinatë të vogël apo vizion. Ai është shfaqur si një njeri i tërhequr, i cili shihet si më shumë i rehatuar në ngrohtësinë e tij aktuale të pushtetit, dhe mund të ngurrojë për të ndryshuar, për një post më ekspozuar dhe të rrezikshëm, siç është sekretari i Partisë, vetëm nëse nuk mund t'i rezistojë ngjarjeve më vonë.

Kadri Hazbiu është ministri i punëve të brendshme të Shqipërisë, post të cilin e mban që nga 1954. Ai është 57 vjeç dhe është 5 vjet më i ri sesa Kapo, dhe pesë vjet më i madh sesa Alia. Ashtu sikurse Kapo, edhe ai është një jugor nga rrethi i Vlorës. Ai iu bashkua Partisë në 1945, duke u pranuar në Komitetin Qendror të PPSH-së në 1952, por që nuk arriti të përfshihej plotësisht në Byroë Politike deri në 1971. Eksperienca e Hazbiut është më tepër në fushën e sigurisë së brendshme, që nga fillimi i punës së tij në Parti. Si kreu i forcave të sigurisë shtetërore në vend, të kudogjendurit dhe tmerruesit *Sigurimi*, ai zotëron një armë të fuqishme, duke i dhënë vetes një avantazh mbi rivalët e tjerë potencialë për pushtet.

Është më se e dukshme se nënshtrimi i fuqisë policore, nuk është aq e nevojshme në të njëjtën mënyrë sa nënshtrimi i fuqisë politike. Në të vërtetë, në një shtet stalinist si Shqipëria,

ka mundësi që të kthehet në një pengesë për të çuar drejt pozicioneve më të larta të pushtetit në periudhën e post-Hoxha-Shehu. Si kreu i Sigurimit, Hazbiu pa dyshim që ka marrë urrejtjen e shumë grupeve shoqërore në Shqipëri, nëpërmjet përvojës së tij në goditjen e pamëshirshme me anë të policisë sekrete. Për Kadri Hazbiun në ekuilibrin e fuqive dhe dobësive të cilat fshijnë vetveten, duke i lënë një efekt me mundësi zero, edhe në diskutime, gjatë një gare për pushtetin kryesor. Në një kombinim të pazakontë të forcave politike apo rrethanave, mundet që ministrin e brendshëm ta shtyjë në krye të vendit në hierarkinë e PPSH-së, së paku për një kohë të shkurtër.

Figura e tretë më e lartë e cila mund të bëhet udhëheqës në Shqipëri është Ramiz Alia. Ai ka lindur në 1925, dhe është më i riu nga tre pasuesit e mundshëm të Hoxhës dhe Shehut, për të cilët po diskutojmë. Mosha është një pikë në favor të tij. Por ndryshe nga Kapo dhe Hazbiu, Alia ka lindur në Shkodër, qytet kryesor në veri të Shqipërisë, një fakt që mund të jetë në dëm të tij, për ta shtyrë atë në pushtet, duke qenë se më pak nga veriu, por më shumë nga jugu, kanë qenë burimet kryesore për pushtetin politik në periudhën e pasluftës në Shqipëri. Alia ka qenë anëtar i PPSH-së që nga 1943, një anëtar i Komitetit Qendror të Partisë që nga 1948, dhe një anëtarë i plotë i Byrosë Politike që nga 1960. Në konceptin e vjetërsisë, ai është më dobët sesa Kapo, por mund të konsiderohet më i fuqishëm sesa Hazbiu.

Alia e ka ndërtuar karrierën e tij politike mbi themele të një pune të suksesshme me organizatën komuniste të rinisë. Më pas, ai fitoi një përvojë të vlefshme në postet udhëheqëse, të Zyrës së Propagandës dhe të Ministrisë së Arsimit dhe të Kulturës. Ai u mor në mënyrë të veçantë me çështjen e ideologjisë, dhe të “revolucionit kulturor” në Shqipëri. Dhe nga problemet ideologjike dhe kulturore ai u vu në qendër të vëmendjes së Partisë në dekadat në vijim, duke u bërë, me sa duket, një kandidat i fortë me një mbështetje të konsiderueshme nga udhëheqësit dhe anëtarët nga poshtë të Partisë. Alia shfaqet si një njeri me një inteligjencë të mprehtë dhe që gëzon respektin e Hoxhës. Gjithashtu është fakt se ai

ka një shfaqje të konsiderueshme në shtypin shqiptar gjatë këtyre viteve, duke na lënë të kuptohet se më shumë sesa një ndikim i zakonshëm në Parti. Kështu që nëpërmjet këtij vlerësimi, Alia del në pah si një kandidat i fuqishëm për të zëvendësuar Hoxhën ose Shehun, më shumë sesa Kapo apo Hazbiu, me përjashtim të disavantazhit të prejardhjes së tij veriore.

Në çdo rast, pasuesi i Hoxhës dhe i Shehut është i lidhur me ndryshimin e natyrës së Partisë së Punës së Shqipërisë, në një shkallë të lartë apo të ulët. Ëndrra dhe shpresa e udhëheqësit Hoxha është të përjetësojë stalinizmin në brigjet e Adriatikut. Por “dialektika e shpalosur” në histori, indiferente ndaj dëshirave subjektive të njeriut, mund të ketë ruajtur një verdikt të ndryshëm për të ardhmen politike shqiptare.

Tabela 3.4

Anëtarët e Byrosë Politike, 1948-1976 (P = anëtar i plotë; K = anëtar kandidat)

Anëtarë	Numri, Viti i Kongresit të Partisë dhe Anëtarët gjithsej						
	I pari, 1948 (9)	I dyti, 1952 (10)	I tretë, 1956 (15)	I katërti, 1961 (15)	I pesti, 1966 (16)	I gjashti, 1971 (17)	I shtati, 1976 (17)
Hoxha, Enver	P	P	P	P	P	P	P
Shehu, Mehmet	P	P	P	P	P	P	P
Kapo, Hysni	P	P	P	P	P	P	P
Koleka, Spiro	P	P	P	P	P	P	P
Balluku, Beqir	P	P	P	P	P	P	hequr
Nushi, Gogo	P	P	P	P	P	vdekur	-
Belishova, Liri	P	P	P	hequr	-	-	-
Jakova, Tuk	P	hequr	-	-	-	-	-
Spahiu, Bedri	P	hequr	-	-	-	-	-
Marko, Rita	-	K	P	P	P	P	P
Myftiu, Manush	-	K	P	P	P	P	P
Peristeri, Pilo	-	K	K	K	K	K	K
Çarçani, Adil	-	-	K	P	P	P	P
Alia, Ramiz	-	-	K	P	P	P	P
Toska, Haki	-	-	K	P	P	P	P
Theodhosi, Koço	-	-	K	K	K	P	hequr

Dervishi, Rrapo	-	-	K	hequr	-	-	-
Hazbiu, Kadri	-	-	-	K	K	P	P
Dume, Petrit	-	-	-	K	K	K	hequr
Këllezi, Abdyl	-	-	-	-	K	P	hequr
Dodbiba, Pirro	-	-	-	-	-	K	hequr
Spahiu, Xhafer	-	-	-	-	-	K	hequr
Miska, Pali	-	-	-	-	-	-	P
Isai, Hekuran	-	-	-	-	-	-	P
Gegprifti, Llambi	-	-	-	-	-	-	K
Mihali, Qirjako	-	-	-	-	-	-	K
Çuko, Lenka	-	-	-	-	-	-	K
Stefani, Simon	-	-	-	-	-	-	K

Burimet: *Kongresi i I-rë i Partisë Komuniste të Shqipërisë* (Tiranë: Shtyp. M. Duri, 1950), fq. 643 – 644; *Kongresi i II-të i Partisë së Punës së Shqipërisë* (Tiranë: Shtyp. M. Duri, 1950), ff. 423-424; *Bashkimi* (Tiranë), 4 Qershor 1956; 21 Shkurt 1961, 9 Nëntor 1966; *Zëri i Popullit*, 8 Nëntor 1971; 8 Nëntor 1976.

Marrë nga: Peter Prifti. 1978. *Socialist Albania since 1944: domestic and foreign developments*. (cap. 3, 'The Nature of the Albanian Communist Party', ff. 22-51). Cambridge, Mass.: MIT Press.

Përkthet: Marsel Nilaj.

SHQIPËRIA DHE KONFLIKTI KINO-SOVJET

I

Konflikti midis Shqipërisë së vogël dhe Bashkimit Sovjetik është sot në qendër të prishjes sovjeto-kineze. Kjo më së pari, u bë e dukshme në Kongresin e Bukureshtit, të qershorit 1960, ku prej të gjithë drejtuesve të Partive Komuniste të Europës Lindore vetëm Enver Hoxha nuk mori pjesë. Gjithsesi përplasjet mes dy vendeve kanë vijuar në heshtje për një kohë të gjatë. Për të kuptuar fillesën e konfliktit, na lejoni fillimisht të kthehemi tek marrëdhënia shqiptaro-jugosllave.

Në kundërshti me çfarë është botuar së fundmi në disa gazeta amerikane, theksojmë se Partia Komuniste Shqiptare u themelua dhe u organizua në nëntor 1941 prej Partisë Komuniste Jugosllave. Kjo e pati nën kontroll edhe më vonë gjatë luftës, dhe kështu qëndroi deri në prishjen e 1948-s me Titon-kominformin [Informacioni Komunist i Byrosë]. Kur Partia Komuniste Shqiptare u lirua prej lidhjeve me Jugosllavinë, ajo filloi ta sulmojë Titon dhe drejtuesit jugosllavë si “devijues” dhe “tradhtarë”. Kjo zgjati deri në vizitën e Hrushovit në Beograd, në qershor 1955. Përpyekjet e drejtuesve sovjetikë për të ristabilizuar marrëdhëniet miqësore me Jugosllavinë i shqetësuan së tepërmi komunistët shqiptarë. Ata patën frikë se kjo mund të çonte në një rifillim të kontrollit jugosllav mbi Shqipërinë, duke rrezikuar jo vetëm pozitat e tyre por gjithashtu edhe jetët e tyre. Ata i pakësuan sulmet, por ishin të kursyer në shprehjen e dëshirës për ribashkim.

Pastaj në shkurt 1956 erdhi fjalimi i Hrushovit për destalinizimin. Ky ishte një shpërthim i madh për komunistët shqiptarë, pasi, sipas tyre, përmes veprimeve të Stalinit ata e

fituan pavarësinë nga Jugosllavia, dhe përmes metodave staliniste ata qeverisnin vendin. Shumë shpejt ata filluan të ndjenin presionin e Hrushovit. Në prill-maj 1956, sipas dëshmimeve të mëvonshme të Hoxhës, drejtuesit sovjetikë, përmes personave të rëndësishëm si M. A. Suslov, teoricien kryesor i Partisë Komuniste Sovjetike, dhe P. Pospelov, një anëtar i Komitetit Qendror të saj, u përpoqën të bindnin shqiptarët për të rehabilituar Koçi Xoxen i cili qe ekzekutuar në 1949 si titoist. Por rasti i Xoxes nuk ishte i njëjtë me atë të hungarezit Rajik apo të bullgarit Kostov. Xoxe, kundërshtari më i fuqishëm i Hoxhës në të vërtetë ka qenë njeri i jugosllavëve. Të rehabilitoje atë do të thoshte t'i hapësh derën sërish Jugosllavisë, dhe do t'i përfshinte drejtuesit shqiptarë në një gjendje autokritike, gjë e cila do të rrezikonte pozitat e tyre. Tirana refuzoi ta rehabilitojë Xoxen, dhe në maj të 1956-s Hoxha e akuzoi atë se kishte përgatitur “eliminimin politik dhe fizik” të drejtuesve. “Akuza kundër Xoxes dhe e ndjekësve të tij, mbërriti në përfundim ai, ishte shumë e mbështetur dhe verdikti i Partisë sonë dhe i qeverisë krejtësisht i drejtë”.

Revolta hungareze e tetorit 1956 solli krejt pak ndryshime mes Titos dhe Hoxhës. Hoxha nuk e mbajti të fshehtë faktin se ai e konsideronte drejtuesin jugosllav përgjegjës për vështirësitë e brendshme të Shqipërisë, sikurse edhe për ato të vendeve të bllokut. Në një artikull në *Pravda* (8 nëntor, 1956), në mënyrë të maskuar ai akuzoi i jugosllavët se kanë qenë shkaktarët e revoltës hungareze. Pak ditë më pas, Titoja, duke e ditur mirë se kush qëndronte pas atij artikulli në Kremlin, e sulmoi Hoxhën personalisht në fjalimin tashmë të famshëm në Pula, duke e përshkruar atë me përçmim si një person i cili “di të thotë vetëm ‘marksizëm-leninizëm’ dhe asnjë fjalë më shumë”. Ai shpërtheu në atë çka ai i cilësoi “elementë të pandreqshëm stalinistë” në disa Parti Komuniste, dhe me njëfarë aludimi tek regjimi shqiptar, duke shtuar se këta elementë besonin se “popujt e rangut stalinist do t'i gjenden

Bashkimit Sovjetik për të ndihmuar ata që të mbrojnë veten dhe njerëzit”.

Duke i bërë punët më keq për shqiptarët, Hrushovi i vuri në dijeni sesi i ishte përgjigjur ai Titos me 9 nëntor, 1956. Siç u raportua nga Hoxha vetëm vjeshtën që shkoi lideri sovjetik u pajtua me Titon se “tanimë nuk do t’i jepej rendësi e veçantë çështjes nëse Ambasada Jugosllave në Budapest veproi drejt apo jo në dhënien e azilit të Imre Nagy dhe shokëve të tij”. Ai gjithashtu shprehu mirënjohje se Titoja ra dakord me të që Janos Kadar ishte personi më i duhur, që të bëhej Sekretar i Parë i Partisë Komuniste Hungareze. Kjo letër i bindi qeveritarët shqiptarë se Hrushovi ishte në krahun e Titos.

Në këtë nyjë, bashkëpunimi u vendos në mënyrë të qartë mes kryesisë së Tiranës dhe stalinistëve në Kremlin, për me 13 shkurt 1957; në Plenumin e Komitetit Qendror të Partisë Komuniste Shqiptare, Hoxha mori përsipër mbrojtjen e Stalinit në termat më të lavdërueshëm—një moment ky unik në bllokun sovjetik. Duke pranuar disa gabime—kulti i personalitetit dhe “dhunuesit e ligjit sovjetik”—ai shtoi: “Përveç të gjitha këtyre gabimeve, Stalini mbetet një marksist-leninist i madh. Stalini nuk gaboi asnjëherë në këto çështje sikurse janë mbrojtja e interesave të klasës punëtore dhe të teorisë marksiste-leniniste, të luftës kundër imperializmit dhe armiqve të tjerë të socializmit. Ai ishte dhe do të mbetet një figurë shembullore. Tragjedia e Stalinit ishte se atëherë kur ai bëri këto gabime serioze, ai mendoi se ato ishin të nevojshme për mbrojtjen e revolucionit”. Apologjia e Hoxhës nuk u drejtua vetëm kundër Titos; ajo më shumë ishte një përgjigje për Hrushovin.

II

Fjalimi i drejtuesit të Shqipërisë në mbrojtje të Stalinit, jo vetëm që e përfshin vendin e tij në betejën për pushtet në

Kremlin, por gjithashtu injekton një përmbajtje ideologjike brenda konfliktit me Hrushovin dhe Titon; dhe me kalimin e kohës kjo do të shpreshtohet.

Nuk dihet nëse shqiptarët ishin të parët që iu afruan kinezëve të Kuq apo anasjelltas. Cilido qoftë rasti, “revizionizmi” jugosllav i solli ata në një bashkim të tyrin. Qysh në maj 1958, shtypi i dy vendeve nuk ka pushuar asnjëherë duke denoncuar revizionizmin jugosllav, duke e lidhur atë me parimet e një bashkëjetese në paqe. Në rrjedhën e debateve, raportet midis Tiranës dhe Pekinit u bënë më të afërta; stafi i Ambasadës Kineze në Tiranë u zgjerua; u shkëmbyen vizita të shpeshta; shtypi shqiptar pushoi së riprodhuari artikuj prej *Pravda*-s, dhe i zëvendësoi me ato të *Jenmin Jih Pao*, organin komunist kinez.

Arsyet e dhëna për mungesën e Hoxhës nga Kongresi i Bukureshtit, 1960, ishin vendim i Hrushovit për të detyruar Partitë e bllokut sovjet, që të pranojë politikën e tij të bashkëjetesës në paqe. Kinezët ishin gati gjithsesi, dhe e vunë veten e tyre kundër Kryeministrit sovjetik. Qysh atëherë, plasaritja mes Tiranës e Moskës është bërë më e madhe. Hoxha nuk mori pjesë në Asamblenë e Përgjithshme për Kombet e Bashkuara, në vjeshtën e 1960-s, ku Hrushovi u shoqërua nga Sekretarët e Parë të Partive Komuniste të Europës Lindore. Sikundërse Hrushovi, ata të gjithë e përjashtuan virtualisht Kryeministrin Mehmet Shehu, kryetar i delegacionit; në anën tjetër, Hrushovi pati dy biseda me Titon. Konflikti kulmoi në takimin e 81-të të Partive Komuniste, në nëntor 1960 në Moskë, ku Hoxha, sipas raportimeve, e denoncoi Hrushovin si “tradhtar të idesë komuniste, si frikacak dhe revizionist”, dhe drejtuesi sovjet tha se Hoxha do ta paguante për atë fyerje. Kështu që, elementi personal në antagonizëm, u forcua edhe më shumë.

III

Në botën komuniste, konfliktet duhet të marrin një trajtë ideologjike kur motivet e vërteta mund të jenë interesat e individëve apo e grupeve, ose politikat e fuqisë së vendeve. Kongresi i shkurtit 1961, i Partisë Komuniste Shqiptare e pasqyroj këtë fakt qartazi.

Edhe pse ai u drejtua nga pikëpamja kineze, Hoxha bëri përpjekje në emër të tij—një shembull komunist i fjalimit me dy tehe—për të thënë se ai u shty prej Rezolutës së Moskës të nëntorit 1960, e cila ishte një zgjidhje kompromisi. Marksistët dhe leninistët, nuk e refuzojnë mundësinë e rrugës së paqes drejt socializmit, tha ai; ata thjesht nuk e kanë kuptuar si mosaprovim të luftës së klasës. Më pas ai sulmoi revizionizmin jugosllav.

P. Pospelov, drejtor i Institutit të Marksizëm-Leninizmit në Moskë, ishte kryetari i delegacionit sovjet. Duke e konsideruar Rezolutën e Moskës, të nëntorit 1960, si një program pastërtisht marksist-leninist të veprimtarisë së lëvizjes komuniste ndërkombëtare, ai mbrojti parimet e bashkëjetesës së paqes mes shteteve me sisteme të ndryshme sociale, duke theksuar se vetë jeta ka treguar se ky “parim leninist” ishte parimi i duhur dhe i drejtë në marrëdhëniet ndërkombëtare. Pastaj ai erdhi tek pika: “Tani çështja është shtruar kështu – ose bashkëjetesë paqësore ose luftë tepër shkatërrimtare. Nuk ka rrugë tjetër”. Lufta ndaj revizionizmit, tha ai, mbetet një problematikë aktuale dhe e rëndësishme e Partisë Komuniste, por ai përmendi gjithashtu një luftë të paepur mbi rreziqet e tjera: dogmatizmin dhe sektarizmin.

Li Hsien-nien, një anëtar i Politbyrosë së Komitetit Qendror të Kinës, i cili drejtonte delegacionin kinez, e cilësoi Shqipërinë si një pararojë në luftën kundër armiqve të socializmit dhe si mbështetëse të fortë në ruajtjen e pastërtisë së marksizëm-leninizmit. Ai tha se Partia Komuniste

Shqiptare, duke e vendosur veten mbi parimet e ngushta mes të vërtetës universale të marksizëm-leninizmit dhe vetë praktikës në vend, ka aplikuar dhe e ka zhvilluar marksizëm-leninizmin në një mënyrë kreative. Kina e Kuqe, vijoi ai, e lidh suksesin e Partisë Shqiptare dhe të popullit si të mëvetësishme. Më pas shtoi: “Derisa të ekzistojë imperializmi, ekziston po ashtu edhe organizimi për luftëra agresive. Rreziku ende nuk është shuar, dhe imperializmi, me Shtetet e Bashkuara në krye, mund të shpërthejë një luftë të re botërore...” Ai e njohu epërsinë e Partisë Komuniste Sovjetike, por njëkohësisht deklaroi se Partitë Komuniste të të gjitha shteteve janë të pavarura dhe të barabarta, sikundërse përgjegjëse për interesat e proletariatit ndërkombëtar. Kjo mbështetje ideologjike e drejtpërdrejtë nga Kina e Kuqe ndaj drejtuesve shqiptarë, u shoqërua me ndihma të mëdha materiale—një sasi e konsiderueshme mielli dhe një shumë prej 112.5 milionë rublash të reja—në një kohë kur vetë Kina ishte në nevojë të madhe ekonomike.

IV

Çfarë vallë e shtyu Hrushovin atëherë të bëjë një sulm ballor ndaj drejtuesve të Partisë Komuniste Shqiptare, në Kongresin e 22-të në Moskë? A shpresoi ai se një mbrojtje e dukshme do të pasonte, aty ku presioni i brendshëm dhe ai i jashtëm kishte dështuar?

Ngjan se në vitin 1960 Partia Sovjetike ishte seriozisht e shqetësuar rreth situatës në Shqipëri. Drejtuesit shqiptarë u lidhën gjithnjë e më tepër me Kinën; po bëheshin gjithnjë e më agresivë. Ka raportime se Ambasadori Sovjetik në Tiranë, Ivanov, u përpoq për të krijuar faktorin pro-sovjetik ose të paktën një burim pro-sovjetik në partinë Komuniste Shqiptare, e cila mund të ushtronte presion mbi Hoxhën dhe Shehun. Drejtuesit e kësaj lëvizjeje ishin Koço Tashko,

kryetar i Komisionit të Kontrollit të Partisë dhe një ish-përfaqësues i BRSS dhe Liri Belishova, një komuniste e vjetër dhe një anëtare e Komitetit Qendror të Partisë. Në shtator të 1960, ata u shkarkuan nga detyra dhe u arrestuan. Fati i tyre nuk dihet; Belishova u cilësua si armike e Partisë në fjalimin e Hoxhës të 8 nëntorit, 1961, por emri i Tashkos u anashkalua krejtësisht. Fakti që Kongresi i Partisë Komuniste Shqiptare, u shty dy herë (si përfundim u zhvillua në shkurt të 1961-shit) ishte thujtse e qartë për shkaqe të problemeve të brendshme. Nëse është e vërtetë se Kundëradmirali Teme Sejko, dhe shokët e tij, që u ekzekutuan në maj 1961, ishin gjithashtu të përfshirë në lëvizje—akuza e Tiranës që ai po konspironte me Greqinë, Jugosllavinë dhe Flotën e Gjashtë Amerikane për të përmbysur regjimin nuk është bindëse—përpjekja sovjetike duhej të kishte dështuar plotësisht. Gjithsesi, në janar 1961, një Ambasador i ri Sovjetik, J. V. Shikin, mbërriti në Tiranë i pritur vetëm nga Shefi i Protokollit, i Ministrisë së Punëve të Jashtme, dhe katër muaj më pas, nëndetëset sovjetike u larguan nga baza e tyre në ishullin e Sazanit, kundruall Vlorës.

Pastaj nisi presioni prej jashtë. Bashkimi Sovjetik ndaloi papritmas të gjithë materialet dhe ndihmën teknike ndaj Shqipërisë dhe tërhoqi ekspertët dhe këshilltarët e vet. Vendet e bllokut ndërruan pllakë. Shqipëria u injorua në shtypin e bllokut sovjetik, dhe Hrushovi në një intervistë e anashkaloi me qëllim përmendjen e Shqipërisë si një aleate, pavarësisht se ajo vijonte të ishte anëtare e Paktit të Varshavës.

Qartësisht, duke sulmuar drejtuesit shqiptarë, Hrushovi kishte më tepër në mendje përjashtimin e Shqipërisë nga blloku komunist. Ai gjithashtu donte të godiste aleatët e tij, Kinën, dhe disidentët e tjetër potencialë. Si mund të priste ai që Kina të tërhiqej? Megjithëse ajo ishte në vështirësi ekonomike dhe kishte nevojë për ndihmën sovjetike, Kina gjithashtu ishte fuqi e madhe dhe nuk mund t'ia lejonte vetes që të poshtërohej. Chou En-lai, shpejt dhe në mënyrë të

vendosur, e kontestoi të drejtën e Hrushovit për të bërë denoncimin e njëanshëm publik, të një anëtari të bllokut komunist. Ai po ashtu ngulmoi në vëzhgimin e parimeve këshilluese dhe barazisë së plotë mes anëtarëve, duke vënë në pyetje kështu drejtimin e Moskës në lëvizjen ndërkombëtare komuniste.

Shqiptarët gjithashtu, shpejtuan në kundërsulm. Duke shpjeguar se përse ata nuk kishin qenë të ftuar në Kongresin e 22-të në Moskë, Hoxha deklaroi se fjalët e Partisë Shqiptare “zbardhnin të vërtetën rreth lidhjeve shqiptaro-sovjetike, do të demaskonin pikëpamjet dhe veprimet e tij [e Hrushovit] anti-marksiste, do t’u kundërpërgjigjeshin të gjitha shpifjeve të tij dhe të gjitha akuzave të pambështetura”. Ka gjasë se urrejtja personale e Kryeministrit sovjetik, për Hoxhën dhe Shehun, ishte një ndikim i gabuar në llogaritë e tij.

V

Është larg mendsh të shikosh Shqipërinë e vogël, pa peshë, duke sfiduar pushtetin e Bashkimit Sovjetik. Cili është sekreti i fuqisë së saj? A është regjimi i aftë ta vijojë rezistencën?

Dy njerëzit e fuqishëm të Shqipërisë sot për sot janë Hoxha dhe Shehu. Hoxha, i cili është rreth të pesëdhjetë e pesave, rrjedh nga një familje e thjeshtë borgjeze e jugut të Shqipërisë. Ai u përpoq të diplomohej në shkenca natyrore dhe më vonë në drejtësi në Francë dhe Belgjikë, por nuk përfundoi asnjë kurs universitar. Ai është inteligjent, i këndshëm në shoqëri, dhe i zoti në muhabet, të cilit belbëzimi i lehtë i jep njëfarë sharmi. Molotov njëherë ia përshkroi atë Stalinit si “mjaft të kulturuar, por që ndjen ndikim perëndimor në edukimin e tij”. Njëkohësisht i lakueshëm, atij nuk i mungon kuraja, të cilën ai e tregoi herët në rezistencën e kohës së luftës. Deri atëherë, ai ishte i panjohur jashtë dhe në Shqipëri ishte një drejtues i rangut të dytë në grupin komunist

të Korçës. Ishte Partia që e lartësoi atë dhe e bëri të njohur emrin e tij.

Shehu, i cili është pesë vjet më i ri se Hoxha, vjen prej një familjeje me traditë fetare; babai i tij ishte sheh. I arsimuar në shkollë ushtarake në Shqipëri dhe në Itali, ai u largua për në Spanjë ndërsa ishte ende oficer në ushtrinë shqiptare. Atje ai bëhet komandant i një prej batalioneve të Brigadës ndërkombëtare Garibaldi. Me kthimin e tij në Shqipëri në vitin 1942, ai iu bashkua grupit të fshehtë komunist dhe u bë i njohur si drejtuesi më trim dhe më frikshëm i luftës. Në 1945-1946, ai hyri në “Akademinë Ushtarake Voroshilov”, në Moskë, dhe fill më pas u emërua Shefi i Shtabit të Ushtrisë Shqiptare. I shkarkuar prej atij posti në shkurt 1948, me sa thuhet—për shkak të kundërvënies së tij ndaj kërkesave të Titos për vendosjen e dy divizioneve jugosllave në territorin shqiptar—ra në sytë e Xoxes. Shehu, i cili priret drejt zgjidhjeve radikale, është i aftë por njeri mizor.

Mes Hoxhës e Shehut qëndronte një rivalitet i dukshëm në fillimet e 1950-s, por rreziku i përbashkët i detyroi ata të sheshonin hendeqet dhe të bashkonin forcat. Nëpërmjet spastrimeve shkallë-shkallë në Parti dhe në ushtri, të ndihmuar nga konflikti në zhvillim me Bashkimin Sovjetik, ata korrën fitore në zaptimin e të dyjave.

Territori shqiptar është lakmuar nga fqinjët e tij, për aq kohë sa populli shqiptar ka ngritur dyshime për këta të fundit. Regjimi i tanishëm e ka shfrytëzuar shpesh këtë ndjesi popullore me qëllim që të forcojë pozitën e tij. Për shembull, në pranverë të 1960-s, kur Sofokli Venizelos, shkroi në gazetën e Athinës se Hrushovi do të fliste me Hoxhën që të përmirësoheshin kushtet e minoritetit grek në Shqipërinë e jugut, ai i dha Hoxhës një tjetër arsye për të mos marrë pjesë në Konferencën e Bukureshtit atë vit. Përpara Luftës II Botërore, ky minoritet grek ishte përafërsisht 35000 dhe Greqia e ka përdorur gjithnjë këtë fakt si një arsye për ta cilësuar jugun e Shqipërisë, siç e quajnë, Epiri Verior.

Izolimi geografik shqiptar prej bllokut sovjetik, i cili në të shkuarën ishte disavantazh, tashmë është avantazh. Meqë asnjë prej vendeve të bllokut nuk është në kufi me Shqipërinë, BRSS, është në disavantazh për ndërmarrjen e veprimeve direkte ose indirekte kundër saj. Por fuqia më e madhe shqiptare, sigurisht, shtrihet në marrëdhënien e saj me Kinën, qysh se Bashkimi Sovjetik duhet të llogarisë reagimin e Kinës për çdo hap të bërë.

Në krahun tjetër, regjimi i Tiranës përballët me rreziqe të mëdha. Shqipëria nuk ka qenë kurrë një shtet i vetëmjaftueshëm, dhe për vite u mbajti prej ndihmave ekonomike të Bashkimit Sovjetik dhe vendeve të bllokut. Përnjëmend Kina ka ndihmuar, por deri tani, jo aq sa duhet. Ka projekte të papërfunduara të cilat kinezët nuk mund t'i kryejnë, për shkak të mungesës së personelit të specializuar. Papunësia, me gjasa do të rritet. Për më tepër, tregu shqiptar ishte pothuajse plotësisht i varur nga blloku sovjetik; tashmë i duhet të gjejë lidhje tregtare të reja. Disa mund të gjenden në Itali, me të cilën një marrëveshje tregtare përafërsisht 8.000.000\$ u nënshkrua më 6 dhjetor 1961, rreth dy muaj pas goditjes së Hrushovit ndaj drejtuesve shqiptarë.

Për momentin nuk duket se qëndron ndonjë frikë nga një sulm direkt i fqinjëve. Për aq sa Titoja t'i urrejë drejtuesit shqiptarë, është me mëdyshje se ai mund të shtyhet nga Hrushovi të mësyjë Shqipërinë, pa asnjë pretekst, qoftë edhe si "luftë për çlirim". Gjithsesi Jugosllavia mund të gjejë një rrugë të nëndheshme për të përmbysur regjimin e Hoxhës: duke infiltruar grupe shqiptare të formuar në Jugosllavi. Krahina autonome jugosllave e Kosmet (Kosova dhe Metohija), në kufi me Shqipërinë është kryesisht e banuar me shqiptarë. Sekretari i Partisë Komuniste në atë krahinë ka qenë për vite Dushan Mugosha, një jugosllav i cili ishte një ndër themeluesit e Partisë Komuniste Shqiptare dhe shef ushtarak i grupeve luftarake të komunistëve shqiptarë, gjatë gjithë kohës së luftës. Ai ka qenë vazhdimisht duke mbledhur

informacione për gjendjen në Shqipëri dhe nuk i ka humbur kontaktet me të arratisurit shqiptarë në Jugosllavi. Si bashkëpunëtor ai mund të besojë tek Gjeneral Panajot Plaku, një ish-Nënsekretar i Ministrisë së Mbrojtjes, i cili u largua nga Shqipëria në 1956.

Ndërkohë edhe nëse plani për të infiltruar në Shqipëri është ndërmarrë, kjo mund sjellë pasoja serioze. Edhe pse tani për tani, e papërfshirë nga Traktati i Varshavës, do të kërkonte siguri nga anëtarët e tjerë që të respektonin detyrimet e tyre, duke e vendosur kështu traktatin në provë. Cili do të ishte reagimi i Kinës së Kuqe? A do të dërgonte mbështetje ushtarake në Shqipëri? A do ta apelonte të lëvizja botërore komuniste?

Të mendosh se zgjidhja e ngërçit shqiptar mund të gjendet nëpërmjet një mirëkuptimi mes Bashkimit Sovjetik dhe Kinës, me anë të një “drejtimi të reformuar” (sipas dëshirës së Hrushovit), ngjan e pamundshme. Në fakt e meta kryesore e Rezolutës së Moskës e 81 Partive Komuniste, është se nuk ka shumë kompromis por vetëm një kompromis sipërfaqësor. Një kompromis i përgjithshëm kino-sovjet për Shqipërinë do të diktonte një pikëpamje të përbashkët mes dy fuqive; po me sa na dëshmohet sot është një plasë që vijon të zmadhohet.

Marrë nga: Stavro Skendi. (1962). ‘Albania and the Sino-Soviet conflict.’ *Foreign Affairs*, Vol. 40, No. 3, pp. 471-8.

Përkthyer: Aristeia & Lisandri Kola

Anton Kola, *Mbeti veç trishtia* (2018)

KRIPTOKRISTIANIZMI NË RAJONIN E BALLKANIT, NËN SUNDIMIN OSMAN

Pak studime i janë kushtuar dukurisë së kriptokristianizmit.

Ndërkohë që njëfarë vëmendjeje u është kushtuar kriptokristianëve në Azinë e Vogël, të cilët kanë qenë të shumtë në numër, kanë jetuar në grupe dhe kanë rezistuar për një kohë të gjatë; kriptokristianët e Ballkanit kanë qenë gjerësisht të shpërfillur, me përjashtim të një punimi të rastit, i cili bën fjalë për një komb të vetëm dhe në veçanti atë grek.

Kriptokristianizmi nuk është një temë e lehtë për t'u trajtuar dhe materialet në dispozicion për të janë të pakta. Nëse përjashtojmë raportet e klerikëve katolikë romanë, atëherë mbetemi kryesisht me informacione fragmentare, të ardhura prej udhëtarëve të ndryshëm, apo të ndonjë studiuesi. Për shkak të natyrës së tij të fshehtë, vetë kriptokristianizmi ka ofruar pak të dhëna të drejtpërdrejta. Ai, gjithashtu, shpesh është hasur në një gjendje të paqartë, duke dhënë përshtypjen e një besimi të përzier, si rrjedhojë e një konvertimi të paplotë në besimin mysliman. Në kriptokristianizëm kanë bashkëjetuar të dyja besimet, si ai i krishterë ashtu dhe ai mysliman. Sllavët e Jugut e kanë quajtur si “besim i dyfishtë” (*dvoverie* ose *dvoverstvo*), ndërsa grekët, deri në mes të shekullit të nëntëmbëdhjetë, e kanë quajtur atë me të njëjtin emër (*dipistia*). Tipari përcaktues i kriptokristianizmit është ai i respektimit të besimit të krishterë në mënyrë të fshehtë. Ky punim synon të vlerësojë të dhënat që janë në dispozicion si dhe të shqyrtojë rolin e kriptokristianizmit në historinë e Ballkanit.⁴⁰

Ky studim u pat përgatitur për Kongresin e Parë Ndërkombëtar për Studime Ballkanike dhe të Europës Juglindore, mbajtur në Sofje, 26 gusht-1 shtator, 1966.

Së pari, çfarë nënkuptohej me kriptokristianizëm gjatë sundimit osman? Ai është shfaqja e individëve ose e grupeve të cilët, ndërkohë që në publik ushtronin islamin, e përmbushnin vetëdijen e tyre fetare duke praktikuar kristianizmin—ortodoks apo katolik—në fshehtësi. Duke mos qenë një shfaqje e izoluar ajo gjen ngjashmëri në vende dhe kohë të ndryshme, ku njerëzit kanë ndjekur një besim të caktuar së jashtmi, ndërkohë që kanë pasur edhe një besim tjetër të fshehtë; në Spanjë, për shembull, ku komuniteti *marranos** (hebrenj të konvertuar së jashtmi në katolikë), dhe kriptomyslimanët *moorë* në Bakhar dhe Turkestan, të cilët ishin hebrenj pseudomyslimanë.⁴¹

Dëshmia e parë, e mirëpranuar, e përmendjes së kriptokristianizmit në trojet nën sundimin e Perandorisë Osmane daton prej vitit 1388, tetë vite pas rënies së Nikeas, në Anadoll.⁴² Në atë vit banorët e krishterë të Nikeas, të cilët

⁴⁰ Kriptokristianizmi ndër rumunë nuk është përfshirë në këtë studim për shkak se Principatat e Danubit nuk ishin nën sundimin e drejtpërdrejtë të Perandorisë Osmane, por ishin tributare (i paguanin taksa—shënim i përkthyesit). Ka informacion më të madh dhe më të saktë për kriptokristianët në Azinë e Vogël, megjithëse nuk është publikuar ndonjë studim i përgjithshëm kritik për këtë çështje.

* Emrat e komuniteteve fetare ose ato etnike janë dhënë me germa të pjerrëta nga ne, për hir të theksimit—shën. i përk. Të gjitha shpjegimet me yllth, në këtë artikull, janë të përkthyesit apo ndonjë shënim në tekst me kllapa katrore.

⁴¹ Shih D. Iofan, “Nauchnoe issledovanie istorii tuzemnykh evreev Bukhary i Turkestana ‘chely’ i chasti gornyykh tadjikov”, *Novyi vostok* (Moscow), No. 1, 1922, ff. 480-81; I. M. Babakhonov, “K voprosu o proiskhozhdenii gruppy evreev-musul’man v Bukhare”, *Sovetskaia etnografiia* (Moscow), No. 3, 1951, ff. 162-63.

⁴² Ka të ngjarë që kjo dukuri të jetë vëzhguar, gjithashtu, më herët, në kohën e pushtimit saraçen të ishullit të Kretës (825-961). Shih Robert Pashley, *Travels in Crete* (London, 1837), I. 104; T.W. Arnold, *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith* (3d ed.; London, 1935), f. 201.

pranuan besimin islam, por që më vonë u penduan, iu drejtuan Patriarkut të Kostandinopojës, Gjonit XIV, duke i kërkuar nëse kisha mund t'i pranonte sërish në vathën e saj dhe t'i shpëtonte shpirtrat e tyre. Patriarku u përgjigj që kisha do t'i pranonte sërish nëse ata do ta shfaqnin pendesën e tyre publikisht, duke vuajtur pasojat, çka nëse do të rezultonte e vërtetë, ajo do t'i shtonte në numrin e martirëve të saj. Ndërsa për ata që, për shkak të frikës nga ndëshkimi, nuk do të guxonin ta shfaqnin besimin e tyre publikisht, por do ta mbanin atë të fshehtë, kisha sërish do t'i shpëtonte, nëse ata do të përpiqeshin të zbatonin, me sa të ishte e mundur, urdhëresat e Zotit. Atëherë armiq të mund të ishin zotër të të krishterëve, por jo edhe të shpirtrave të tyre.⁴³

Si në Nikea, ashtu dhe në Ballkan—këtu kam përfshirë dhe Qipron, ndoshta arbitrarisht— kriptokristianizmi erdhi si rrjedhojë e pushtimeve osmane, të cilat shkaktuan konvertimet e besimit dhe ku kriptokristianizmi është pasojë e tyre. Nuk mund të presësh që një i konvertuar në besimin islam ta braktisë besimin e krishterë në mënyrë të menjëhershme, veçanërisht kur ky konvertim nuk ka ndjekur një proces indoktrinimi, por që është pranuar nën trynë ose për përfitime materiale. Në përgjithësi, trysnia otomane për të konvertuar popujt e Ballkanit në besimin islam—nëse përjashtojmë rastet që pasuan betejat e dhunshme dhe sundimit të shkurtër të Selimit të Parë (1512-20)—duket të ketë qenë e lehtë, deri në vdekjen e Sulejmanit të Madhërisëm (1566). Deri në fund të shekullit XVI, sipas Finlay-t, qeverisja otomane ishte e shquar për tolerancën që shfaqte ndaj besimeve fetare. Hebrenjtë e përndjekur, të krishterët ortodoksë ose heretikët, në rajonet e zotëruara nga Perandoria Osmane gjetën një tolerancë që ishte e pranishme

⁴³ Shih komunikimet patriarkale (*pittakia*) të viteve 1339 dhe 1340 në Franz Miklosich dhe Jozef Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* (Vienna, 1860), I, 183-84 dhe 197-98; gjithashtu Nikolaou P. Androiti, *Kryptokhristianikē Philologia* (Selanik, 1953), ff.8-9, dhe Apost. E. Vakalopoulou, *Historia tou neou helēnismou* (Selanik, 1961), I, 134-35.

vetëm në pak vende të krishtera.⁴⁴ Ndaj ishte më tepër për përfitime materiale, arsyeja se pse të krishterët përqaftuan besimin islam.

2

Një shfaqje e drejtpërdrejtë e kriptokristianizmit vjen nga Qiproja. Ishulli ishte në duart e venedikasve kur osmanët e sulmuan atë. Gjatë qeverisjes së tyre, venedikasin e kishin bërë veten më të urryer se paraardhësit e tyre, *luzinjanët* (Lusignans) francezë. Martin Baumgarten-i, një udhëtar që kishte vizituar Qipron në vitin 1508, i përshkruante banorët e Qipros si skllevër të venedikasve. Ata ishin të detyruar t'i paguanin shtetit një të tretën e të ardhurave të tyre, qoftë në prodhime, qoftë në bagëti; çdo burrë ishte i detyruar të punonte për shtetin dy herë në javë, kudo që t'i caktorej dhe, për më tepër, çdo vit dilte ndonjë taksë ose detyrim i ri.⁴⁵ Kushtet nuk ishin përmirësuar deri në kohën e pushtimit osman, në vitin 1571. Një vëzhgim osman i bërë një vit më vonë, tregon shfrytëzimin e *parikoz-ëve*⁴⁶ nga “zotërit dhe mjeshtrit” venecianë.⁴⁷ Venedikasin, gjithashtu, kishin kërkuar të arrinin hegjemoni fetare duke i çuar “skizmatikët” (ortodoksë) drejt nënshtrimit ndaj Kishës Romane.⁴⁸ Dhe Hackett-i, historiani i Kishës Ortodokse të Qipros, shkruan se ka pasur mjaft raste të cilat dëshmojnë për mospëlqimin e skajshëm të ortodoksëve të asaj kohe ndaj sunduesve të tyre venedikas si dhe kënaqësinë ndaj perspektivës së një pushtimi osman. Në fakt, pak para pushtimit, dy qipriotë kishin

⁴⁴ George Finlay, *A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864* (Oxford, 1867), V, 118-19.

⁴⁵ Arnold, f. 147, n. 2.

⁴⁶ *Parikoz-i* është *paroikos-i* grek, i cili kishte përafërsisht vlerën e një skllavi.

⁴⁷ Shih Halil Inalcik, “The Main Problems Concerning the History of Cyprus”, *Cultura Turcica* (Ankara), I (1964), 48.

⁴⁸ R. L. N. Michell, “A Muslim-Christian Sect in Cyprus”, *The Nineteenth Century* (London), LXIII (Jan-June 1908), 753.

mbërritur në Stamboll me letra ku shprehej dëshira e shumë bashkatdhetarëve të tyre që të vendoseshin nën qeverisjen e sulltanit.⁴⁹

Në të tilla rrethana, nuk ka gjasa që ortodoksët e Qipros të kenë qenë të detyruar për t'u konvertuar dhe për t'u kthyer në kriptokristianë, më shumë se sa kanë qenë katolikët, udhëheqësit e të cilëve ose u vranë ose u zunë robër gjatë betejës së përgjakshme, e cila zgjati për më shumë se një vit. Ortodoksët ishin shumë më mirë se më parë, për shkak se sulltani e lehtësoi në një masë të madhe barrën ndaj tyre,⁵⁰ dhe ata kaluan nën mbrojtjen e Patriarkanës së Kostandinopojës. Pra, fillimisht, kriptokristianët e Qipros rrodhën prej katolikëve të cilët hoqën dorë prej besimit të tyre për t'i shpëtuar përndjekjes. Kjo përndjekje nuk vinte vetëm prej myslimanëve. Nga shkruesit katolikë është përmendur që katolikët e Qipros ishin *maronitë* (një sekt katolik i Sirisë dhe i Libanit) të cilët, pas rënies së ishullit iu nënshtruan një trajtimi poshtërues nga ana e peshkopëve ortodoksë grekë, të cilët tani po merrnin hak mbi kishën katolike. Priftërinjtë maronitë u akuzuan nga ortodoksët grekë në Portë* se po punonin për të rivendosur sundimin venedikas dhe se ishin duke komplotuar kundër Perandorisë Osmane. Disa prej tyre u dënuan me ekzil, burg ose me vdekje, ndërsa të tjerët u detyruan me forcë që t'i nënshtroheshin sundimit të hierarkisë greke. Kjo përndjekje solli si rezultat kalimin e një numri të madh besimtarësh katolikë drejt besimit islam, por që, gjithsesi, ata nuk e mohuan plotësisht besimin e tyre të krishterë.⁵¹ Ortodoksët, të cilët iu bashkuan këtyre radhëve, u sollën në mënyrë të ngjashme. Nëse në fillim ortodoksët nuk ndienë ndonjë trysni për të përqaftuar besimin islam, qoftë edhe së

⁴⁹ J. Hackett, *A History of the Orthodox Church* (London, 1901), ff. 182-83, dhe shënimi 1, f. 183.

⁵⁰ Inalcik, ff. 48-49.

* Bëhet fjalë për Portën e Lartë, qeverinë qendrore të Perandorisë Osmane.

⁵¹ A. Palmieri, "Chypre (Eglise de)," në E. Vacant dhe E. Mangenot, *Dictionnaire de Théologie Catholique* (Paris, 1910), Vol. II, col. 2468.

jashtmi, ky sigurisht që nuk ishte rasti në kohën e rënies së Perandorisë, në shekujt XVII dhe XVIII, ku disa sundues shtypës, siç ishte Mehmet Boyacioglu, dhe Baki i Verbër morën pushtetin në Qipro.⁵²

Cilat besime dhe rite ruajtën kriptokristianët e Qipros? Ato ishin pothuajse të njëjtat për të dyja palët, si për ata që vinin nga katolicizmi ashtu edhe për ata që vinin nga ortodoksia. Ata i pagëzonin dhe i krezmonin fëmijët e tyre përpara rrethprerjes myslimane. Përveç emrit mysliman, ata i vendosnin fëmijës edhe një emër të fshehtë, të krishterë. Ata agjëronin dhe merrnin kungimin. Gjithashtu, martoheshin sipas të dyja riteve, si ritit mysliman ashtu edhe atij të krishterë; si rregull, një dhëndri mysliman i kërkohej të bëhej një kriptokristian dhe t'i nënshtrohej pagëzimit. Ata shkonin në xhami dhe në kishë. Në shtratin e vdekjes merrnin shërbesën e riteve të fundit, sipas besimit të krishterë dhe pastaj preheshin në varrezat myslimane.⁵³

Kriptokristianët u shpërndanë përgjatë gjithë ishullit, por veçanërisht në krahinën e Tyllërisë (Tyllëria),* midis Pafos-it (Paphos) dhe Nikosisë (Nicosia), si dhe në krahina të tjera bujqësore.⁵⁴ Pavarësisht origjinës së tyre katolike apo ortodokse, ata zakonisht quheshin *Linovamvakoi* (një bashkim i dy fjalëve greke, që do të thonë linó dhe pambuk)—të gjendur midis besimit të krishterë dhe atij mysliman, ata ishin si një ndërthurje e përbërë prej linosë dhe pambukut. Emërtime të tjera, mjaft përçmuese, kanë qenë përdorur për *Linovamvakoi*-

⁵² Shih Inalcik, f. 50.

⁵³ Hackett, f. 535; Georg Jacob, "Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen", in *Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XXIV (Munich, 1906), 30; Magda H. Ohne-falsch-Richter, *Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern* (Berlin, 1913), f. 81.

* Zakonisht, bashkëngjitur toponimeve të shqipëruara, kemi dhënë, në kllapa harkore, edhe trajtën që Skendi ka përdorur në originalin anglisht të këtij punimi.

⁵⁴ Michell, p. 754; Nikou E. Miliori, *Hoi Kryptokhristianoï* (Athens, 1962), f. 69.

t: *Lardokophtēdes* (prerës dhjami), me sa duket për shkak se ata e hanin mishin e derrit, i cili ishte i ndaluar të përdorej nga myslimanët synitë; *Mesokertēdes*, sipas italishtes mezzo quarto (ose siç mund të thuhet “gjysmë për gjysmë”); *mesoi* ose *paramesoi* (midisës dhe ndërmjetës); *patsaloi* (laramanë); dhe *apostolikai* (“apostullorë”), çka shpjegohej me faktin që në Qipro *apostolikos* ka dy kuptime, kuptimin e zakonshëm si “apostullor” dhe ka gjithashtu kuptimin inferior që lidhet me drurin e karobit, i cili është gjysmë i egër dhe gjysmë i kultivuar.⁵⁵

Sigurisht që *Linovamvakoi*-t nuk u përpoqën që të riktheheshin haptazi në besimin e të parëve të tyre, për aq kohë sa shtrëngesat nga besimi mysliman ishin të forta. Ky rikthim nisi të bëhej aktiv gjatë periudhës së reformave, të të ashtuquajturit *Tanzimât*. Gjithsesi, kjo ndodhi gjatë aneksimit anglez (1878), kur *Linovamvakoi*-t u priren për ta shpallur veten si të krishterë. Mendohet që në këtë periudhë numri i tyre nuk i kalonte 1200 persona—me gjasë, ky numër është më i ulët sesa numri i vërtetë. Qendra e tyre, në vitin 1891, ishte në fshatin Louroujina, në qarkun e Nikosisë, ku nga 708 persona, vetëm 87 prej tyre ishin të krishterë, pjesa e mbetur ishin *Linovamvakoi*. Për shkak të turpfit apo të frikës, ata ngurrnin të ktheheshin në besimin e tyre të vjetër. Por ndërkohë që deri në vitin 1930 numri i *Linovamvakoi*-ve ishte mjaft i ulët dhe situata e tyre ishte bërë e paqartë, pjesa më e madhe e tyre kishte vendosur që ta shpallte përfundimisht nëse i përkisnin besimit të krishterë apo atij mysliman.⁵⁶

Për shkak të prejardhjes së përzier të *Linovamvakoi*-ve, ku disa i kishin paraardhësit e tyre katolikë dhe të tjerët ortodoksë, të dyja kishat nisën të shpallin pretendimin për përkatësinë e tyre. Disa autorë katolikë kanë mbështetur idenë se: “përkrashtet e kishës katolike” ishin të shumtë në numër dhe se kundërshtimi i klerikëve ortodoksë, të cilët të nxitur

⁵⁵ Shih Miliori-n, ff.69-70; Simou Menardou, “Peri tōn onomatōn tōn Kypriōn,” *Athēna*, XVI (1904), 271; R. M. Dawkins, “The Krypto-Christians of Turkey,” *Byzantinon*, VIII (1933), 256; Michell, f. 761.

⁵⁶ Shih Michell, f. 754; Hackett, f. 535; Dawkins, f. 255.

prej fanatizmit të popullsisë ortodokse, e penguan popullsinë katolike, pas pushtimit të ishullit prej Britanisë, që të vazhdonte qëllimin e saj për t'u rikthyer në katolicizëm. Vetëm rreth 100 persona u kthyen në katolikë. Kjo bërthamë e vogël u përqendrua në Limasol dhe ngjalli shpresat edhe për kthimin e të tjerëve në katolicizëm.⁵⁷ Dawkins-i, gjithashtu, është i mendimit që disa prej *Linovamvakoi*-ve i përkisin urdhërit roman dhe jo kishës ortodokse.⁵⁸ Megjithatë, autorët grekë sot priren t'i quajnë të gjithë *Linovamvakoi*-t e Qipros si me origjinë ortodokse.⁵⁹ Ka të ngjarë që *Linovamvakoi*-t katolikë, duke jetuar përgjatë shekujve në një mjedis ortodoks dhe në një ishull ku priftërinjtë katolikë—dhe në përgjithësi Perëndimi—të jenë quajtur si armiq të Perandrisë Osmane dhe ortodoksisë, gradualisht t'i jenë përshtatur praktikave të besimit ortodoks duke fituar vetëdije fetare ortodokse.

Pushtimi i fundit territorial i Perandorisë Osmane në rajonin e Ballkanit ishte Kreta, e cila iu mor me forcë Republikës së Venedikut pas një përplasjeje 25-vjeçare. Për ortodoksët, të cilët përbënin nëntë të dhjetat e popullsisë së ishullit, sundimi venecian ishte aq shtypës saqë kishte nxitur edhe disa revolta, të cilat ishin shtypur në mënyrë të pamëshirshme. Në të vërtetë, fshatarët ishin katandisur në një gjendje të tillë skllavërie prej fisnikëve venecianë saqë ata nuk guxonin më që të ankoheshin për asnjë padrejtësi. Ashtu si edhe bashkëbesimtarët e tyre qipriotë një shekull më herët, kretasit prisnin me padurim për një ndryshim të sundimtarëve.⁶⁰

Kjo urrejtje e banorëve të Kretës ndaj administratës së Venedikut në fillim—e ndërthurur më vonë me shtrëngesat nga ana e turqve, mungesa e drejtësisë, përjashtimi nga

⁵⁷ Michell, ff. 752-53; Palmieri, col. 2468.

⁵⁸ Dawkins, ff. 255-56.

⁵⁹ Shih Andrioti, f. 12; Miliori, f. 70.

⁶⁰ Lidhur me gjendjen në Kretë, shih raportin e G. Foscarini-t (1516) dërguar Senatit Venedikas si dhe raportin e konsullit të Venedikut në Kajro, dërguar Proveditor-it të Kretës (1622), në Pashley, I, 30, 318-19; dhe Arnold, ff. 201-3.

mundësitë për të mira materiale dhe pushteti, mohimi i së drejtës për të ruajtur nderin (një i krishterë nuk mund të hakmerrej ndaj një myslimani)—çuan drejt konvertimit të shpejtë të tyre në besimin islam. Mësojmë se tridhjetë vite pas pushtimit shumica e myslimanëve në ishull ishin renegatë* ose fëmijë të renegatëve dhe deri në periudhën e Revolucionit Grek (1821) gjysma e popullatës përbëhej prej myslimanëve. Këta të ashtuquajtur “turko-kretas” u shpërndanë nga njëra anë e ishullit në tjetrën.⁶¹

Mes të konvertuarve në besimin islam kishte mjaft kriptokristianë. Situata emergjente e kriptokristianëve paraqiti të njëjtin problem si për kretasit ashtu edhe për nikeasit. Menjëherë pas pushtimit, ndoshta në fund të viteve 1670, ata u ndjenë të detyruar që të kërkonin mendimin e Patriarkanës Ekumenike nëse ishte e lejueshme që të pranonin, së jashtmi, islamin, por duke mbetur së brendshmi të krishterë. Patriarkana, ndoshta duke qenë mjaft syçelët për atë që kjo zgjidhje kishte sjellë në të shkuarën—islamizimin e plotë me kalimin e kohës—u përgjigj përmes fjalëve të Krishtit në Ungjill: “Kushdo që do të më mohojë para njerëzve, edhe unë do ta mohoj atë përpara Atit tim që është në qiej.” Dukshëm situata e banorëve të Kretës ishte e pashpresë, ndaj menjëherë pas kësaj përgjigjeje ata iu drejtuan Patriarkut të Jeruzalemit, Nektarios Pelopidas (1664-82), i cili ishte nga Kreta. Ai i mbështeti ata dhe, bazuar në parimin kishtar të “ekonomisë”,⁶² i lejoi që të ndërronin besimin, por vetëm së

* *Renegat*: një person i cili braktis apo tradhton një vend, orgnizatë ose një dogmë politike, fetare etj.

⁶¹ Shih Pashley, I, 104; Gustav F. Herzberg, *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart* (Gotha, 1878), III, 131-32; Richard Pococke, *A description of the East and Some Other Countries* (London, 1765), II, Part 1, 268; dhe Arnold, f. 204.

⁶² Parimi i ekonomisë është në kundërshtim me atë të rreptësisë dhe është përgjegjës për mjaft papajtueshmëri në praktikën e Kishës Ortodokse. Sipas Ware-it, ky parim do të thotë, konkretisht, “çdo largim prej rregullave të rrepta të Kishës, qoftë kjo në drejtim të një ashpërsie më të madhe ose (siç ndodh edhe më shpesh) të një zbutjeje

jashtmi dhe vetëm në rast të një “nevoje të pashmangshme”. Numri më i madh i të krishterëve të fshehtë është gjetur në shpatet veriore të malit Ida. Gradualisht, shumë prej paraardhësve të këtyre banorëve u kthyen në myslimanë të vërtetë, duke harruar çdo gjë të krishterë. Gjithsesi, disa prej këtyre kriptokristianëve arritën që të ruanin besimin e krishterë nga i ati tek i biri dhe sapo u jepej mundësia ata e zbulonin identitetin e tyre si të krishterë dhe si grekë.⁶³ Një rol domethënës në ruajtjen e krishterimit të fshehtë në Kretë u kushtohet grave.⁶⁴

Kriptokristianët e Kretës nuk janë njohur me shumë emra, ashtu siç ka ndodhur me ata të Qipros. Duket se i vetmi emër i përdorur ishte *Linovamvakoi* dhe ndoshta ky emër ishte huazuar nga Qiproja, për shkak se atje dukuria e kriptokristianizmit kishte pasur një histori të gjatë. Mungesa e një shumësie të emrave përbuzës në Kretë mund të shpjegohet me faktin se atje, mes të konvertuarve në besimin islam—një pjesë e madhe e popullsisë—numri i kriptokristianëve, ka të ngjarë, ishte shumë më i lartë sesa ai në Qipro dhe se në mesin e tyre kishte familje të fuqishme dhe të pasura.

Ashtu si edhe në Qipro, *Linovamvakoi*-t e Kretës i pagëzonin fëmijët e tyre dhe u vinin emra të cilët dukeshin pak a shumë si edhe emrat zyrtarë myslimanë që ata mbanin: Elias/Alës, Helenë/Emine. Ata i martonin vajzat e tyre vetëm me djemtë e kriptokristianëve. Botërisht ata “i faleshin, me zë të lartë, Zotit mysliman; në zemrat e tyre, gjithsesi, i luteshin Shën Marisë dhe mallkonin Muhamedin.”⁶⁵ Ata ruajtën mjaft prej zakoneve të tyre të vjetra si dhe gjuha e tyre ishte vetëm greqishtja. Gratë kriptokristiane rrallë mbuloheshin dhe kur fëmijët e tyre ishin të sëmurë apo kishin

më të madhe.” Për një shpjegim të qartë shih Timothy Ware, *Eustratios Argenti: a Study of the Greek Church under Turkish Rule* (Oxford, 1964), ff. 83-84.

⁶³ Andrioti, ff. 9-10; “Krëtë,” in *Megalē Hellēnikē Egkyklopaideia* (Athens, 1931), XV, 182; Finlay, V, 120.

⁶⁴ Shih Miliori, ff. 64-65.

⁶⁵ Herzberg, III, 28.

ndonjë problem, ato i drejtoheshin për ndihmë Shën Marisë (Panagia). *Linovamvakoi*-t e fuqishëm kishin faltore të vogla në shtëpitë e tyre. Kur dikush vdiste, edhe prifti ortodoks thirrej për të thënë lutjen përpara se i ndjeri të varroset si mysliman, ose i kërkohej që, në çastin e varrimit, ai të lutej me zë të ulët. Armiqësitë vetjake asnjëherë nuk janë bërë shkak që *Linovamvakoi*-t të padisin njëri-tjetrin tek autoritetet turke.⁶⁶

Ashtu si edhe në Ballkan, në Kretë, të parët që, pas pushtimit, përqaftuan islamin ishin pronarët e pasur të tokave. Shumë prej tyre ishin venedikas,⁶⁷ por kishte edhe banorë vendas të Kretës, veçanërisht fisi Kourmoulēdes, të cilët, gjithsesi, e mbajtën të fshehtë besimin në të cilin ishin pagëzuar dhe ua përcollën atë edhe pasardhësve të tyre. Ata ishin një fis i fuqishëm dhe i pasur në Kusi (Khousi), në Rrafshin e Mesarës (Messara). Kourmoulēdes-it ishin të mirënjohur në të gjithë Kretën, si për atë që kishin bërë përpara Revolucionit Grek të vitit 1821, ashtu edhe për çfarë kishin pësuar pas tij. Përmes ndikimit të tyre ata i mbrojtën të krishterët kundër dhunës dhe shtypjes që vinte prej fqinjëve myslimanë në Mesara. Deri në vitin 1821 fisi Kourmoulēdes ishin të krishterë të fshehtë. Atë vit, ata publikisht hoqën dorë nga islami dhe ngritën flamurin e kryengritjes, duke u ndjekur edhe nga të tjerë kriptokristianë. Prej gjashtëdhjetë e katër pjestarëve të familjes Kourmoulēdes, thuhet se vetëm dy i mbijetuan betejave të Revolucionit Grek.⁶⁸

Duket se familja Kourmoulēdes⁶⁹ ishin kretasit e parë që hoqën dorë nga islami dhe që e shpallën veten ortodoksë. Edhe pak para vitit 1821 ata e kishin shprehur këtë qëllim. Një prej të parëve të fisit të tyre shkoi në Jeruzalem dhe atje u

⁶⁶ Shih Andrioti, f. 11; Herzberg, III, 132. Në libërthin e Andrioti-t ka disa fragmente interesante të literaturës kriptokristiane, të cilat kanë të bëjnë me banorët e Kretës.

⁶⁷ Dawkins, f. 251.

⁶⁸ Pashley, I, 105, 107; Herzberg, III, 132; "Kourmoulēs," në *Megalē Hellēnikē Egkyklopaideia*, XV, 77.

⁶⁹ Sot emri *kourmoulēs*, në Greqi ndonjëherë përdoret për të nënkuptuar kriptokristianizmin.

rrëfye përpara një peshkopi, i cili i tha se nuk kishte shpëtim për ata që nuk e shfaqnin hapur besimin e tyre të krishterë. Me t'u kthyer në Kretë ai ishte gati, së bashku me tridhjetë anëtarë të tjerë të fisit të tij, që të shkonin te guvernatori osman i ishullit dhe të bënin shpalljen e besimit të tyre. Ai u ndalua që të vepronte në këtë mënyrë nga Mitropoliti i Kretës, i cili nuk ishte dakord me Peshkopin e Jeruzalemit dhe i bëri të qartë kryetarit të fisit se në çfarë rreziku, ai dhe të tjerët, ishin përfshirë.⁷⁰ Ishte Revolucioni Grek si dhe revoltat e tjera të cilat e thyen fshehjen e besimit. Siç shprehet edhe Dawkins-i, “Në Kretë, rritja e tolerancës nga ana e turqve ishte diçka që e detyruar për shkak të kryengritjeve të herëpashershme të të krishterëve, deri sa, në fund, kriptokristianizmi e humbi plotësisht *raison d'être* (arsyen e të ekzistuarit) dhe u zhduk.”⁷¹

A ka ekzistuar kriptokristianizmi diku tjetër në Greqi? Ka mjaft arsye për të besuar që atje ku ka pasur konvertime në besimin islam—dhe ku ekzistonin kushtet e presionit—atje ka pasur gjithashtu, kriptokristianë. Prej studiuesve grekë është mbështetur ideja se, përveç kriptokristianëve në Qipro dhe në Kretë, ka pasur të tillë edhe gjatë shekullit XVIII edhe në Dodekanez [Dodecanese] (Rodos, Kalimnos, Leros) dhe Mitilenë (Mytilene). Në Moglenën (Moglena) e Maqedonisë ka pasur, madje, një rast ku i gjithë kongregacioni, i drejtuar prej peshkopit, e përqafoi islamin haptazi. Këta të konvertuar, gjatë ditës faleshin në xhami, ndërsa gjatë natës luteshin para ikonave të fshehura në shtëpitë e tyre.⁷² Nuk ka qenë e mundur të gjenden raste të kriptokristianizmit në Peloponez. Duke qenë se sunduesit e tij kanë ndryshuar, nga ata osmanë në venedikas, dhe përsëri në osmanë, Porta atje ka ndjekur një politikë të butë. Edhe pas revoluconit të Orlovit (1770) ajo* i përjashtoi trupat e parregullta shqiptare që po plaçkisnin dhe po masakronin grekët nëpër fshatra.

⁷⁰ Pashley, I, 105-7.

⁷¹ Dawkins, f. 252.

⁷² Andriotti, f. 10.

* Porta, pra.

Pas vendosjes së tyre, në vitin 1352, në Tzympe, afër Galipolit, osmanët filluan të zgjeroheshin në Ballkan. Deri në vitin 1396 e gjithë Bullgaria, pas një rezistence të pasuksesshme, ra nën sundimin osman. Ishte një politikë e sulltanëve, e bazuar në ligjin e shenjtë islam (sheriati), që kur një popull dorëzohej pa luftë, nuk ushtrohej asnjë konvertim i besimit fetar; por kur, ashtu si edhe në rastin e Bullgarisë, një territor pushtohej me forcën e armëve, përdorej trysni për të islamizuar banorët. Pas pushtimit të Bullgarisë, fisnikët—ata që mbetën, sepse pjesa më e madhe e tyre ose mbetën të vrarë ose u arratisën—qenë të parët që e përqafuan islamin, në mënyrë që të ruanin zotërimet si dhe statusin e tyre. Një pjesë e popullit u shkoi pas fisnikëve, ndërsa të tjerët u bënë myslimanë me detyrim. Ky konvertim ndodhi midis sekteve të *bogomilëve* dhe *paulinëve*, të cilët, të konsideruar si heretikë për një kohë të gjatë prej kishës dhe shtetit si dhe të përndjekur, ishin tëhuajsuar nga shumica e bullgarëve dhe ishin më të prekshëm nga besimi i pushtuesit. Pomakët—siç quhen përgjithësisht *bogomilët* e islamizuar⁷³—rreth Lovekut, në malet Rodópe dhe në Maqedoni, të cilët e kanë ruajtur gjuhën bullgare, e përqafuan islamin pak pas pushtimit, ndërsa të tjerët, më vonë.⁷⁴

Mungesa e të dhënave të drejtpërdrejta për kriptokristianët në Bullgari, nuk duhet të merret si provë për të thënë që ata nuk kanë ekzistuar. Në mes të bullgarëve të konvertuar ne gjejmë parakushtet për këtë dukuri. Nuk duhet pritur që të gjithë *bogomilët* ishin të konvertuar me bindje, megjithëse për ta thjeshtësia e islamit, për shkak të mungesës së ikonave nëpër xhami, duhet të ketë qenë njëfarë tërheqjeje. Edhe më pak duhet të pritët që të krishterët ortodoksë, të cilët dikur kishin qenë pjesë e Kishës Bullgare, si të konvertuar, të kenë

⁷³ Disa studies përdorin termin *pomak* për të gjithë bullgarët e islamizuar.

⁷⁴Shih Constantin Jireček, *Geschichte der Bulgaren* (Prague, 1876), ff. 356, 457; H. Wilhelmy, *Hochbulgarien*, I (Kiel, 1935), 113-14.

qenë ndjekës të vërtetë të Muhamedit. Nëse ata nuk e kanë pasur të mundur të ishin kriptokristianë, kjo ndoshta ka ndodhur sepse rrethanat kanë qenë mjaft të vështira. Ata kanë qenë të rrethuar prej besimtarësh të vërtetë myslimanë, të cilët ishin vendosur në trojet e tyre, veçanërisht në pjesën juglindore. Bullgaria—nëse përjashtojmë Maqedoninë—ishte i vetmi vend sllav ku myslimanë të vërtetë, të ardhur nga Azia e Vogël, u vendosën në grupe.

Sidoqoftë, edhe në Bullgari kemi tregues të kriptokristianizmit. Në kohën e Selimit të Parë, sulltani i njohur për fanatizmin e tij antikristian, ndërkohë që kishat u rrafshuan në Bullgari dhe dhuna u përdor për të detyruar njerëzit që të përqaфонin islamin,⁷⁵ një libër i mbajtjes së të dhënave për taksat (1515-20) i rrethit të Nevrokop-it, në Bullgarinë Jugperëndimore, tregon për një numër të madh myslimanësh, etërit e të cilëve emrat e lindjes i kishin të krishterë.⁷⁶ Të tundon ideja që këto konvertime masive të të bijve t'i cilësosh vetëm si të jashtme, për shkak të dobisë që sillnin. Mungojnë të dhënat, sidoqoftë, që në rrethin familjar këta të konvertuar të kenë ruajtur emrat e tyre të krishterë.

4

Çështja e kriptokristianizmit mes shqiptarëve është më e ngatërruar. Osmanët nuk e pushtuan Shqipërinë të gjithë përnjëherësh, pas një lufte të vetme, siç ndodhi me Qipron, Kretën dhe Bullgarinë. Ata erdhën në Shqipëri për herë të parë në vitin 1385, me ftesën e fisnikëve feudalë të rajonit qendror, të cilët ishin mosbesues ndaj Venedikut si dhe i druhashin sundimit ndaj tyre nga një familje prej veriut*. Në fillim, osmanët nuk zgjodhën rrugën e ushtrimit të forcës për

⁷⁵ P. A. Marinov, *Smolen i okoliata v svoeto blizko i dalechno minalo* (Smolen, 1937-39), I, 113.

⁷⁶ Shih B. Cvetkova, "O religiozno-natsional'noi diskriminatsii v Bolgarii vo vremia turetskogo vladychestva", *Sovetskoe vostokovedenie*, No. 2, 1957, ff. 86-87.

* Autori i referohet këtu veriut të Shqipërisë.

përhapjen e islamit. Një regjistër i të dhënave të timareve (çifligje ushtarake osmane) në Shqipërinë Jugore dhe Qendrore, për vitet 1431-32, tregon se vetëm 30 për qind e tyre zotëroheshin nga turqit që vinin nga Azia e Vogël. Pjesa tjetër zotërohej nga fisnikët shqiptarë. Nuk ishte e detyrueshme për një fisnik të krishterë shqiptar që të bëhej mysliman për të ruajtur zotërimet e tij feudale si timaret, megjithëse padyshim që të konvertuarit në fenë islame ishin të parapëlqyer prej administratës osmane. Për dy breza rresht zotërit e krishterë shqiptarë, të cilët e ruajtën besimin e tyre kristian, rezultoni si zotërues të timareve.⁷⁷

Megjithatë, në përputhje me praktikën osmane të nënshtimit me dhunë, trysnia për heqjen dorë nga besimi u shfaq në Shqipëri pas vdekjes së Skënderbeut (1468), për shkak se gjatë kohës së tij lufrat kishin nxjerrë në pah përplasjen mes kryqit dhe gjysmëhënës dhe kishin qenë të gjata e të përgjakshme. Në raste të tjera kishte përndjekje, por, në tërësi, duket se për shqiptarët frika nga përndjekja nuk ishte shkaku parësor i kriptokristianizmit; më tepër që dëshira për të shmangur pagesat e taksave si dhe për të pasur përfitime materiale, si për shembull poste në qeverinë e Perandorisë Osmane.

Kriptokristianizmi u shfaq si në veriun katolik (në veri të lumit Shkumbin) ashtu edhe në jugun ortodoks. E dhëna e parë konkrete e kriptokristianizmit që është gjetur te katolikët shqiptarë daton prej vitit 1610, por nuk ka dyshim që kriptokristianizmi ka ekzistuar shumë më herët. Në atë vit, Marin Bizzi, Arqipeshkvi Katolik i Tivarit (Bar), i cili kishte nën juridiksionin e vet edhe katolikët e Shqipërisë, bëri një udhëtim në Shqipëri dhe u ndal në fshatin e quajtur Kalevaç (Calevacci), afër Durrësit. Ai raporton që fshati përbëhej prej gjashtëmbëdhjetë familjesh, dhjetë prej të cilave ishin myslimane, por që pavarësisht kësaj jepnin ndihmesën e tyre për mirëmbajtjen e kishës, sepse pothuajse të gjithë ata i kishin

⁷⁷ Halil Inlacik: "Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle, d'après un register de timars ottoman", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, IV (1952), 120, 126, 130-31.

bashkëshortet e tyre të krishtera. Atje arqipeshkvi iu afrua një mysliman që i tha se, pavarësisht se praktikonte islamin, në zemrën e tij ai kishte ruajtur besimin e krishterë, me të cilin donte të jetonte dhe të vdiste. Bizzi iu përgjigj që nuk ishte e mjaftueshme që dikush ta kishte besimin thjesht në zemrën e tij dhe se shenjtët e martirizuar kishin parapëlqyer që të humbisnin jetët e tyre, në vend që të ushtronin një besim ndryshe nga krishterimi. Mandej, ai e këshilloi myslimanin që nëse nuk hiqte dot dorë nga myslimanizmi në Shqipëri për shkak se i frikësohej pasojave, atëherë ai duhej të shkonte të jetonte diku tjetër. Arqipeshkvi shton në raportin e tij se ata që e shfaqnin së jashtmi myslimanizmin, por që mbanin krishterimin në zemrat e tyre, zakonisht banonin në territore osmane, mbi të gjitha në Shqipëri, ku fshatra të tëra hoqën dorë prej besimit të tyre në mënyrë që të mos paguanin taksa.⁷⁸

Siç duket qartë, në shekullin e shtatëmbëdhjetë, atëherë kur popullsia katolike nisi të pakësohej me shpejtësi për shkak të konvertimit në islam, kriptokristianizmi u zgjerua në mesin e shqiptarëve të veriut të Shqipërisë. Në vitin 1637 misionarët katolikë ishin të pakënaqur me kushtet aktuale në në Dalmacinë Jugore dhe në Shqipërinë e Veriut. Malësorët ishin katolikë sa për emër, të cilët bënë një “jetë të shthurur” dhe ku shumica e femërisë së tyre ishin të martuara me myslimanë.⁷⁹ Në përgjithësi, shumica e të konvertuarve ishin burra. Gratë e martuara me myslimanë shpesh e ruanin besimin e tyre—ashtu siç ndodhte në Kretë—dhe ishin një faktor i cili krijonte një atmosferë pozitive ndërmjet anëtarëve të të dy besimeve.⁸⁰

Shkaqe politike ndihmuan në rritjen e të konvertuarve në islam si dhe të kriptokristianizmit. Perandoria Osmane e pa

⁷⁸ “Izveštaj barskoga nadpiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanskoj i Staroj Srbiji”, *Starine, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti*, XX (1888), 105-6.

⁷⁹ Jovan Radonić, *Rimska Kuriya i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka* (Belgrade, 1950), ff. 102-3 (Srpska Akademija Nauka, “Posebna Izdanja”, Vol. CLV).

⁸⁰ Arnold, ff. 180-82.

katolicizmin si një kundërshtar të papajtueshëm, i cili mund të organizonte një sulm dhe të nxiste shqiptarët luftëdashës që të revoltoheshin. Qysh prej betejës së Lepantos (1571) shqiptarët e veriut ishin gati t'i vinin në ndihmë Venedikut.⁸¹ Por kjo nuk do të ndodhte deri në shpërthimin e luftës turko-venedikase në Kretë (1645-69) ku ata morën pjesë në mbështetje të Venedikut. Në vitin 1645 Arqipeshkvi i Tivarit përgatiti një komplot për ta bërë Shkodrën pjesë të Venedikut. Plani u zbulua nga osmanët dhe kjo gjë u pengua. Ky ishte shkaku për përndjekjen e katolikëve. Shumë persona (rreth tre mijë) u arratisën për në Dalmacinë Jugore, e cila ishte nën sundimin venedikas. Konvertimet në besimin islam u rritën sërish.⁸² Madje, në disa raste, në Shqipërinë e Veriut si dhe në Serbinë e Vjetër disa persona iu bashkuan Kishës Ortodokse, përkrahësit e së cilës i mbetën besnikë Perandorisë Osmane. Në vitin 1649 një tjetër kryengritje u zhvillua në favor të venedikasve. Ajo u shtyp nga ushtria osmane duke bërë që të pasonte një valë tjetër braktisjeje e besimit nga ana e katolikëve.⁸³ Përndjekja duket të kenë qenë e pamëshirshme dhe misionarët u detyruan të largoheshin nga Shqipëria.⁸⁴

Gregor Mazareku (Gregorius Massarechi), një anëtar i Misionit Katolik për Prizrenin dhe rrethinat e tij, raporton në vitet 1650-51 që fshati i Suharekës (rreth 60 km larg Prizrenit), i cili kishte rreth 160 familje të krishtera, ishte bërë mysliman; vetëm 36 ose 37 gra kishin mbetur të krishtera. Në disa fshatra të ndryshme të këtij rrethi disa prej të konvertuarve—dhe ata ishin të shumtë—shpreheshin që “në shpirt ne jemi të krishterë; ne vetëm kemi ndryshuar emrat tanë [kemi marrë emra myslimanë] në mënyrë që të mos paguajmë taksat që na

⁸¹ Johan W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1855), III, 377.

⁸² Shih Hyacinthe Hecquard, *Historie et description de la Haute Albanie ou Ghégarie* (Paris, 1858), ff. 472-75.

⁸³ Arnold, ff. 188-89.

⁸⁴ Fulvio Cordignano, *L'Albania attraverso l'opera e gli scritti di un grande missionario italiano, il P. Domenico Pasi, S.I. (1847-1914)* (Rome, 1933-34), I, 89.

kanë vendosur turqit.” Ata thërrisnin priftërinjtë që të vinin tek ata për ritin e rrëfimit dhe për të marrë kungimin në fshehtësi. Katolikët e islamizuar martoheshin me vajza të krishtera dhe jo me vajza myslimane, duke thënë që nuk donin që emri i tyre i krishterë të zhdukej nga familjet e tyre.⁸⁵

Një kryengritje tjetër, e cila e zgjeroi më tej kriptokristianizmin në veri ndodhi në vitin 1689, kur trupat austriake hynë thellë në Ballkan. Shqiptarët morën armët dhe shkuan në ndihmë të trupave venedikase—aleatë të Austrisë—të cilat, nën udhëheqjen e Proveditorit Gjeneral, Daniele Delfino, arritën të sulmonin me sukses trupat osmane⁸⁶ Një tjetër konvertim pasoi pas tërheqjes së trupave austriake dhe venedikase. Në vitin 1690 pashai i Pejës i dëboi banorët e veriut të Shqipërisë, të cilët ishin kryesisht katolikë, në Rrafshin e Serbisë (*in Plantitiem Serviae*) dhe fshatarët që u lanë atje qenë të detyruar që të përqaфонin islamit.⁸⁷

Dhënia e sakramenteve ndaj një kriptokatoliku i dha jetë një debati të mprehtë në gjirin e kishës. A duhej që kisha katolike të bënte një lëshim të tillë? Arqipeshkvët e njëpasnjëshëm të Shkupit, duke iu nënshtuar nevojës, ruajtën qëndrimin që priftërinjtë të lejoheshin t’i jepnin sakramentet të krishterëve të fshehtë si dhe të gjitha ndihmesat që atyre u nevojiteshin.⁸⁸ Në mënyrë që t’i jepej fund këtyre debateve, në vitin 1703 u mblodh Këshilli Provincial i Kishës në Lesh (Alessio)* në Shqipërinë e Veriut.

Këshilli, i cili u drejtua nga Vincent Zmajeviq-i (Vincentius Zmajevitch), në atë kohë Arqipeshkvi i Tivarit dhe vizitor apostolik në Shqipëri, miratoi disa vendime sa i takonte braktisjes së besimit si dhe për çështjen që ishte ngushtësisht e lidhur me të, kriptokristianizmit.

⁸⁵ *Starine*, XXV (1892), 173-75.

⁸⁶ Zinkeisen, V, 185-86; Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi* (Belgrade, 1925), ff. 67-68.

⁸⁷ Cordignano, I, 90; Arnold. f. 196.

⁸⁸ Hecquard, f. 483.

* i.e. Lezhë.

Ato janë të përfshira në raportin e Zmajeviq-it, të 10 qershorit të vitit 1703. Këshilli urdhëroi që, në të ardhmen, renegatët, të cilët së jashtmi silleshin si turq (myslimanë), ndërkohë që në privatësi mbanin fort besimin e të parëve të tyre, duhej të hiqnin dorë, me betim, nga islami dhe të shfaqnin botërisht besimin e tyre të krishterë. Klerikët u urdhëruan që të mos u jepnin sakramentet gjithashtu edhe të krishterëve të cilët hanin mish në ditët e kreshmëve, atyre që mbanin emra myslimanë, duke u hequr si “turq”, ndërkohë që nga ana tjetër, midis tyre, gjatë mbledhjeve të bashkësisë fetare, ata shfaqeshin si të krishterë.⁸⁹

Katër dhjetëvjeçarë më vonë (1743) Vizitori Apostolik Nikoliq, i raporton Papës Benedikti XIV rreth situatës së katolikëve të Serbisë. Në dokumentet e Vatikanit, si dhe të Kongregacionit të Përhapjes së Besimit, ajo e cila quhej si “Kisha e Serbisë” ishte, në fakt, Dioqeza e Prizrenit ose e Shkupit. Nga pikëpamja kishtare ishte me vend që kjo pjesë e Serbisë ishte lidhur me Shqipërinë, veçanërisht sepse popullsia ishte më së shumti shqiptare dhe ndodhej nën juridiksionin e Tivarit (Antivarit).⁹⁰ Në raportin e tij, Nikoliqi deklaronte se kishte dy lloje katolikësh: ata që e shfaqnin hapur katolicizmin e tyre, duke vuajtur kështu të gjitha mundimet dhe duke paguar taksat, si dhe katolikët e fshehtë. Këta të fundit, duke mos dashur, ose mos mundur, të paguanin taksat, shfaqeshin si myslimanë, por nëpër shtëpitë e tyre praktikonin besimin e krishterë, duke e mbajtur atë të

⁸⁹ Shih Georg Stadtmüller, “Das albanische Nationalkonzil vom Jahre 1703,” në *Orientalia Christiana Periodica*, XXII (1956), 68-69, 73-74; Hecquard, f. 483; Johann C. von Hahn, *Albanesische Studien* (Vienna, 1853) I, 37, n.79.

⁹⁰ Shih Fulvio Cordignano, *Geografia ecclesiastica dell’Albania dagli ultimi decenni del secolo XVI alla metà del secolo XVII* (Rome, 1943), f. 248 (“*Orientalia Christiana*,” 1934). Lidhur me ndikimin dhe juridiksionin e Arqipeshkvit të Tivarit, shih gjithashtu *Starine*, XX (1888), 51, dhe M. Sufflay, “Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien: Die orthodoxe Durchbruchszone im Katholischen Damme,” në L. Thallóczy, ed., *Illyrich-albanische Forschungen* (Munich and Leipzig, 1916), I, 218.

fshehtë edhe nga të afërmit më të ngushtë. Në Serbi dhe Shqipëri kishte me mijëra katolikë të këtillë. Megjithëse Sinodet Provinciale si dhe Kongregacioni i Përhapjes së Besimit ranë dakord që katolikëve të fshehtë të mos u jepeshin sakramentet, vazhdon Nikoliqi në raportin e tij, ipeshkvët dhe misionarët gjithsesi e lejuan këtë gjë. I shqetësuar se me kalimin e kohës, kjo situatë e paqartë do t'i shndërronte besimtarët me “mish e shpirt” në myslimanë, ai i kërkoi Papës që ky të lëshonte një urdhër “të qartë dhe mjaft të qartë” që të krishterëve të tillë nuk duhej t'u jepeshin sakramentet. Më 2 shkurt, 1744, për këtë arsye Papa lëshoi një dekret, drejtuar klerikëve dhe popullit të Serbisë.⁹¹

Por as dekreti i Papës Benedikti XIV nuk arriti të sillte efektet e dëshiruara. Dekreti i lejonte priftërinjtë katolikë që t'i pagëzonin fëmijët e kriptokristianëve vetëm përpara se të vdisnin, ndërsa priftërinjtë ortodoksë mund t'i pagëzonin ata në çdo kohë. Kriptokristianët—të cilët ishin të shumtë në numër përreth Pejës (Peć), Gjakovës (Djakovica) dhe Prizrenit—duke u ndaluar që të merrnin sakramentet, u zemëruan aq shumë saqë reagues si myslimanë të zjarrtë dhe kundërshtarë të ashpër të katolikëve, të cilët ata i kishin përndjekur më shumë sesa vetë myslimanët.⁹²

Nuk mund të kalojë pa të bërë përshtypje ndryshimi mes qëndrimit të të dy kishave ndaj kriptokristianizmit. Kisha katolike ishte e ngurtë, ndërsa ajo ortodokse ishte kryesisht më mikëpritëse. Kjo të sjell ndërmend raste të tjera. Kur sllavët përqaftuan kristianizmin, por që hethenizmi* (*heathenism*) nuk kishte vdekur plotësisht në mesin e tyre—ekzistonte një lloj *dvoeverie**—Roma asnjëherë nuk reshti së luftuari dhunshëm këtë të fundit dhe ia doli që të shuante një numër të riteve të dikurshme. Bizanti, përkundër kësaj praktike, zakonisht ishte më tolerant dhe shpesh u përpoq që t'i përshtatej, deri në

⁹¹ Radonić, ff. 570-71.

⁹² Shih *ibid.*, ff. 642, 646-47, 655.

* Besim pagan, i cili nuk e njeh Zotin as sipas dogmës së krishterë, as sipas asaj myslimane apo judaike.

* Besim në dy dogma njëkohësisht.

njëfarë pike, paganizmit të sllavëve, me rezultatin që ortodoksia ruajti më shumë gjurmë prej tij [paganizmit].⁹³

Shqiptarët i quanin kriptokristianët e veriut *laramana* (motley). Emri *lavamani*, i cili gjendet në disa shkrime serioze, është i gabuar.⁹⁴ Në serbokroatisht ndonjëherë gjendet përdorimi i fjalës *šareni*, e cila është një përkthim i përpiktë i fjalës shqipe *laramana*.⁹⁵ Kjo fjalë është e ngjashme me emrin që përdoret në Qipro, *patsaloi* (piebalds-laramanë).

Kriptokatolikët e vazhduan jetën e tyre të fshehtë deri në periudhën e reformave, Tanzimatit, kur disa prej tyre e shpallën publikisht që ishin të krishterë. Kishte katolikë të fshehtë në katër fshatrat (Binča, Stubia, Vernakola dhe Karadag) në Srpska Crna Gora, jo shumë larg dhe në veri të Shkupit. Në vitin 1846 në këto anë u përhap lajmi që sulltani kishte shpallur lirinë e besimit. Banorët e këtyre katër fshatrave vendosën që të mos qëndronin më në fshehtësi. Me të dëgjuar shpalljet e tyre (banorëve të krishterë, shënim i përkthyesit) banorët myslimanë të rrethinave menjëherë informuan guvernatorin e qarkut, i cili banonte në Gjilan.

⁹³ Shih Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave* (Paris, 1926), II, 168.

⁹⁴ Stadtmüller-i, duke dhënë përkthimin e *lavamani* si "Handwascher," e shpjegon atë si një "nënkuptim të ritualit të detyruar mysliman për të larë duart përpara faljeve"; shih "Die Islamisierung bei den Albanern," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, III (1955), 421 dhe n. 90. Është për t'u habitur se çfarë e bën studiuesin gjerman që të zgjedhë, në vend të fjalës *laramana* të Cordignano-s (në punimet e të cilit ai është bazuar së tepërmi në studimin e tij), *lavamani*-n e Hecquard-it, sepse vetëm në punimet e tij të mëvonshme ky autor ka mbërritur te ky term (Hecquard, ff. 481-82). Së pari, mbiemri *laraman/laramana* është një fjalë e përshtatshme në gjuhën shqipe, e cila përdoret njësoj si një veri ashtu edhe në jug të vendit. Së dyti, do të ishte e çuditshme për shqiptarët që, për njerëzit e tyre dhe në vendin e tyre, të përdornin një fjalë të gjuhës italiane si *lavamani*.

⁹⁵ Sa i takon etimologjisë së fjalës *laraman*, Gustav Meyer-i, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache* (Strasbourg, 1891), f. 238, e lidh atë me një numër fjalësh të cilat rrjedhin prej fjalës me rrënjë të shqipes *lar*. Të gjitha këto fjalë kanë kuptimin "laraman".

Guvernatori, një mysliman fanatik, i thirri kryetarët e familjeve të përfshira në këtë histori dhe u kërkoi llogari atyre se pse e kishin braktisur profetin Muhamed. Ata iu përgjigjën që, në fakt, nuk është se e kishin braktisur atë, sepse ata asnjëherë nuk kishin qenë vërtet ndjekësit e tij. Ata u torturuan dhe u internuan në Mohaliç, një vend kënetor në Anadoll. Atëherë Fuqitë e Mëdha, veçanërisht Britania e Madhe, ndërhyjnë për të marrë një ferman [dekret sulltanor], i cili do t'u mundësonte atyre që mbetën gjallë që të ktheheshin, në vitin 1849, në shtëpitë e tyre, të lirë që të ushtronin besimin e tyre katolik; më tej ata mbetën të patrazuar.⁹⁶

Interesat e forta të Anglisë, një fuqie jokatolike, lidhur me lirimimin e të internuarve të Srpska Crna Gora, shpjegohet me faktin se lirimimi u arrit përmes trysnisë që erdhi nga Stratford Canning-u, ambasador i Britanisë në Portë, sipas të cilit në vitin 1844 ishte bërë një deklaratë perandorake që e ndalonte dënimin me vdekje në rast të braktisjes së besimit islam, për rastet e të konvertuarve të hershëm nga besimi i krishterë, të cilët donin të riktheheshin në besimin e tyre fillestar.⁹⁷

Gjithsesi, shembulli i banorëve të Srpska Crna Gora, nuk u ndoq nga të tjerët. Në një memorandum, që një misionar jeziut, P. Pasi, i dërgon, më 25 maj 1893, nga Shkodra eprorit të tij në Romë, deklaronte: “Në Arqidioqezën e Shkupit ka fshatra të tërë, me të krishterë të fshehtë, të cilët nuk guxojnë ta shpallin veten si të tillë nga frika e bashkëkombasve të tyre “turq” dhe megjithëse janë të krishterë së brendshmi, së jashtmi ata praktikojnë besimin islam.” Si arsye shtesë për këtë situatë në këtë periudhë të vonë, ai përmend mungesën e klerikëve, padrejtësitë e së shkuarës, kur turqit i shtypën katolikët si edhe frikës që ekzistonte në mjaft vende ku myslimanët jetonin afër apo të përzier me katolikët dhe ku nuk i lejonin këta të fundit që ta shpallnin veten si të krishterë

⁹⁶ Ka disa variante që lidhen me këtë incident, por ai që është më i ploti dhe më i sakti duket të jetë varianti i Georg Rosen, *Geschichte der Türkei*, Pjesa 2 (Leipzig, 1867), ff. 93-98, dhe Cordignano, II, 136-42.

⁹⁷ Shih Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1963), f. 45.

ose që të përmbushnin ritet e tyre fetare.⁹⁸ Në vitin 1911 kishte ende shqiptarë kriptokristianë përreth Pejës (Peć) si dhe në Fushën e Kosovës.⁹⁹

Në jugun ortodoks të Shqipërisë kishte kriptokristianë, por jo në numër të madh dhe as nuk ishin të përqendruar ashtu siç ishin në veriun katolik. Ami Boué, një udhëtar i mirënjohur i Gadishullit të Ballkanit, shkruan, në gjysmën e parë të shekullit të nëntëmbëdhjetë, se në krahinën e jugut të Beratit, në Labëri, jetonin myslimanë të cilët, në të vërtetë, ishin të krishterë, ortodoksë të fshehur.¹⁰⁰ Vetëm në krahinën e Shpatit, në verilindje të Beratit dhe afër Elbasanit, kishte fshatra të tërë që përbëheshin prej kriptoortodoksësh. Shpati kishte dyzet e tre fshatra, të banuar prej një popullsie luftarake dhe të padepërtueshme prej fqinjëve.¹⁰¹

Nuk dihet saktësisht se në cilën periudhë shpatarakët ortodoksë u bënë kriptokristianë. Hahn-i i qëndron idesë që kjo ka ndodhur “që prej kohësh që nuk mbahen mend”, në mënyrë që të shmangnin taksën për frymë (e cila paguhej vetëm prej të krishterëve) si dhe shtrëngesa të tjera, ata morën emra myslimanë dhe prej autoriteteve osmane u konsideruan si myslimanë.¹⁰² Ippen-i është i mendimit që qendra administrative e Elbasanit dhe shtrëngesat e ushtruara prej myslimanëve në periudhat e mëparshme (periudha e rënies së Perandorisë Osmane) solli konvertimin e një numri të madh të krishterësh, të cilët nisën të merrnin emra myslimanë.¹⁰³ A ka ndonjë mënyrë për të dhënë ndonjë datë të përafërt të konvertimit të jashtëm të shpatarakëve? Nëse nisemi nga të

⁹⁸ Cordignano, II, 134.

⁹⁹ Vinçenc Prennushi, *Kângë popullore gegënishte* (Sarajevo, 1911), f. 10.

¹⁰⁰ Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840) III, 407-8.

¹⁰¹ Shih Von Hahn, I, 18; Theodor Ippen, “Die Landschaft Schpat in mittleren Albanien,” *Mitteilungen der Kais. Königl. Geographischen Gesellschaft in Wien*, LIX (1916), 459. Sp. Aravantinou, në *Khronographia tēs Epeirou* (Athens, 1957), II, 160, jep njëzet fshatra, çka duket të jetë një numër i gabuar.

¹⁰² Von Hahn, I, 18.

¹⁰³ Ippen, f. 456.

dhënat që vijnë prej rrënojave të kishave dhe të afreskeve të shekullit të shtatëmbëdhjetë, të cilat janë ruajtur,¹⁰⁴ Shpati duhet të ketë qenë një komunitet i krishterë mjaft i gjallë gjatë asaj kohe. Trysnia islame mbi ortodoksët në jug erdhi bashkë me luftërat ruso-turke të shekullit të tetëmbëdhjetë. Ndërsa në shekujt e mëparshëm Turqia kishte qenë dyshuese për katolikët e veriut si aleatë të mundshëm të Perëndimit, tashmë kishte nisur që të rriste dyshimet e një bashkëpunimi të heshtur të ortodoksëve me Rusinë. Kur merr parasysh, gjithashtu, që konvertimet gjatë atij shekulli ndodhën kryesisht përreth Beratit, atje ku shqiptarët myslimanë kufizoheshin me të krishterët dhe ku Kozmai i Etolisë, predikuesi ortodoks më energjik, u martirizua, në vitin 1779¹⁰⁵, gjatë shpërthimit të një fanatizmi mysliman, je i prirë që ta vendosësh periudhën e konvertimit të shpatarakëve në gjysmën e dytë të shekullit të tetëmbëdhjetë.

Kishat ortodokse fqinje, në fshehtësi, e dinin që shpatarakët ishin kriptokristianë. Ata mbanin dy emra, emrin mysliman jashtë dhe atë të krishterë brenda në shtëpi. Duke u bazuar në një dorëshkrim të vitit 1833 i cili merrte në shqyrtim gjeografinë e Shqipërisë dhe të Epirit,¹⁰⁶ në vitin 1832 qeveria osmane, duke i konsideruar ata si myslimanë u kërkoi që të thirreshin për luftë. Atëherë ata vendosën që të braktisnin mbulesën e tyre islame dhe e shfaqën veten si të krishterë, duke paguar taksat e nevojshme. Autori i dorëshkrimit shprehet që në raste të tjera një pohim i tillë do të kishte qenë i pamundur, por një qeverisje e mirë në jug e toleronte një gjë të tillë.¹⁰⁷ Shembuj të zhdërvjelltësisë së administratës së Perandorisë Osmane nuk janë të rralla. Por është e vështirë që të shpjegohet “qeverisja e mirë” në këtë periudhë. Ishte kjo

¹⁰⁴ Shih Selim Islami dhe Kristo Frashëri, *Historia e Shqipërisë* (Tiranë, 1959), I, 382-83.

¹⁰⁵ Shih Stavro Skendi, “Religion in Albania during the Ottoman Rule”, *Südost-Forschungen*, XV, (1956), 321-22.

¹⁰⁶ Dorëshkrimi është botuar si K. Thesprotou dhe A. Psalida, *Geographia Albanias kai Hëperiou* (Janina, 1964).

¹⁰⁷ *Ibid.*, f. 7.

(qeverisja e mirë, shënim i përkthyesit) sepse qeveria osmane, e lodhur nga Revolucioni Grek i vitit 1821, donte të pengonte revoltat shqiptare, apo ishte për shkak se ajo vetë po shkonte në rrugën e bërjes së reformave të vitit 1839? Ne dëgjojmë përsëri për shpatarakët në vitin 1846, atëherë kur ligji për rekrutimin ushtarak u zbatua në Shqipëri. Autoritetet turke në Elbasan, të shurdhëta përballë shpalljes së hapur të besimit nga ana e shpatarakëve, u kërkuan atyre që këta të fundit t'u siguronin sasinë e caktuar të rekrutëve. Ata (shpatarakët, shënim i përkthyesit) e shpallën edhe një herë që nuk ishin myslimanë dhe udhëheqësi i tyre u arrestua në vitin 1853, duke u internuar në Dibër.¹⁰⁸ Kjo çështje u rihap në vitin 1897, kur guvernatori i Elbasanit, Jonuz Efendiu, ushtroi trysni mbi shpatarakët duke u kërkuar që ose të shërbenin si ushtarë për ushtrinë osmane, nëse ishin myslimanë, ose të paguanin taksat, nëse ende e ruanin qëndrimin e tyre se ishin të krishterë. Qëllimi i tij ishte që t'i detyronte ata që ta shpallnin veten myslimanë.¹⁰⁹ Shpatarakët menduan që do të ishte më mirë për ta nëse do të bëheshin Uniatë (katolikë grekë) dhe të mund t'i gëzoheshin mbrojtjes së Austro-Hungarisë, *Kultsprotectorat*-i i së cilës në Shqipëri ishte njohur nga Stambolli.

Në këtë mënyrë, drejt fundit të shekullit të shkuar [shek. XIX] çështja e kriptokristianizmit të shpatarakëve mori një tjetër kthesë—ajo u lidh mjaft ngushtë me Uniatët.¹¹⁰ Thirrja e

¹⁰⁸ Shih Von Hahn, I, 18; Aravantinou, II, 160; Kosta I. Biri, *Arvanites, hoi Dōriesis tou neoterou Hellēnismou* (Athens, 1960), f. 345.

¹⁰⁹ “Një meshë Shqip në Berat më 1897”, *Diturija* (Tirana), II (Dec. 1, 1926), 48.

¹¹⁰ Për shkak se çështja e shpatarakëve mori një përmasë ndërkombëtare, kjo bën që të ndeshesh me përmendjet e shpeshta të kriptokristianizmit të tyre. Këto përmendje, gjithsesi, përmbajnë disa pasaktësi të cilat kanë pasur prirjen që të përsëriten; ndreqja e tyre do të ishte e dobishme. Në *Megalē Hellēnikē Egkyklopaideia* artikulli për kriptokristianët (XV, 296) është shkruar nga vetë Kryepeshkopi i Athinës, Krisostomi. Sidoqoftë ai i ka ngatërruar faktet. Ai fillimisht shkruan për “Spathiōtas”-it në provincën e Durrësit dhe pastaj për “Spataraks”-it, rreth Elbasanit. Por “Spathiōtai”-t dhe shpatarakët janë

parë e shpatarakëve për t'u bashkuar me Kishën Uniate iu bë Austro-Hungarisë në vitin 1897. Zyra konsullore e Austro-Hungarisë në Durrës nuk dha siguri të qartë dhe bindëse që kjo gjë do të ishte e mundur. Vitin pasues ata e ripërsëritën thirrjen e tyre dhe klerikët katolikë në Shqipëri treguan interes dhe u erdhën atyre në ndihmë.¹¹¹ Rusia, në krahun tjetër, nuk dëshironte që t'i humbiste shpatarakët për shkak se ata ishin ortodoksë ndaj dhe në mënyrë të menjëhershme dërgoi në trevën e Shpatit konsullin e saj që kishte në Manastir, Rostovskii-n. Ai shkoi "fshat më fshat" dhe pas largimit të tij priftërinj ortodoksë u dërguan atje.¹¹² Në të njëjtën kohë, Rusia e udhëzoi konsullin e saj në Shkodër, Shcherbin-in, që të vizitonte Durrësin, Kavajën dhe Tiranën, në mënyrë që të hetonte situatën e ortodoksëve, për shkak se ishte e shqetësuar lidhur me ndikimin e saj mbi ta.¹¹³

Lëvizja e konvertimit të Shpatit drejt Kishës Uniate u përhap në zonat pranë Elbasanit. Kryepeshkopi grek në Durrës, Prokopi, i cili kishte juridiksion edhe mbi Elbasanin, përmes autoriteteve turke, u përpoq që të pengonte ortodoksët që të përqaфонin ritet uniate. Kjo çështje shumë shpejt përfshiu

thjesht e njëjta gjë, ku emri i parë për ta vjen prej greqishtes ndërsa i dyti prej shqipes. Studiuesit grekë, kur flasin për shpatarakët, zakonisht mbështeten te libri i Konst. Kh. Skenderi, *Historia tës arkhaias kai sygkhronou Moskhopoleōs* (Athens, 1928), ff. 80-85. Dokumentet në Vjenë *Haus-Hof-und Staatsarchiv* tregojnë se sa i dyshimtë është ky punim; nevojitet që ai të lexohet duke pasur kujdes.

¹¹¹ Bornemisza, drejtuar Goluchowski-t, Durazzo, Jan. 25, 1904, No. 2, *Haus- Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv*, XVI, 5, Albanien III (këtej e tutje e cituar si *HHSA*); Ledoux-i, drejtuar amdasadorit të Francë në Turqi, Monastir, Feb. 4, 1898, No. 6, *Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Turquie, Politique Intérieure, Albanie, 1898-99, Vol. II* (këtej e tutje e cituar si *AMAE*).

¹¹² Shih letrën (Shpat, tetor 1899) botuar në *Albania* (Brussels), IV (1900) 66-68; Kral-i, drejtuar Goluchowski-t, Monastir, 19 maj, 1900, No. 29, *HHSA*.

¹¹³ Ledoux-i drejtuar Hanotaux-it, Monastir, 2 mars, 1898, No. 10, dhe Degrand-i drejtuar Declassé-së, Scutari, 12 korrik, 1898, No. 117, *AMAE*, Vol. II.

jo vetëm Portën dhe Patriarkanën e Kostandinopojës, por gjithashtu edhe Vatikanin, Austro-Hungarinë dhe Rusinë.¹¹⁴

Me krijimin e shtetit të pavarur shqiptar në vitin 1912, problemi i shpatarakëve mori zgjidhje; ata ishin të lirë që ta shpallnin veten pjesë e cilitdo besimi që dëshironin dhe zgjedhja e tyre u vendos që të ishte me Kishën Ortodokse.

5

Ekzistojnë më shumë të dhëna për kriptokristianizmin ndër serbë sesa ndër bullgarë. Te serbët këto të dhëna datojnë që nga beteja e Maricës (1371) ose nga disfata e Kosovës (1389), pas së cilës pjesë të territoreve serbe kaluan nën sundimin e drejtpërdrejtë osman (pjesë të tjera të territoreve ishin tributare) dhe filluan konvertimet në besimin islam. E dhëna e parë e kriptokristianizmit, megjithatë, është një rrëfim i bërë në vitin 1568, nga një *deli* (luftëtar trim) serb, ambasadorit francez që ishte vendosur në oborrin e sulltanit. Luftëtari i tregoi ambasadorit, në Adrianopojë, atje ku ata u takuan, që “ai i përkiste kombësisë serbe dhe, sa i takonte besimit të tij, ai jetonte me turqit ndaj për këtë arsye shtirej, por qysh prej lindjes, dhe me zemër, ai ishte i krishterë.”¹¹⁵

Nga ana tjetër, ata të krishterë të fshehtë të quajtur si “latinë”, në raportet e klerikëve katolikë mund të mos kenë qenë të gjithë shqiptarë—në tokat serbe kishte një popullsi të përzier sllave dhe shqiptare. Në mesin e tyre duhet të kenë qenë edhe katolikë sllavë, të cilët kishin ardhur në tokat e Serbisë së Vjetër, nga Dalmacia, Bosnja dhe Hercegovina. Në rajonet e brendshme të Malit të Zi kishte fise- disa prej tyre të përziera me fise shqiptare—gjithashtu edhe në trevat e lumenjve Zeta dhe Moraça, gjuha e të cilave ishte “gjuha

¹¹⁴ Shih Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912* (Princeton, 1967), ff. 296-303.

¹¹⁵ Në Nicholas de Nikolay, *Quatre premiers livres de navigations et pérégrinations*, siç citohet në Mary E. Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans* (London, 1928), ff. 138-39.

dalmate” dhe që në disa raste nënkuptonte gjuhën serbe.¹¹⁶ Mendohet se në shekullin e shtatëmbëdhjetë ata kaluan nga katolicizmi në ortodoksí,¹¹⁷ ndoshta për t’u mbrojtur, për shkak se ndaj ortodoksëve në atë kohë nuk ushtrohej trysní.

Dikush mund të pyesë se pse në dokumentet katolike, të cilat kanë dalë në dritë, nuk përmendet kriptootodoksizmi sllav. Njëra arsye duket të jetë ajo që deri në shekullin e shtatëmbëdhjetë të krishterët ortodoksë nuk kishin trysní për t’u konvertuar, veçanërisht në territoret ku ata ishin të përzier bashkë me katolikët. Kisha Serbe, e cila u rithemelua në vitin 1557, nisi të kishte një rol aktiv në politikën antiturke të fuqive europiane në vitin 1684, kur nën thirrjen e papatit u krijua Lidhja e Shenjtë.¹¹⁸ Një arsye tjetër ishte që klerikët katolikë të cilët raportnin lidhur me situatën e besimit, ishin të interesuar në mënyrë të veçantë vetëm për katolicizmin. Një arsye e tretë, e cila duket edhe më e rëndësishmja, është që kur mbi ortodoksët serbë u ushtrua trysní, për shkak se mbajtën anën e Austrisë dhe të Venedikut në luftën kundër Turqisë, ata migruan *en masse* [masivisht] dhe u vendosën në Hungarinë Jugore (*velika seoba** e vitit 1690). Kjo shpërngulje u pasua nga një tjetër migrim i konsiderueshëm, rreth thujt gjysmë shekulli më vonë.

Sidoqoftë, raste të kriptokristianizmit mes serbëve ortodoksë nuk mungojnë krejtësisht. Lidhur me islamizimin e krahinës së Prizrenit, më së shumti gjatë shekullit të shtatëmbëdhjetë, Selishchev-i i qëndron idesë se islamizimi ka qenë vetëm i jashtëm (“popullsia ushqente shpresën për t’u kthyer në kristianizëm”), duke shtuar se nisur prej emrave të të afërmeve të rrethit të ngushtë të tyre, personat e islamizuar

¹¹⁶ Shih “Izveštaj barskoga nadpiskupa Marina Bizzia”, *Starine*, XX (1888), 120, 136.

¹¹⁷ K. S. Draganovich, “Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie”, *Orientalia Christiana Periodica*, III, (1937), 189-99.

¹¹⁸ Laszlo Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque* (Paris, 1947), f. 136.

* *Shq.*: Shpërngulja e madhe.

ishin sllavë.¹¹⁹ Të krishterë të fshehtë janë gjetur edhe në shekullin e tetëmbëdhjetë në krahinën sllave dhe ortodokse të Mërkoviqit (Mrković), ose Mërkojeviqit (Mrkojević), midis Ulqinit (Dulcingo) dhe Tivarit (Antivari).¹²⁰ Nuk duhet harruar, gjithashtu, se shpirti jotolerant synit, që shoqëroi rënien e Perandorisë Osmane, e shtoi trysninë mbi të krishterët ortodoksë të Gadishullit të Ballkanit. Patriarku serb Bërkiq (Brkić) prej të cilit na vjen një përshkrim i tokave osmane dhe i të krishterëve që jetonin në ato toka në vitin 1771, flet për Rjekën afër Ohrit, për të cilën thotë se ishte e banuar prej serbëve dhe bullgarëve, ku disa syresh ishin islamizuar plotësisht ndërsa “të tjerët e kishin ruajtur besimin e tyre (ortodoks) në mënyrë të fshehtë.”¹²¹

Në Bosnjë—atje ku katolicizmi, ortodoksizmi dhe bogomilizmi ishin të praktikuar—kriptokristianizmi duhet të ketë ekzistuar, megjithëse, ashtu si në Shqipëri, mjaft prej kriptokristianëve ishin konvertuar në besimin islam. Pavarësisht nëse konvertimet e banorëve kishin ndodhur në masë (*en masse*) pas pushtimit apo nëse ky kishte qenë një proces gradual, kjo është një çështje ende e diskutueshme.¹²² Mendohet që një pjesë e madhe e bogomilëve, së paku gjatë periudhës së hershme të pushtimit, u konvertuan në islam me qëllimin për t’u kthyer në besimin e tyre atëherë kur të shfaqej një mundësi e favorshme, duke nënkuptuar që ata ta ruanin besimin e tyre të vërtetë në fshehtësi.¹²³ T. W. Arnold-i e

¹¹⁹ A. M. Selishchev, *Polog i ego bolgarskoe naselenie* (Sofia, 1929), ff. 406-7.

¹²⁰ A. Jovičević, “Crnogorsko Primorje i Krajina”, në *Naselja i Poreklo Stanovištva* (Belgrade, 1922), ff. 33-36 (“Srpski Etnografski Sbornik”, Srpska Kraljevska Akademija, Vol. XI).

¹²¹ “Opis turskih oblasti i u njima naroda, a naročito naroda srpskoga, sastavljen god. 1771 srpskim patriarhom Vasiljem Brkićem”, *Spomenik*, Srpska Kraljevska Akademija, X (1891), 53.

¹²² Shih Branislav Djurdjev, “Bosna,” *Encyclopedia of Islam* (London and Leiden, 1960), I, 1264.

¹²³ J. de Asbóth, *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina* (London, 1890), ff. 96-98.

kundërshton këtë mendim, duke e cilësuar si një hamendësim të pastër, i cili nuk ka dëshmi apo prova për ta mbështetur.¹²⁴ Mirëpo duket që kjo ide të jetë më shumë sesa vetëm një hamendje. Në arkivat osmane të gjysmës së dytë të shekullit të pesëmbëdhjetë si dhe të gjashtëmbëdhjetë, mes të të krishterëve, ashtu siç quheshin bogomilët prej osmanëve, mund të gjendeshin myslimanë, etërit ose vëllezërit e të cilëve kishin emra të krishterë, një fakt ky që sugjeron idenë e konvertimit të jashtëm.¹²⁵ Për më tepër, në një raport të vitit 1626, drejtuar Perandorit të Austrisë prej Athanasio Georgiceo-s, një vizitor i niveleve të larta katolike, shprehet, duke pasur parasysh popullsinë e Bosnjës, që pothuajse të gjithë myslimanët të cilët punonin tokat, duke e ditur mjaft mirë që paraardhësit e tyre ishin të krishterë, dëshironin edhe ata që të bëheshin të krishterë, por që nuk e bënin këtë për shkak të frikës nga ndëshkimi.¹²⁶

6

Duket se ka një lidhje mes kriptokristianizmit dhe bektashizmit, të shartuar me njëri-tjetri në popullsinë e krishterë të Ballkanit. Bektashizmi është një besim panteist që i përket ritit mysliman—madje dikush mund ta quajë edhe sekt—i konsideruar si degëzimi synit i besimit islam. Bektashizmi ka mjaft pikëtakime me krishterimin, për shembull, nderimi i shenjtëve të krishterë.¹²⁷ Kur shoh shpërndarjen gjeografike të bektashinjve si dhe vendbanimet

¹²⁴ Arnold, f. 199.

¹²⁵ Shih M. Tayyib Okıç, "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après les documents turcs inédits," *Südost-Forschungen*, XIX (1960), 119 dhe 131.

¹²⁶ "Relatione data all'Imperatore dal Sign. Athanasio Georgiceo del viaggio fatto in Bosnia l'anno 1626," *Starine*, XVII (1885), 128.

¹²⁷ Për pika të tjera të përbashkëta shih Jacob, ff. 1-53; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), II, 568; John K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (Hartford, 1937), ff. 22, 30-33.

e tyre në Ballkan, të cilat janë përshkruar mjaft mirë nga F. W. Hasluck-u,¹²⁸ nuk mund të të mos tërheqë vëmendjen fakti që bektashinjtë jetonin në territore ku kriptokristianizmi ka lulëzuar: Shqipëri (pjesa jugore dhe krahinat e Beratit dhe Elbasanit), Kosovë dhe Metohi (Gjakova, Prizreni, Peja, Tetovë) në Jugosllavi dhe Kretë. Mos vallë bashkimi me bektashizmin ka paraqitur për të krishterët një trajtë më të pranueshme konvertimi dhe një zgjedhje me më shumë përparësi sesa kriptokristianizmi? Ndonëse të cilësuar si heretikë prej synitëve konservatorë, bektashinjtë nuk u kanosej ndonjë rrezik, ashtu siç ndodhte me kriptokristianët. Veç kësaj, kishte një solidaritet të madh mes tyre dhe kjo bëri që ata të ishin një forcë e cila nuk mund të anashkalohej, veçanërisht për shkak se besimi i tyre, në kohën kur u përhap në Ballkan, kishte hyrë tashmë në hierarkinë e jeniçerëve. Të konvertuar në bektashizëm, të krishterët kishin ndjesinë se ata nuk e kishin braktisur plotësisht besimin e të parëve të tyre, ndërkohë që, nga ana tjetër, kishin edhe mbrojtjen e myslimanëve.

Hasluck-u nuk e përfshin ishullin e Qipros në shpërndarjen gjeografike të bektashizmit. Megjithatë, është domethënë fakti që fshati Trakhona, në veri të Nikosisë, nga turqit është quajtur Kizilbash (Kizilbaş). Në Azinë e Vogël, Kizilbashi ishte një sekt fetar, i cili në përbërjen e vet kishte mjaft rite, si të krishtera ashtu edhe islame.¹²⁹ Kur Rusia aneksoi Karsin, dy prej fshatrave të tyre qëlluan të ishin pjesë e territoreve të aneksuara. Banorët e Kizilbashit u kërkuan autoriteteve ruse që t'i regjistronin ata si *yarim Kristian* (gjysmë të krishterë), por një përcaktim i tillë nuk u gjykua si i pranueshëm nga ana e

¹²⁸ Shih veprën e tij "Geographical Distribution of the Bektashi," *The Annual of the British School of Athens*, XXI (1914- 16), 84-124.

¹²⁹ Jacob, f. 30. M. F. Grenard-i në studimin e tij "Une secte religieuse d'Asie Mineure les Kyzyl-Bâchs," *Journal Asiatique*, Tenth Series, III (1904), 511-22, shpreh mendimin që kizilbashët nuk i përkisnin familjes islamike, por ishin "një sekt i shprishur kristian" (ff. 513-14).

rusëve.¹³⁰ Nëse turqit e quajtën fshatin qipriot Kizilbash, ka gjasa që ta kenë bërë këtë për shkak se kanë parë një ngjashmëri midis banorëve të tij dhe të Kizilbashit të Anadollit, tek i cili studiuesit kanë gjetur të përbashkëta të sektve të tilla, të ngjashme me bektashizmin.¹³¹

7

Dy pyetje ngrihen tashmë në lidhje me kriptokristianizmin. Ne e prekëm njërën prej tyre qysh në krye të punimit, kur përmendëm gjendjen e ngatërruar në të cilën, shpesh, kriptokristianizmi është hasur. Ka një ngatërrim të mundshëm mes kriptokristianizmit dhe të një konvertimi të paplotë në islam, tek i cili të konvertuarit ruajnë të paktën disa gjurmë të besimit të tyre të mëparshëm. Njerëz të tillë, shprehet R. M. Dawkins-i, kanë një besim të përzier, për aq sa mungojnë të dhënat që ata nuk kanë besuar në mënyrë të barabartë në të dyja ritet. Në këtë kategori ai vendos *Vallakhades*-ët, një grup grekësh, pranë lumit Grevena, në Maqedoninë greke, të cilët, ndonëse të konvertuar në islam, e kishin ruajtur gjuhën e tyre greke dhe zakonet si dhe nuk e praktikonin besimin e fshehtë.¹³² Pavarësisht mungesës së fshehjes, duhet thënë që në rastin e *Vallakhades*-ve, gjithashtu kishte kriptokristianizëm, megjithëse në një trajtë sipërfaqësore, edhe pse fshehja përbën thelbin e kriptokristianizmit. Sidoqoftë, fshehja nuk ka pasur gjithmonë të njëjtën rëndësi, për shkak se ajo varej mjaft prej rrethanave. Ashtu siç edhe vetë Dawkins-i shprehet, kurdo dhe kudo që sundimi turk dobësohej, kriptokristianët ishin më pak të kujdesshëm për t'iu bindur shfaqjes së tyre të jashtme ndaj islamit.¹³³ Mirëpo,

¹³⁰ Grenard, f. 521.

¹³¹ Shih Jacob, f. 30.

¹³² Dawkins, f. 228. Lidhur me *Vallakhades*-ët, shih Margaret Hardie (Mrs. F. W. Hasluck), "Christian Survivals among Certain Moslem Subjects of Greece", *Contemporary Review* (London), CXXV (Jan.-June 1924), 225-32.

¹³³ Dawkins, f. 256.

nëse Vallakhades-ët janë rasti i një besimi të përzier apo nëse janë myslimanë të konvertuar, me disa gjurmë të mbijetuara të krishtera, kjo mbetet e paqartë. Një tjetër lloj i të konvertuarve, të premten shkonte në xhami, ndërsa të dielën në kishë; për të tjerë krishterimi ishte i paplotë po aq sa edhe myslimanizmi. Duke qenë se është e vështirë që të vendosësh, në raste të tilla, se cilat pjesë të besimit të tyre të krishterë praktikoheshin në mënyrë të fshehtë, dikush mund të jetë i prirë që, te një i konvertuar, të vërë në dukje atë që ky i fundit ka trashëguar dhe që zotëron—edhe pse në një trajtë të tkurrur—më tepër sesa atë që ai [i konvertuari] ka fituar nën trysni apo për arsye përfitimi material. Në shumicën e rasteve ndoshta do të ishte më mirë që të flitej për nivelet e kriptokristianizmit, më tepër sesa për konvertim të paplotë në islam apo për besime të përziera. Në një besim të përzier duhet pritur që ai besim të ketë edhe një doktrinë teologjike përkatëse, ndërkohë që nëse kriptokristianizmi ka pasur ndonjë farë doktrine teologjike, ajo do të ishte e krishterë.

Çështja tjetër që lidhet me kriptokristianizmin është ajo e ngatërrimit të mundshëm mes besimeve të vërteta dhe atyre që janë thjesht bestytni. Pra, për shembull, të besuarit e myslimanëve që nëse fëmijët e tyre do të pagëzoheshin prej një prifti të krishterë, ata do të ishin të mbrojtur nga sëmundjet; apo të besuarit, siç ndodhte në Mal të Zi, që nëse një fëmijë i vendosej një emër mysliman—*strašno ime* (emër apotropeik) kjo do ta mbronte nga e keqja;¹³⁴ këto nuk duhen interpretuar as si tregues konvertimi të paplotë dhe as si kriptokristianizëm.

Ashtu siç edhe është nxjerrë në pah, dukuria e kriptokristianizmit gjatë pushtimit osman, u përhap në shumë pjesë të rajonit të Ballkanit, si mes ortodoksëve ashtu dhe mes katolikëve. Nuk mund të studiohet asnjë shfaqje e veçuar, prandaj, rastet e veçanta duhet të merren në shqyrtim në lidhje me shfaqjet midis popujve të tjerë të Ballkanit. Domethënia e

¹³⁴ Shih artikullin interesant të Milenko S. Filipović-it, "Kršteni Muslimai", *Zbornik, Radova Etnografskog Instituta, Srpska Akademija Nauka*, II (1951), 120-28.

kriptokristianizmit shkon madje edhe përtej kufijve të Gadishullit, duke përfshirë të dyja kishat—ortodokse dhe katolike—dhe, me raste, edhe Fuqitë e Mëdha.

Për më tepër, natyra e besnikërisë së dyfishtë të kriptokristianët, njëra e jashtme dhe tjetra e fshehur, edhe pse luhetet në nivele të ndryshme, ka krijuar një dukuri psikologjike, e cila mund të studiohet në mënyrë të dobishme në lidhje me të njëjtën dukuri, midis popujve të tjerë dhe besimeve të tjera.

Marrë nga: Stavro Skendi. (1967). 'Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans'. *Slavic Review*, Vol. 26, No. 2 (Jun., 1967), pp. 227-246.

Përkthet: Eljon Doçe

Christi Pipa

(1920-1997)

- Sesionii II / Pipa Jubilee

- kritikë
- poezi
- recensione (Martin Camaj)
- kah

ARSHI PIPA

PERSONAZHE TË *JETËS SË RE*: DANTE, CAVALCANTI DHE FAMILJA PORTINARI

Dante e tejkalon Cavalcanti-n sikurse Krishti e ka tejkaluar Pagëzuesin.
[...] Ashtu sikur Gjoni i ardhun para Krishtit, ia përgatiti udhën atij,
po ashtu Guidoja i ardhun para Dantes, ia përgatitë udhën këtij.
(epigraf redaksional)

Petku hagiografik, në të cilin paraqitet *Jeta e Re* ka shtÿ ma shumë se një studiues me e konsiderue atë si *Legenda Sanctae Beatricis*. Simbas meje, legjenda ose kulti i Beatriçes nuk mund të shpjegohet vetëm në termat e poezisë. Kisha me thanë, për ma tepër, se këtu poezia asht funksionale ndaj prozës, funksionale edhe në kuptimin që i shërben do detajeve prozaike, të cilat nuk kanë të bajnë edhe aq me idealet poetike. Vepra nisë me episode shajnie, ato të dy grave mbrojtëse, e vijon kështu edhe mbasi Dashnia i ka thanë personazhit autor: “*Fili mi, tempus est ut pretermittantur simulacra nostra*”.¹³⁵ Episodi i vëllait të Beatriçes asht një rast tjetër shajnie, ndërsa episodi i zojës së fisme asht një rast joshajnie (le të kujtohet shprehja e Machiavelli-t, “*essere gran simulatore e*

¹³⁵ Citimet janë marrë nga Dante Alighieri, *Vita Nuova*, a cura di Domenico de Robertis (Milano-Napoli: Ricciardi, 1980). Kursivja me yllth për tekstet e Dantes dhe të Cavalcanti-t asht ba që me tregue pikëtakime tekstore.

dissimulatore”¹³⁶ [me qenë shtihan e joshtihan i madh]), der në atë pikë që Dante ka guximin me thanë: “*non mira voi se non in quanto le pesa de la gloriosa donna*” [nuk ju adhuron ju ma shumë se peshën e zojës së lavdueshme]. Shajnia asht e strukturue në vepër. Në fund të librit gjejmë në vend të Dashnisë, “Dashninë”—domethanë dashninë e sojme, veshun me dashni transcendente.

Tashma asht saktësue se *Jeta e Re* asht shkruar në Firence në periudhën 1293-94, pra në atë kohë kur qyteti ishte prë e luftës mes manjatëve dhe populistëve,¹³⁷ në vazhden e vendimit të Kodeve të Drejtsisë më 18 janar 1293: ligji kushtetues ma i randësishëm në historinë fiorentine. Kodet përurojnë një periudhë të shkurtë demokratike, e karakterizue prej një ashpërsie të qeverisë kundër manjatëve. Ligji u pat rishqyrtue mbas arratisë së Giano della Bella-s, promovuesit të tij. Rishqyrtimi i 6 korrikut 1295, u lejoi disa fisnikëve, ata që ishin të nënshkruem ndër arte, që me u ba pjesë e qeverisë. Kështu filloi dhe karriera politike e Dantes. Me një nandor 1295 ai asht pjesë e Këshillit të Posaçëm të Capitano del Popolo [Kreu i Popullit], dhe më 14 dhjetor të atij viti radhitet në Consiglio dei Savi [Këshillin e të Urtëve] për zgjedhjet e tyne. Detyrat e para politike të Dantes përkojnë me vitet e para të demokracisë borgjeze fiorentine, kur qeveria asht në duert e arteve të mëdhaja [arti maggiore], me ndërrim të arteve të mesme [arti medie] dhe praninë e arteve të vogla [arti minori]: pra kur qeveria e popullit të kamun [popolo grasso], përkundrejt manjatëve asht e pandieshme me popullin e vogël [popolo minuto].

¹³⁶ Machiavelli, *Il Principe*, kapitulli XVII, në: *Opere*, nën kujdesin e Mario Bonfanti-t (Milano-Napoli: Ricciardi, 1963), f. 57.

¹³⁷ “Data e ’93-’94, në kulmin e stuhisë dhe të krizës, duket gjithnjë e ma e mundshme” (de Robertis, ed. *Vita Nuova*, f. 11). “Stuhia” dhe “kriza” i referohen gjendjes shpirtnore të Dantes mbas vdekjes së Beatrices.

Dante ishte tridhetë vjeç kur doli në arenën politike të Firences. Që mos me e mendue faktin se ai ra me fjetë jopolitik në mbramje dhe se u zgjue në mëngjes politik, na duhet me e pranue si një periudhë praktikimi në karrierën e tij politike.¹³⁸ A mund të datohet kjo gjë? Në poezitë e shkrueme para vdekjes së Beatrices (9 tetor 1290) politika mungon. Por në prozën e *Jetës së Re*, gjenden disa gjurmë të saj.

Ka të paktën një tekst ku shënimi politik asht i dukshëm. I referohem kapitullit XXX, në të cilin autori ankohet për situatën e Firences mbas vdekjes së Beatrices:

Poi che fue partita da questo secolo, rimase tutta la sopradetta cittade quasi vedova dispogliata da ogni dignitate; onde io, ancora lagrimando in questa desolata cittade, scrissi a li principi de la terra alquanto de la sua condizione, pigliando quello cominciamento di Geremia profeta che dice: *Quomodo sedet sola civitas*.

[Mbasi ti pate shkue këso rruzulli, qyteti i nalpërmendun mbeti thuejse një e vejë pa kurrfarë dinjiteti; atëbotë ku unë, prapë tue kja në këtë qytet të shkretnuem, i shkrova princave të dheut sa i takon gjendjes së tij, tue marrë fillimin e Jeremisë profet, që thotë: *Quomodo sedet sola civitas*.]

Sidoqë të interpretohet lokucioni “li principi della terra”, si të fuqishmit e botës ose si drejtuesit e Firences (unë kisha me propozue leximin e dytë),¹³⁹ asht e qartë se Dante shkroi një letër politike, të ngjashme, me sa mendohet, me atë që u

¹³⁸ Simbas Robert Davidsohn-it, Dantja u regjistruë në Artet e mesme dhe të posaçme me gjasë “menjherë mbas” Kodeve të Drejtsisë, në 1293 (*Storia di Firenze*, përkthye nga Giovanni Battista Klein, Firenze: Sansoni, 1960, III, ff. 168-169).

¹³⁹ Khs. “tre men rei di nostra terra” në: “Io sento, sì”, *Rime*; “Siede la terra dove nata fui”, *Inferno* V, 97, dhe vende të tjera.

ka drejtue ma vonë kardinalëve italianë—“*Quomodo sedet sola civitas*” del në krye të të dy shkrimeve. Çkado që Dante të ketë shkruar në atë letër, nuk asht ankue për të kënitet e vejë të Firences mbas vdekjes së Beatrice—e le të vrehet se “la sopradetta cittade” i referohet, sintaksërisht, jo Firences, por Jeruzalemit të Jeremisë në kapitullin XXVIII. Autori nuk e sjellë citimin latin në krye të letrës, “tue u shfajsue” se “qëllimi” i tij ishte me shkruar vetëm në gjuhën vulgare, e në pajtim me këtë, ai shtoi, me “*mio primo amico, a cui io ciò scrivo*” [mikun tim të parë, të cilit po ia shkruaj këto]. Shfajsimi nuk ishte bindës; *Jeta e Re* asht e mbushun me citime latine. Ajo që të godet, në të fakt, asht fraza “a cui io ciò scrivo”. Lexuesi nuk e pret se pikërisht këtu ku Dante vajton vdekjen e të dashtunës, ai ia kushton librin—faza asht interpretue përgjithësisht si kushtesë—Cavalcanti-t. Kapitulli asht një varg *non sequitur*, aspektet gramatikore e logjike, në një ligjërim ku temat—përvajtje dashunor, letër politike, kushtesë mikut—janë të larmishme. Të larmishme, pra, për lexuesin, jo vetëm për autorin që do të ketë pasë arsyet e veta që i ka ndërlikuar në atë mënyrë. Vdekja e Beatrice e projektue në një sfond fetar-politiko-letrar, na sugjeron se Beatrice asht një personazh tridimensional. Kapitulli nisë me një gjurmë fetare, që lutohet në regjistër politik, për me u zhvillue mandej në kadencë letrare. Me peshë asht këtu çasti politik, ku si ai fetar si ai letrar përputhen kambë e krye. Duhet me qenë, le të na bjerë ndërmend, njëfarë marrëdhënieje mes Beatrice si e dashtun e autorit dhe “beatrice-s” së këndueme prej tij si zotë e Firences në sonetin e parafundit të veprës. Dhe duhet me qenë po ashtu edhe një marrëdhënie mes mishnimit të poezisë vitanovistike, që asht Beatriceja dhe figura e Guido Cavalcanti-t si kryeshkollë e stilit të ri fiorentin. Tridimensionaliteti i personazhit qet një marrëdhënie të trefishtë: kah Firenze e kah Guidoja, mandej edhe kah Dante, protagonist i romanit autobiografik.

Tue e vendue kështu problemin, mund të avitemi kah krahu që duket ma i rrokshëm: marrëdhania mes Beatrices e Guidos. Gjendet një tekst ku kjo marrëdhanie priret me u profilizue në kuptimin, që ka me u përcaktue në *Komedi*, aty ku flitet për “nënçmimin” e Guidos. Në prozën e kapitullit XXIV, në të cilin gjendet soneti “Io mi senti’ svegliar”, [“E ndieva kur u zgjova”] Dante e krahason Beatricën me Xhoanën, zojën e Guidos, tue thanë se ndërkohë që *senhal*-i [shêja/treguesi] i Xhoanës si Pranverë, e ban të bukur natyrën e saj, Beatricja duhet me u quejtë Dashni sepse ngjason me zotin. Ky krahasim, që ndërton një marrëdhanie mes së bukurës natyrore dhe së bukurës të mbinatyrshme, vjen e përpunohet në prozë, ku thuhet se Xhoana paralajmron ardhjen e Beatrices ashtu sikurse Gjon Pagëzuesi paralajmron ardhjen e Krishtit. Alegoria asht aluzive në rang poetik të dashunuesve të dy zojave: Dante e tejkalon Cavalcanti-n sikurse Krishti e ka tejkalue Pagëzuesin. Teksti thotë: “Io suo nome Giovanna è da quello Giovanni lo quale precedette la verace luce, dicendo: *Ego vox clamantis in deserto: parate viam Domini*” [emni i saj Xhoana rrjedhë prej Gjonit, i cili e parapriu dritën e vërtetë, tue thanë: *Ego vox clamantis in deserto: parate viam Domini*] (Mat. III, 3). Ashtu sikur Gjoni i ardhun para Krishtit, ia përgatiti udhën atij, po ashtu Guidoja i ardhun para Dantes, ia përgatitë udhën këtij. *Razo*-ja [shtjellimi] asht krejt e vendosun në marrëdhanien para/mbrapa. Në këtë kontekst edhe apelativi “*primo mio amico*”*, me të cilin përcaktohet Guidoja, mund të lexohet “*il mio amico di prima*” [miku im i përparshëm], në analogji me “*lo primo nome suo*”* (di Giovanna)” [emni i parë i saj (i Xhoanës)], pra d.m.th. emni i parë i pagëzimit vû Xhoanës përpara *senhal*-it të saj.

I quejtun “*primo de li miei amici*” [i pari ndër miqtë e mi] në prozën e kapitullit II, që përmban sonetin e parë të Dantes, Guidoja asht përmendë katër herë të mira në kapitujt e tjerë: “*primo mio amico*” dhe “*mio primo amico*” (XXIV), “*mio primo*

amico” (XXX), dhe “*amico a me immediatamente dopo lo primo*” [mik për mue menjherë mbas të parit] (XXXII). Rëndi asht zbritës. Niset me një sipërore, vijohet me një sipërore të mpakun në krahasim me pararendësen, dhe prej kësaj kalon në një lokucion, të përsëritun dy herë, që mund të lexohet, sikurse u pá, ‘mio amico di prima’. Në apelativin e mbramë, mandej, Guidoja ka firue edhe për kah metri: fraza mundet me u lexue si një njimbëdhetërrokësh me dierezë *i* dhe e ndjekun nga një *enjambement* [thyemje]: “*amico a mé immediataménte / dópo lo primo*”.

Pjesët e *Jetës së Re* ku Guidoja asht përmendë shprehimisht, janë ma pak në numër në lidhje me ato ku prania e tij asht paralajmruar, përtej huazimeve të fjalorit të tij dhe në përdorimin e teorisë së tij të shpirtave—të cilën Dante e përdorë, a në disa poezi e proza të tjera ku ai e kundërvën teorinë kavalkantiane të dashnisë si pasion sensual, të ethshëm dhe të paarsyeshëm. Për Danten, ndërkaq, dashnia asht frymim i rilindjes morale, ndriçue prej arsyes e dikue prej fesë. Ky asht “lo stilo de la... loda” [stili i... lavdisë] (XXVI), të cilin Dante e merr në poezitë e pjesë së dytë të *Jetës së Re*, ku përpunon motivet gunixeliane, tue iu drejtue shprehimisht kancones madhështore të bolonjezit në sonetin e tij “Io voglio del ver” [Unë due njëmend] të cilin ai ia kundërvën poezive të Cavalcanti-t dhe posaçërisht “Donna me prega” [Zoja më lutet] (“*imaginar** nol pote om che nol la prova” bahet “*(i)ntender** non la può chi non la prova”). Pjesa e tretë, mandej, rreket me ndërtue kultin e Beatrices si vetje transcendentale. Le të shqyrtojmë këtu shkurtimisht kanconen e tretë “Gli occhi dolenti” [Syte e dhimbshëm].

Kanconia asht organikisht e lidhun me të parën: “*e perché me ricorda* ch’io paralai / de la mia donna mentre che vivia*” [e sepse mue më kujton / zojën time kur ishte gjallë]. Në stancën e parë, ku gjenden këto dy vargje, autori thotë se e shkroi kanconen për “*sfogar lo dolore**” [me shprehë dhimbjen]—shkaktue prej vdekjes së të dashtunës; “*isfogar la mente*” [me

shkrydhë mendjen]—gjendet tash në stancën e parë të kancones së parë. Poeti nuk mbërrin me gjetë ngjyrimë të reja; stili asht i lodhun, fjalët e përsërituna: tri herë “parlare” [me folë], dy herë “gentile” [e fisme], dhe *replicaciones* [përsëdytje] të “dolore” [dhimbje]. Beatricja asht tashma ma pak se një “*ricord(o)*”* [kujtim]. Në stancën e dytë, toni rriten papritmas:

Ita n'è Beatrice in l'alto cielo,
nel reame ove li angeli hanno pace,
e sta con loro, e voi, donne, ha lassate:
no la ci tolse qualità di gelo
né di calore, come l'altre face,
ma solo fue sua gran benignitate;
ché luce de la sua umilitate
passò li cieli con tanta vertute,
che fe' meravigliar l'eterno sire,
sì che dolce disire
lo giunse di chiamar tanta salute;
e fella di qua giù a sé venire,
perché vedea ch'esta vita noiosa
non era degna di sì gentil cosa.

[N'qiellin e naltë Beatricja u ngjit,
te mbretënia ku engjëjt n'paje janë,
e asht me ta, dhe ju' zoja ju la:
nga i ftoht' i madh këso bote s'u shkit
as nga i nxehti, siç me të tjerët ngjanë,
por veç prej mirësisë së saj që ka;
aq shumë drita e saj e përvujtnisë pra
i përshkoi qiejt me të madhe fuqi
saqë e mrekulloi zotin n'Amshim,
po, i ambli dishrim
e shtyu falmeshndet me i ba unji;
dhe e thirri prej këtu n'at' banim
pse e pau se kjo e kobta jetë
nuk kje e denjë fisninë me ja përspjetë.]

Lidhja e furishme me inversion sintaksor dhe me theksim të pazakontë metrik “*Ita n'è Beatrice in l'alto cielo*” (1, 6, 8, 10),

ndiqet nga një varg anapest: “*nel reame ove li ángeli hanno páce*” (3, 6, 10). Vargjet pasuese: “*no la ci tolse qualità di gelo / né di calore, come l’altre face*” kanë po ashtu ritëm të lëvizshëm (“no” e “né” paraqiten me theksa të fortë në krye të vargut). Apostrofa u drejtohet zojave, ndërsa gjuha teknike, “cilësia” e elementëve jetësorë, duket se i drejtohet tjetërkujt. Apostrofa duket se asht replika e autorit me një bashkëbisedues në një dialog të mbrendshëm. Ai nuk e ka çmue kumtin e poetit, në stancën paraprijëse, që Beatricja: “*si n’è gita in ciel subitamente*” [asht ngjitë në qiell menjherë], tue hamendsue se ajo ka vdekë prej sëmundjet. Mos ndoshta bashkëbiseduesi asht Guidoja? Ai ishte i njohun si filozof i natyrshëm, dhe ligjërimi i Dantes priret për me u pshtjellue kah një shpjegim natyror i vdekjes së Beatricës. Vëmë re se kanconia në shqyrtim ndjekë fill kapitullin, ku Dantja ‘i kushton’ *Jetën e Re Cavalcanti-t*.

Në stancën e fundit, theksi zhvendoset tek e dashtuna e poetit:

Pianger di doglia e sospirar d’angoscia
mi strugge ’l core ovunque sol mi trovo,
sì che ne ’ncrescerebbe a chi m’audesse:
e quale è stata la mia vita, poscia
che la mia donna andò nel secol novo,
lingua non è che dicer lo sapesse:
e però, donne mie, pur ch’io volesse,
non vi saprei io dir ben quel ch’io sono,
sì mi fa travagliar l’acerba *vita**
la quale è sì ’*nvilita**,
che ogni om par che mi dica: « Io t’abbandono »,
veggendo la mia labbia tramortita.
Ma qual ch’io sia la mia donna il si vede,
e io ne spero ancor da lei mercede.

[Tue kja prej dhimbtet e ankthit tue psherë
po m’coptohet zemra kur vetëm rri,
e ma zi asht për atë q’asht tue m’ndigjue:
e cila ish jeta ime, mbasi at·herë
zoja ime iku n’rruzllin e ri,

s'din gojë njerit këtë gja m'e tregue
 edhe nse unë, o zoja, me dishrue,
 nuk po di ma me ju thanë se kush jam
 kaq po më ligështon kjo jetë tue hjekë,
 që përfundi asht thekë,
 aqsa çdokush më thotë: « Me t'lanë po kam »,
 tue m'pá buzët që mordja i ka cekë.
 Po se kush jam, e din veç zoja ime
 që unë prej saj pres sërish përdëllime.]

Dante thotë se, mbas vdekjes së Beatrices, jeta e tij aq shumë asht “*invilità*” [vû përfund] saqë ka humbë vlerësimin e njerëzve. Përcaktimi na ban përsëri me mendue për Cavalcanti-n.¹⁴⁰ Gjendet një sonet i tij për Danten, ku “*vile*” del tri herë, përfshî formën “*invilità*”.¹⁴¹

I' vegno il giorno a te 'nfinite volte
 e trovote *pensar troppo vilmente**:
 molto mi dól della gentil tua mente
 e d'assai tue virtù che ti son tolte.

Solevanti spiacer *persone molte**;
 tuttor fuggivi l'*annoiosa gente**;
 di me *parlavi sì coralemente**,
 che tutte le tue rime avie ricolte.

Or non ardisco, per la *vil** tua vita,
 far mostramento che tu' dir mi piaccia,
 né 'n guisa vegno a te, che tu mi veggi.

Se 'l presente sonetto spesso leggi,
 lo spirito noioso che t'incaccia
 si partirà da l'*anima invilita**.

¹⁴⁰ de Robertis, ed. *Vita Nuova*, f. 205, vën re se projektimi te tjetri asht kavalkantian.

¹⁴¹ *Poeti del Duecento*, nën kujdesin e Gianfranco Contini-t (Milano-Napoli: Ricciardi, 1960), II, ff. 548-549.

[Unë vij përditë tek ti pafund herë
e të shoh tue mendue mjaft padejsisht:
më vjen shumë keq për t'ngritunit tand mendrisht
e pothuej për virtytet që t'janë terë.

Shumica e njerzve t'bezdiste ngaherë;
nga gjindja e mërzitshme ikje vazhdimisht;
për mue ti flisje kaq përzemërsisht,
që krejt vargjeve tú u kisha dhanë vlerë.

Tash s'guxoj, prej jetës tande t'përbuzshme,
me t'thanë se poezia jote m'pëlqen,
as me ardhë me të takue, që ti t'më vresh.

Nëse kët' sonet do ta lexosh shpesh,
shpirti i lig që përmbraja të vjen
ka me u largue prej frymës të përçmueshme.]

Guidoja e censuron shkuemjen tek miku, përshkrue si një proces i bjerrun njëherësh intelektual, moralo-politik e poetik që e ka zanafillën e tij në ideologjinë e ulët konformiste (*"pensar troppo vilmente"*)*; ideologji që sundon *modus-in vivendi et operandi* të tij (*"vil* tua vita"*), i cili, në krye të herës, pasqyrohet në poezinë e tij (*"vargu"* që nuk *"i pëlqen"* Guidos). Te *Gosta [Convivio] II, 12*, Dante thotë se mbas vdekjes së Beatrices ai ndoqi *"shkollën e rregulltarëve"*, tue u dhanë mbas filozofie. Me gjasë, *"il pensar troppo* vilmente"* asht një shigjetim kundër bisedës së *shtëmte* të mikur për teologjinë e krishtenë—theksime heterodokse e bash heretike dalin te *Vargje [Rime]*, dhe nuk mungojnë as te poezitë e *Jetës së Re*, ku kanconia e parë dhe e tretë *"lo cielo che non have altro difetto / che d'aver lei"* [qielli s'pati tjetër të metë / veç që muer atë] dhe *"luce de la su umilitate / ... fë meravigliar l'eterno sire"*. Që *"vil* tua vita"* i drejtohet kthesës demokratike të Dantes asht diktue nga *"molte persone"*: lokucion që i lexuem në kundërshti me *"gentil tua mente"** dhe e ndjekun prej

lokucionit paralel “*annoiosa gente*”¹⁴² don me thanë turmë. Këtu gjendet, e në të njëjtin rënd, tematika e trefishtë fetaro-politiko-letrare, që e ndeshëm tashma në kapitullin XXX, i cili duket se asht përgjigjja e Dantes për kacafytjen e Guidos. Soneti asht një paralajmrim për Danten që me lanë rrugën në të cilën asht futë, tue vû në shêjë poezinë kavalkantiane (“sonet” asht sinekdokë) si kundërpeshë e “*spirito noioso*” që e ka përkeqë shpirtin e mikut (“*invilita*”^{*} rimon me “*vita*”,^{*} pikërisht sikurse në stancën që morën në shqyrtim në kanconen e tretë).

Me aq sa lexohet në prozën e *Jetës së Re*, prej soneteve të Dantes drejtue Guidos dhe prej atyne të Guidos drejtue Dantes, të dy duhet me pa’ qenë miq të ngushtë. Miqsia e tyne, ishte dashtë me zatetë mbi një kuptim ideologjik, i cili s’kishte si mos me qenë edhe politik. Në mesjetë, poezia ishte organikisht e lidhun me retorikën, e cila, në krye, i shërbente politikës. Boccaccio, ndër shumë cilësi që i dallon Guidos, nuk harron me i shtue se ishte edhe “*parlante uomo molto*” [njeri shumë i gojës] (*Dekameroni* VI, 9). Kur Guidoja i thotë Dantes: “*di me parlavi sì cordialmente*”, ai e ka për vete jo vetëm si mjeshtër i njohun në shkollën fiorentine (“*che tutte le tue rime avie ricolte*”), por edhe si njeri publik e politik i dorës së parë, e që, tue qenë kështu, nuk kishte si me ndëjtë indiferent “*Or non ardisco per la vil tua vita / far mostramento che tuo dir mi piaccia*”) ndaj të metave ideologjike e politike të mikut.

Guidoja thotë në sonetin ndëshkues, se nëse Dante do të kthehej tek ai, ai kishte me i pranue (por edhe pá?) “të gjitha” poezitë e tij—nënkuptohet, të gjitha ato të shkrueme para kancones së tretë, të shkaktueme pikërisht, mendoj unë, prej sonetit ndëshkues të Guidos. Dante ka me shkruë në vijim kanconen e tretë, vargnim pjesa ma e madhe e të cilit gjendet

¹⁴² Khs. Matio Marti-n, *Realismo dantesco e altri studi* (Milano-Napoli: Ricciardi, 1961), f. 21.

në rrëfimin e kapitullit, ku Beatricja shfaqet me veshje krishtologjike; kanconen e tretë që tash e njohim; e katërta ka me u trajtue ma vonë; në dy sonetet për vdekjen e të atit të Beatricës dhe tjetri për vëllanë e saj (që kemi me shqyrtue në pjesën e dytë të këtij punimi), dhe në dy sonetet e fundit të librit, ato mbi shtegtarët dhe ai mbi lumnimin e Beatricës, të gjitha poezi të shkrueme mbas “Oltre la spera” [Përtej sferës] (soneti për përvjetorin e vdekjes së Beatricës dhe ato për zojën e fisme i paraprijnë atyne që përmendëm). Këta janë poezitë, të frymëzueme prej asaj që Guidoja e quen “spirito noioso”, të cilin ai nuk kishte si me e pranue. Por ai kishte me u pajtue me krejt të tjerat, përfshî kanconen e parë dhe dy sonetet “Tanto gentile” [Aq e fisme] dhe “Vede perfettamente” [E sheh ma së mirit], shkruie në stilin e lãvdit. Lãvdi për zojën që dashunon, paraqitë nga Guinizelli dhe përsosë nga Cavalcanti në trajtën e parë, i parodizon shkrimet e shëjta. Profania i avitet të hyjnueshmes, por mbetë në orbitën e metaforës ku transcendentja asht të fshehunit e imanentes. Dante ecë në gjurmët e dy mjeshtrove. Beatricja vdes e re sepse engjëjt janë xhelozë për njerëzit, e janë magjepsë prej bukurisë së saj. Dhe “fisnia” e saj asht e tillë aq sa ajo “*par che sia una cosa venuta / dal cielo in terra a miracol mostrare*” [duket se asht një qenie e ardhun / prej qiellit në tokë që me tregue mrekullinë]. Kapërcimi akrobatik nga metaforikja në metafizike kryhet kur Dante e merr parasysh metaforën, simbas teorisë së tij të *nomina consequentia rerum*: emnin në vend të sendit, faktin në vend të sajimit. A beson përnjimend Dante në këtë teori? Sigurisht që jo, siç mund të kuptohet nga loja e fjalëve të tipit “*primavera = prima verrà*”, e nisë prej këtu shembulli ma hokatar gjendet pikërisht në sonetin mbase ma të famshën të *Jetës së Re*, “Oltre la spera”. Këtu autori fillimisht thotë se ai nuk “*intend(e)*” [e kupton] atë çka thirret “*sospiro*” [frymë] e saj, e mandej thotë se “e kupton” meqë ka ndigjue frymën (“shpirtin”) “shtegtare” tue e mbajtë si të lavdishme. Shakaja merr prekjen e fundit, tue e quejtë marrësin e kumtit

transcendent—me të cilin mbyllet soneti—“*donne mie care*” [zoja të mia të dashtuna]. Dante e ka rrëzue çdofarë shpejtsie, tue ia përmbushë frymës—në rrotullimin e katërmbëdhjetë njimbëdhjetërokëshave—udhën, ma saktë vajtje-ardhjen, prej empirit në odën e grave.¹⁴³

Jeta e Re përqendrohet e gjitha në teorinë e sendzimit të emnit. Pse pikërisht kjo teori? Kjo i shërben Dantes për me ndërtue kultin e Beatrices. Rrëfimi i librit nisë me një pjesë, në të cilën kallëzohet se njerëzit e thirrnin Beatricen *vajzукja Portinari* ngaqë nuk i dinin emnin; dhe mbaron praktikisht me sonetin ku ajo naltohet si zoja e shëjtë e Firences, “*la sua beatrice*” [lumnuesja e saj]. Historia e Beatrices asht historia e emnit të saj. Asht domethanëse në këtë kuptim, se zoja—para se të hypë në fronin e empirit—pranohet shëjtneshë. Bash si zojë e shëjtë e qytetit po i intereson Beatrica Dantes në *Jetën*

^{143*} Pipa këtu përdorë dy terma grekë të natyralizuem në latinishte e italishte si *empyrios* dhe *gunaikeion*. Në tekst: *empireo* dhe *gineceo*. Fjala *empir* asht përdorë me kohë nga Fishta e të tjerët, që shënon kuptimin e “të përflakunit” (gr. vj. *pyr*) = qiellit me dritë ku rrinë të Lumnuemit: botëkuptimi mesjetar i kozmologjisë. Kurse rasti tjetër nuk dimë se shënon ndonji fjalë në shqipe, botëkuptimit, pra, të grekëve të lashtë për *odën e grave*, që ma vonë në kulturën shqipe ka ardhë prej turqishtes *harem* me ngjyresat e veta kuptimore, të cilat dallojnë prej qytetnimit greko-romak.

Gunaikēion-i asht odë e posaçme në një banesë, e cila ishte e ndame nga odat e tjera. Në kulturat minoike-mikanese janë gjetë këto ndërtime të veçanta [zbulime arkeologjike], e ndeshen mandej edhe në letërsi: Homeri e ma mbrapa. Tek *Odiseja* p. sh. kujtojmë se Penelopa jetonte në odë të posaçme dhe/ose e rrethueme nga gratë e tjera të shtëpisë.

Bota Romake, natyrisht e ka këtë koncept dhe normë civile, familjare. Tradita shqipe njëherësh e njëj këtë dasi klasike, si odën e burrave ashtu edhe atë të grave.

Numrat rendorë në fusnota, ndjekë me yllth, janë shënime të përkthyesit sikurse edhe përkthimet/sqarimet në kllapa katrore në tekst. L. K.

e *Re*. Si e tillë, ajo ka me u përhyjnue prej fiorentinëve, jo prej atij apo këtij qytetari, por prej krejt qytetnisë. Po kujt tjetër ka me i dhanë dorë kulti i Beatrices përveçse atij që e ka krijuar? Tashma po lulëzon ajo çka Dantja ka me realizue në *Komedinë*, në të cilën ai propozon një qëllim etik që asht, as ma shumë as ma pak, reforma politiko-fetare e njerëzimit. Në *Jetën e Re* qëllimi asht ma pak ambicioz, i mbajtur mbrenda kufijve të vetë qytetit.

Le të na bjerë ndërmend se tema e qytetit të shkretuem për vdekjen e të lumnueshmes, me të cilën hapet kapitulli qendror XXX, asht e njëjtë me temën e sonetit mbi shtegtarët ku del në pah figura e shëjtë. Konteksti i sonetit asht gjithashtu politiko-fetar si ai i kapitullit qendror, me ma pak përbàs letrarë, për shkak të një arsye të shndoshtë: Cavalcanti tashma asht asgjasue. Një aluzion për të, sidoqoftë, mund të lexohet ndër rreshtat e *razo*-s së sonetit, ku flitet për nënkuptime të ndryshme të zanit “shtegtar”. “Romeo” [roman] quhet ai që shkon në Romë, “palmiere” [udhëtar] që udhëton përtëdetit, dhe “peregrino” [shtegtar] *tout court* që shkon në Campostella. Tash Guidoja bani një shtegtim për në Campostella, të cilin nuk e çoi në fund, tue u ndalë në Toulouse, qytet i pasun me traditë poezie e herezie. Dhe nëse asht e vërtetë, siç asht pohue nga Muscia Salimbeni,¹⁴⁴ që Guidoja e ndërmuer shtegtimin e tij mbas vendimit të Kodeve të Drejtsisë në 1293, ndjellja e shtegtarëve pa dijeninë e “beatrice-s” së Firences në

¹⁴⁴ Soneti i Salimbeni-t, si parafrazim nga Isidoro del Lungo në: *Dal secolo e dal poema di Dante* (Bologna: Zanichelli, 1898, ff. 32-33), e përshkruen shtegtimin e Guidos si një tallje të njerëzve të cilët e kujtonin patarin [lëvizje politike e fetare në Mesjetë, shek. XI: L. K.] Ndër të tjera thuhet se, Guidoja e ndërmori udhëtimin ose për me trafikue coha linit, ose u pat dëbue apo kishte frikë se mos dëbohej nga populli si një prej të mëdhajve.

nji çast kur qyteti qeverisej nga partia popullore, nuk asht pa farë ironie për “*il primo amico*” aristokrat dhe averroist.¹⁴⁵

E drejtue me—jo e kushtue me—për Cavalcanti-n, *Jeta e Re* nuk proklamon thyemjen e heshtun të dishepullit me mjeshttrin, tue e përhyjnue zojën që dashunon, tue i naltue të atin dhe tue i folë mirë për të vëllanë. Rebelimi i Dantes me Guidon asht ba nën stemën e familjes Portinari. Kjo asht një mënyrë e Dantes, krejtsisht mesjetare, për me u shprehë për emblema, që këtu ka njerëz të cilët u përkasin një familjeje të fisme dhe të naltë fiorentine. Identifikimi i tyre me ta, e çliron prej patronazhit të mosbesimit të Cavalcanti-t.¹⁴⁶

Nëse kanconia e tretë paraqet refuzimin e Dantes për vrejten e Guidos, asht e drejtë me u kuptue se kjo poezi duhet ta ketë çue miqsinë e tyre buzë gremine. Kjo duhet të ketë ndodhë mbas publikimit të librit, kur Guidoja asht njehë si pararendës i Dantes. Cavalcanti e kishte kuptue, përpara se Dantja t’ia përplaste fëtyrës “nënçminin” e tij për Beatricën, se kjo gja kishte të bante ma shumë sesa për një femër, dhe se dashnia e Dantes për të ishte për një femër të ngjizun politiko-teologjikisht.

¹⁴⁵ E cilësoj si të tejkaluem averroizmin e Cavalcanti-t, veçanërisht mbas librit të Maria Corti-t, *Dante a un nuovo crocevia* (Firenze: Sansoni, 1982).

¹⁴⁶ Një shembull ndër të shumtët për mosbesimin e Cavalcanti-t asht soneti për Guido Orlandi-n, “Una figura della Donna mia”. Këtu “La Donna mia” asht për Zojën, e “figura” për një portret të së Virgines. Giovanni Villani, (Cronaca VII 154 në *Biblioteca Enciclopedica Italiana*, XXIX, Milano, 1834), thotë se një portret i Zojës, pikturue në një kolonë të Shën Mhillit në Orto, bante mrekullina. Guidoja i përshkruen mrekullitë, tue u shtfë se i beson, që me i përtallë mandej Fretnit e Vegjël që nuk besojnë “per invidia che non è lor vicina”, domethanë se nuk u përket atyne. Kashelasha “Donna mia = Madonna” e nxehu Orlandi-n, i cili iu gjegej për vargjet me një sonet ku ia tërheqë veshin Guidos, që me e ndreqë sjelljen e tij aq ma tepër kur kritikon françeskanët dhe domenikanët.

“*Das also war (des Frauens) Kern*”.¹⁴⁷ Tash mundemi me marrë parasysh marrëdhaniën Beatrice-Firençe, atë gjë që ka me i vû flakën mbi të gjitha personazhit të Folco Portinari-t.

Në studimin e tij mbi *Jetën e Re*, Domenico de Robertis as nuk e përmedë fare, tue u nisë prej premisë se asht e kotë me kërkue që me i identifikue anagrafikisht personazhet e veprës. Dhe shton: “*Ma quelli altri personaggi che sono le rime accolte nel libro, essi si costituiscono storia*”¹⁴⁸ [Por ato personazhet e tjerë që janë vargjet e përmbledhuna në libër, ata po që e ndërtojnë historinë]. Historia tkurret në histori letrare. Studiuesi asht i vetëdijshëm se “*tutta la favola è estremamente allusiva*”¹⁴⁹ [krejt fabula asht tejet aluzive]. E aluziviteti i tekstit që nuk janë pastërtisht letrare, nuk i intereson kritikut i cili kufizohet në disa pikëtakime tekstore.

Ai e ban me dije, sidoqoftë, në kundërshtim me disa dantistë të tjerë, pozicionin qendror të episodit të Folco-s në vepër “*giusto al mezzo del libro, a stare alla sua divisione in capitoli*”¹⁵⁰ [bash në mes të librit, që me ndëjtë në ndamjen mes kapitujsh]—kapitulli asht në të vërtetë i njëzetënjiti në vargun e katërdhjetë kapitujve në vepër. Simbas de Robertis, pjesa “e vdekjes” së veprës fillon pikërisht me episodin e vdekjes së Folco-s, e cila vjen e interpretueme në atë mënyrë sikur i paraprin vdekjes së Beatrice-s. Këtë studiuesi kërkon me e tregue përmes një shënimi të gjatë në edicionin e tij kritik të

^{147*} Parafrazim i tekstit të *Faustit*: “*Das war also des Pudels Kern*”. Përndryshe, Pipa në gjermanisht ka nënkuptue shprehjen: “*Kjo pra ishte çështje grash*”.

¹⁴⁸ Domenico de Robertis, *Il libro della 'Vita Nuova'*, 2a ed. (Firenze: Sansoni, 1970), f. 10.

¹⁴⁹ Domenico de Robertis, *Il libro della 'Vita Nuova'*, ff. 9-10. Dante Alighieri, *Vita Nuova*, a cura di de Robertis, f. 143.

¹⁵⁰ Dante Alighieri, *Vita Nuova*, a cura di de Robertis, f. 143. Dante Alighieri, *Vita Nuova*, a cura di de Robertis, ff. 143-144.

Jetës së Re,¹⁵¹ tue sjellë do tekste ungjillore dhe tue iu drejtue doktrinës së Ciceronit të identifikimit të miqsisë me virtytin në *Laelius de amicitia*. Po citojmë ndërkaq tekstin përkatës:

Appresso ciò non molti di passati, sì come piacque al glorioso sire lo quale non negoe la morte a sé, colui che era stato genitore di tanta maraviglia quanta si vedea ch'era questa nobilissima Beatrice, di questa vita uscendo, a la gloria eternale se ne gio veracemente. Onde, con ciò sia cosa che cotale partire sia doloroso a coloro che rimangono e sono stati amici di colui che se ne va; e nulla sia sì intima amistade che da buon padre a buon figliuolo e da buon figliuolo a buon padre; e questa donna fosse *in altissimo grado di bontade**, e lo suo padre, sì come da molti si crede e vero è, *fosse buono in alto grado**; manifesto è che questa donna fue amarissimamente piena di dolore.

[Mbasi kaluen jo aq shumë dit', sikurse ish dëshira e të lavdishmit zot i cili as vetë nuk e mohoi vdekjen, ai që kishte kënë ati i shumë mrekullive kur pau se kush kje kjo Beatriçja e fisme, që këso jete po ikte, në galdim të amshueshëm njimend u bashkue. Tekembramja, kjo nënkupton diçka që një ikje e tillë asht e dhimbshme për ata që mbesin dhe kanë kënë miq të atij i cili po ikë prej këtu; e nuk ka asnjë miqsi ma të fortë sesa mes një babe të mirë e një bije të mirë dhe mes një bije të mirë e një babe të mirë; e sikur kjo zojë të jetë në shkallën ma të naltë të mirësisë, e i ati i saj, siç besohet prej shumëve që asht e vërtetë, kje bukur i mirë; asht e kjo zojë kje idhtas përplot me dhimbje.]

¹⁵¹ Dante Alighieri, *Vita Nuova*, a cura di de Robertis, ff. 143-144. Dante Alighieri, *Vita Nuova*, a cura di de Robertis, f. 144.

Tue komentue mbi këtë tekst, de Robertis shkruente: “*Për paraqitjen e ‘beatrice-s’, mblue prej dhimbjesh, të një Beatriceje ‘e cila nuk e mohonte dhimbjen për vetvete’, krejt njerëzore, Dante vepron me një lloj metonimie të madhe.*”¹⁵² Në tekst paralelizmi asht midis vdekjes së Krishtit dhe vdekjes së Folco-s. Krahاسimi nuk ka kuptim, përkundrazi në pikëpamjen e krishtënë mban erë herezie, sepse nuk ban dallim mes Krishtit—zotit që zbriti për me u ba njeri dhe vdiq si i tillë për me shëlbue njerëzimin—dhe Folco-s, njeri e vetëm njeri e natyrisht i vdekshëm. Krahاسimi ndërton një marrëdhanie mes Krishtit e Folco-s *ma heret* se mes Beatrices dhe Krishtit, tue sugjerue se ndërsa Folco-ja “*buono in alto grado**” i përngjet një Krishti njeri, Beatrica “*in altissimo grado di buontade**”, i përngjet një Krishti zot. Beatrica krishtologjike, shfaqet menjherë mbrapa, në kanconen e dytë “Donna pietosa” [Zoja e mëshirtë], si qendrore në vepër tue e krahasue me numrin e poezive. Kemi kështu dy qendërzime, një për poezinë dhe një për kapitujt e prozës së librit, tue theksue se poezitë janë të numrueme më vete. Proza asht qendërzue mbi episodin e vdekjes së fisnikut fiorentin Folco Portinari, njeri i pasun, me biznese (ortak i Cerchi-t) dhe politikan në za (ma së shumti prior),¹⁵³ edhe njeri i mëshirshëm e bamirës (themloi Spitalin e Santa Maria Nuova-s)—me një fjalë qytetar model (pati përcjellje mortore prej shtetit). Në qendër të lirikës së librit asht “*la vana imaginazione*” (XXV) [vegimi] i vdekjes së Beatrices, *figura Christi* dhe qytetare e qiellit. Folco-ja i rrin përballë Beatrices sikurse proza poezisë, realja ideale, pozitivja relative superlatives absolute: ai, njerëzisht i mirë, ajo hyjnisht e tillë. Asht gabim, pra, me e ba Folco-n trampolinë për ngritjen [në qiell] të Beatrices, sikurse ban de Robertis. Folco-ja ka justifikimin përkatës në vepër, pavarësisht të kënit baba i Beatrices. Dy qendërzimet u gjegjen

¹⁵² Dante Alighieri, *Vita Nuova*, a cura di de Robertis, f. 144.

^{153*} Titull i kohës në Firence: *par,-ak*; i jepej përpos konsujve edhe përfaqësuesve ma të mëdhaj të industrisë dhe tregtisë.

dy lumtunive, të dyja të përligjuna, siç janë teorizue në *De Monarchia* [Mbi Monarkinë]: lumtunia tokësore për me u ndjekë kah politika, dhe lumtunia qiellore me u ndjekë nën drejtimin e teologjisë.

Kanconia e dytë, ku Dante profetizon vdekjen e Beatrices (profeci *post factum* sikur ajo e *Komedisë*) asht paraprë prej sonetit “Se’ tu colui” [Je ti ai], që asht i dyti ndër dy sonetet e shkrueme për vdekjen e Folco-s, përkrah të parit “Voi che portate” [Ju që bartni]. Në “Se’ tu colui”, kori i grave që vajton humbjen e Folco-s i kthehet Dantes si të ishte dikush që merr pjesë në zinë e mikut të ngushtë që ka vdekë, madje si të ishte i afërm: “*E perché piangi tu sì coralmente* / che fai di te pietà venire altrui?*” [Pse po kjan ti, pra, prej fundit të zemrës / aqsa mëshirë për ty me pasë të tjerët?] Fjala, unike në *Jetën e Re*,¹⁵⁴ gjendet në dy sonetet për Cavalcanti-n, njëni sosh asht, sikurse u pá, soneti ndëshkues. Kjo fjalë kavalkantiane e ndërkallun në tekstin dantesk, ngjanë të ketë një funksion polemizues, njëllor sikurse përcaktimi “*invilità*” në kanconen e tretë. Duhet të ketë pasë, mendohet, ndonji fërkim a mospajtim mes Folco-s dhe Guidos (sjellim në mend se banin pjesë në qeverinë e përkohshme të katërmëdhjetë burrave të mirë, themelue prej Kardinalit Latino në 1282: Folco-ja si përfaqësues i gibelinëve dhe Guidoja si i guelfëve), sepse Dante e ndieu shumë dhimbjen e tij për vdekjen e vjehrrit të tij shpirtnor në një tekst, siç kemi me pá mbas pak, saqë del si kundërtëkt me atë ku Guidoja del si pararendës i Dantes. Le të vrehet se përçmimi ndaj Guidos në *Komedi* asht për shkak të Beatrices që mishnon besimin, dhe në veçanti, besimin në pavdeksinë e shpirtit. Që Folco-ja besonte fort në këtë doktrinë, prej së cilës rrjedhë shëlbimi ose mallkimi i shpirtit, mund të nxirret jo vetëm prej veprave të tij të përvûjta, por mbi të gjitha prej dy fletoreve të tij të vulosuna, ku kishte rreshtue emnat e të cilëve kishin përvetësue parë “në mënyrë

¹⁵⁴ Gjithashtu unike në krejt veprën e Dantes, një *hapax* dantesk.

të padrejtë e të ndalueme”, domethanë përmes fajdeve, tue detyrue trashëgimtarët e tyne për me i shlye.¹⁵⁵ Të vrehet po ashtu, se përçmimi i Guidos për Beatricën gjendet në një tekst ku tema, *tel père, tel fils*, asht e njejta me atë të prozës së kapitullit në shqyrtim. Mundet, kësisoj, me mbërritë në përfundimin se përçmimi i Guidos për Beatricën përfshin ma shumë të atin e saj. E mbase duhet me ndërhy përsëfundi, tue marrë parasysh se Beatricja ishte bija e të atit.

Soneti “Se’ tu colui” ban pjesë në kapitullin XXII që praprin menjherë atë ku Beatricja shfaqet me petk krishtologjik, ndërkohë që ky kapitull ndiqet menjherë prej tjetrit (XXIV), ku Guidoja degradohet në lidhje me Beatricën. Në sonet, fillimi apostrofues me të cilin zojat fiorentine i drejtohen Dantes—“*Se’ tu colui ch’hai trattato sovente / di nostra donna?*” [Je ti ai që ke folun aq shpesh / për zojën tonë]—jehon si fillimi apostrofues i israelitëve ndaj Jezusit: “*Tu es qui venturus es, an alium expectamus?*” (Matth. XI 3). Në *razo*-n e kapitullit XXIV lexohet: “*Ego vox clamantis in deserto: parate viam domini*” (Ioann. I 23), pjesë vargu që lidhet me tjetrën: “*Qui post me venturus est, ante me factum est*” (Ioann. I 15). Dante nuk e citon këtë pjesë vargu, që sigurisht e ka në mend, për mos me u zbulue: marrëdhanie ma parë/mbrapa në pjesën e vargut asht e njejtë me atë të *razo*-s. Jo rastsisht, pra, kapitulli që përfshin sonetin “Se’ tu colui”—i cili nderon Folco-n—dhe kapitulli që *razo*-ja denigron Guidon e rrin përkrah kapitullit, ku Beatricja asht naltsue si *figura Christi*. Jemi para një zgjidhjet topografikisht të llogaritun. Të tre kapitujt formojnë, si një triptik trekandor me lavdinë përsënalti, Folco-n e mëshirshëm prirë kah ajo, dhe Guidon e pamëshirshëm tue u largue prej saj.

Të dy sonetet për Folco-n vijnë prej një të treti, “Voi, donne” [Ju, zoja], i cili përmban skemën e sonetit të parë sa

¹⁵⁵ Davidsohn, *Storia di Firenze*, VI, 446.

u takon kuartinave dhe skemën e të parit në tercina.¹⁵⁶ Komenti i Foster e Boyde, në lidhje me këta tre sonetë, dëshmon cilësinë inferiore të sonetit burimor.¹⁵⁷ Po a ishte njimend kjo arsyeja pse u la jashtë prej *Jetës së Re*, për me u xêvendësue prej dy të tjerëve? Krahassimi mes këtyne dyve dhe sonetit mbi shtegtarët paraqet ma shumë se një ngjashmëni. Në “Se’ tu colui”, rimat në -ui të kuartinave: “*nui*”, “*lui*”, “*altrui**”, “*pui**”, gjenden pjesërisht në tercinat e sonetit mbi shtegtarët: “*pui**”, “*altrui**”. Ndërsa rima në -ente asht e barabartë me kuartinat e dy soneteve: “*sovente*”, “*gente**”, “*coralmente*”, “*mente*”, dhe “*presente*”, “*gente**”, “*dolente*”, “*neente*”. Për ma tepër, ma shumë “Se’ tu colui” sesa soneti mbi shtegtarët fillojnë me një apostrofë, ku një thirrje ndiqet prej një fraze relativisht subjektive: “*Se’ tu colui ch’hai trattato sovente*” dhe “*Deh peregrini che pensosi andate*” [Deh shtegtarë që mendueshëm shkoni]. Dhe në sonetin tjetër për Folco-n “*Voi che portate*”, që ka të njëjten skemë sintaksore të fillimit të “Se’ tu colui” dhe “Deh peregrini”, rima në -ate gjendet në tercinat e këtij soneti të dytë për Folco-n, sikurse në kuartinat e sonetit mbi shtegtarët. A ishin dy sonetet për Folco-n të shkruem pak a shumë në të njëjten kohë me atë mbi shtegtarët? Ideja përforcohet prej një veçantie tjetër. “Sovente” në: “*Se’ tu colui ch’hai trattato sovente/di nostra donna?...*” asht ekgzagjerue, për mos me thanë ma shumë. Para këtij soneti Dante nuk ka “folun” [trattato] për Beatricën veçse një herë, në kanconen e parë (“*tratterò* del suo stato gentile*”/kam me folë për t’kënit e saj e fisme), e nuk u asht drejtue zojave veçse dy herë, në kanconen e parë dhe në sonetin “*Ne li occhi porta*” [Ndër sy bartë]. Mund të mbërrihet në përfundimin se dy

^{156*} Soneti petrarkian (i quejtun edhe italian) ndërtohet prej 14 vargjeve, që strukturohen në *oktavë* (8 vv.), e cila ndahet në dy kuartina (4 vv.), dhe *seksinë* (6 vv.), e cila po ashtu ndahet në dy tercina (3 vv.) Përkatësisht skemat rimuese mund të ndryshojnë.

¹⁵⁷ Kenelm Foster dhe Patrick Boyde, *Dante’s Lyric Poetry*, Commentary (Oxford: Clarendon Press, 1968), II, 140.

sonetet në shqyrtim, kompozue në të njëjten kohë me sonetet mbi shtegtarët, u patën zhvendosë gjatë ripunimit të romanit autobiografik. Të vrehet se nuk ka një arsye artistike për këtë veprim: tema e “*muor giovane colui ch'al cielo è caro*”,¹⁵⁸ tashma u pat zhvillue për vdekjen e fisme, që e shoqnon Beatricën, ndërsa vdekja e Beatricës ndërkohë asht përfshë në kanconen e parë. Përfshimja e episodit të Folco-s në *Jetën e Re*, hagiografike në dukje, motivohet prej arsyeve politike.

Kemi komentue ndërkaq mbi të ashtuquejtunën ‘kushtesë’ ndaj Guidos averroist e ndoshta ateist në një kapitull, i cili hapet me një jeremiadë.¹⁵⁹ Madje kemi vû re edhe se teoria e sendzimit të emnit e udhëheqë *Jetën e Re*. Një domethanie që trandë, e kësaj teorie, asht kapitulli ‘teorik’ XXI, ku Dante bashkohet me teorinë kavalkantiane të gjuhës poetike si thelbsisht metaforike. Por arsyetimi asht kaq përndjeksues [ithtar] (Dashnia si “dukuní në thelb” buron prej vargut të dytë të “Donna me prega”) dhe kaq lapalisian¹⁶⁰ (kush asht ai që nuk e din se Dashnia nuk asht person, por “figurë”?) saqë nuk ia vlen melani¹⁶¹ me të cilin asht shkruar. Teoria danteske

^{158*} Varg i Menandrit (Μένανδρος), komediograf i antikitetit grek. Varg që e ka huazue si epigraf edhe poeti italian, G. Leopradi, në poezinë e tij ‘Amore e morte’ në *Canti*, pikërisht simbas citimit në italisht që ka përdorë Pipa. Duhet thanë se vargu në fjalë gjendet edhe ndër autorë të tjetër i cituem, nisë prej Plutarkut e këtej.

^{159*} Emën burue prej profetit Jeremia, të cilit mendohet se i atribuohet autorësia e *Vajtimeve* në *Testamentin e Vjetër*. Përndryshe *jeremiadë: përvajtje* (sinonim pa ngjyresën religjioze të fjalës përdorun në tekstin e A. P.)

^{160*} Sinonim për *i dukshëm/i vërtetë*, burimisht prej kapitenit francez Jacques de Chabannes, zot i de La Palice [ose Palisse], ba term prej vargjeve epitafe që këndonin ushtarët: *Ci-gît le Seigneur de La Palice: s’il n’était pas mort, il ferait encore envie*.

^{161*} Në tekst *inchiostro*, e cila në *Fjalorin e Bashkimit* (1908), përkon me *melan*, dhe që në *Fjalorin e sotëm të gjuhës shqipes* [FGJSH] asht ba *mellan*. Pra, fjala në tekst ka kuptimin e bojës së shkrimit, me mjetet e kohës.

e sendzimit të emnit ndeshet me teorinë e metaforishmënisë së gjuhës poetike. Si me e shpjegue këtë kundërshti flagrante? Dhe çka lypë një kapitull ‘teorik’ në një roman biografik, krejt i gatshëm për nominalizmin magjik? Kapitulli shërben për me temperue fortësinë e goditjes dhanë Guidos, në prozën e kapitullit paraprís, ku ai asht shfëtyrue prej shembllimit të autorit. Ky kishte me dashtë me ba me besue Guidos se epiteti Dashnia, kushtue Beatrices në lidhje me *senhal*-in e Vanna-s, Pranvera, nuk asht përpos se një mendim i rrezikshëm retorik, i cili nuk lidhet kurrësi me stimë që ai ka për “*mikun e vet të parë*”. E der këtu, Dante ka të drejtë sepse soneti u pat shkruar në kohën e miqsisë së tyre. *Razo*-ja, në krah tjetër, e përmbysë situatën, e qendërzueme siç asht në sendzimin e emnit. Aty autori e bjen Pranverën [Primavera] si “prima verrà” dhe Vanna-n si Gjon Pagëzuesi, që përfshin çka folëm. I ashtuqejtuni kapitull ‘teorik’ asht në të vërtetë strategjik, dhe futet në kornizën e strategjisë së Dantes për me degradue Guidon diplomatikisht, me pika, të cilat përkojnë me përshkallëzimin zvogëlues të apelitivëve, me të cilët ai ravijëzohet, sikurse u pá.

U tha tashma se asgjasimi i Guidos vjen në episodin e vëllait të Beatrices. Ky i lutet poetit që me i shkruar një poezi për një grue të vdekun, që në të vërtetë asht Beatrica, “*simul(ando)*” [tue ba sikur] asht për dikënd tjetër. Mbasi e ka shkruar—bahet fjalë për sonetin “Venite a intender” [Eni e shihni]—Dante e kupton se soneti nuk ishte i denjë për mikun (“*povero mi pareva il servizio e nudo a così distretta persona di questa gloriosa*” [i vorfën m’dukej shërbimi dhe kurrësi për një njeri kaq të ngushtë të kësaj fisniket]). Prandej shkruen kanconen në dy stanca, “Quantunque volte” [Saesa herë], prejse kanconia asht një lloj ma i fisëm sesa soneti. Që bahet fjalë për një shtihani nga ana e Dantes rezulton prej faktit se, kur dy zoja të fisme i kërkojnë tekstin e sonetit mbi shtegtarët, ai u dërgon këtë dhe dy sonete të tjera, “Venite a intender” dhe “Oltre la spera”, të konsideruem nga ai si përfaqësuesit e

konceptit tij të ri për dashninë, por jo kanconen. Kjo në fakt, duket se asht një skicim ose *pastiche* [imitim] i kancones së tretë, gjykue jo vetëm prej tonit elegjiak të dy kanconeve, por edhe prej gjuhës së përbashkët: “*luce* de la sua umilitate/passò li cieli**” [drita e përvûjtnisë së saj/i kaloi qiejt], në: “*Gli occhi dolenti*” [Sytë që dhambin], dhe “*per lo cielo* spande/luce* d’amor, che li angeli saluta,/e lo intelletto loro alto, sottile/fece maravigliar*, sì v’è gentile*” (“Quantunque volte”). Në këtë kancone, ndërsa stanca e parë asht, siç thotë autori, për vëllanë e Beatrices, e dyta asht për vetë poetin: “*l’una per costui veracemente, e l’altra per me, avvegna che paia l’una e l’altra per una persona detta, a chi non guarda sottilmente; ma chi sottilmente.... Questa canzone e questo soprascritto sonetto li diedi, dicendo io lui che per lui solo era fatto*” [njena njimend për të, dhe tjera për mue, duket se del si njena si tjera për dikënd të caktuem, të cilin nuk e prekë lehtas; por të cilin lehtas... Këtë kancone dhe sonetin e sipërm ia trova, tue i thanë unë atij se ishte ba vetëm për të]. Pse kjo shtihani? Foster dhe Boyde kanë zbulue me të drejtë, se stanca e parë asht gjurmë kavalkantiane: fjalë si “*paura*” dhe “*pensoso*” *replicaciones* [kundërgjegjen] me “*dolore*” dhe rimë të puthun “amore/more”, dasí e shpirtit në fakultetet e tij, dhe apostrof me shpirtin dhe me vdekjen.¹⁶² Si vallë, kërkohet, në një kancone për Beatricen në pjesën e tretë të librit, stanca e parë, që asht për vëllanë e Beatrices, asht kavalkantiane, ndërkohë që vetëm e dyta, që asht për Danten, asht përnjimend danteske? Një përgjigje e parë asht se vëllai i Beatrices ishte mik me Cavalcanti-n jo ma pak sesa me Danten. Gjendet një sonet hokatar i Guidos për njëfarë Manetto-je,¹⁶³ i cili duket se i ka përkitë rrethit të Guidos prej

¹⁶² Foster e Boyde, *Dante’s Lyric Poetry*, II, 140.

^{163*} Bahet fjalë për sonetin “Guata, Manetto” e Cavalcanti-t, përkthye në shqip edhe prej A. Dedjes, rast për të cilin kam një shkrim më 24 nandor 2016 (<https://sbunker.net/s-tatus/88383/manushi-ne-epistolarin-poetik-te-guido-cavalcanti-t/>).

mënyrës sesi ai i drejtohet. Prej *razo*-s së sonetit “Venite a intender”, rezulton se vëllai i Beatrices bante pjesë në rrethin e atyne që Dante i quente “*fedeli d’Amore*” [besnikë të Dashnisë]. Dhe në *razo*-n e sonetit të parë të librit, Dante thotë se ua drejtoi sonetin besnikëve të dashnisë, ndër të cilët edhe Guidoja. Bahet fjalë, me shumë gjasë, për të njejtin rreth, ose shoqni, të letrarëve miq dhe të adhuruesve të tyne, kështu që me të drejtë asht mendue se Manetto-ja i Guidos asht vëllai i Beatrices, Manetto Portinari. Mënyra mandej sesi Dante e quen Manetto-n, “*amico a me immediatamente dopo lo primo*”, dëfton se Dante donte me fitue krejt miqsinë e Manetto-s. Kanconia u pat shkruar me qëllimin që me i ba me kuptue mikut se Dante e kapërcen Guidon në të njejtën mënyrë sikurse stanca e dytë, ku përmbajtja e dashnisë asht sensuale, pesimiste. Bahet fjalë, pra, për te njejtën taktikë të përshtatun në kapitullin XXV, ku Giovanna-Pranverë kundërvêhet me Beatricen-Krisht.

Asht domethanëse se “Venite a intender”, i asht drejtue besnikëve të dashnisë. Shprehja përshkohet edhe dy herë të tjera në pjesën e parë të kapitullit të librit, në kapitullin III, sikurse u shpjegue, dhe në kapitullin XIV, ku Dante thotë se

Bashkëlidhë në këtë nënvijë, po jap versionin tim nga dorëshkrimi përkthimor i veprës së G. Cavalcanti-t, *Rime/Vargje* (drs. 2013; ed. di riferimento Guido Cavalcanti, *Rime. Con le rime di Iacopo Cavalcanti*, a cura di Roberto de Robertis, Milano, 2012 [anastatik i Einaudi, 1986]): “*Shihe, Manet, atë kurrizbamë / dhe venja mendjen mirë si asht gatue / dhe se sa përsosmënisht asht shfityrue/dhe kur thartohet sesi ka të ngjamë!*||Tash, sikur ajo të ishte e veshun n’dollamë/me kapelë e me tis përsipri vue/dhe të shfaqej përditë tue u shoqnue/me ndoj grue të bukur t’fisme me namë,||ti nuk do të ishe zemërue aq fort/las s’do t’ishe aq n’ankth dashniet tashmal/as i kapun aq prej melankolisë,||që ti me pasë rrezik as edhe ‘i mort/nga e qeshna e fortë që zemra kish me t’ba:/o kishë dekë n’gaz, o kishë çâ e krisë.” Edhe soneti ma sipër i Cavalcanti-t, “*l’vegno il giorno*”, asht marrë prej drs. tim, ndërsa poezitë e Dantes, i kam përkthye me rastin e këtij artikulli në shqip.

vetëm besnikët e Dashnisë janë në gjendje t'i kuptojnë imtësitë e gjuhës së tij [sonetit]: “*Vero è che tra le parole dove si manifesta la cagione di questo sonetto (quello sul gabbo) si scrivono dubbiose parole ... e questo dubbio è impossibile a risolvere a chi non fosse in simile grado fedele d'Amore*” [Përnjimend se ndër fjalët ku shfaqen shkaqet e këtij soneti (ai hokatari) shkruhen fjalë të dyshimta... e ky dyshim asht i vështirë me u zgjidhë për atë që nuk kje njiilloj besnik i Dashnisë]. Dante i koncepton besnikët e Dashnisë si një shoqni pak a shumë ezoterike, në të cilën ai ban pjesë dhe për të cilën shkruen. Me kanconen e parë, papritmas ndigjuesi ndryshon, Dante u drejtohet do zojave: “*non ad ogni donna, ma solamente a coloro che sono gentili e che non sono pure femmine.*” [jo çdo zoje, por vetëm atyne që janë të fisme dhe nuk janë thjesht femna]. Ndryshimi i publikut sjell një ndryshim të stilit: “*E io non vo' parlar sì altamente*/ch'io divenisse per temenza vile*” [E unë nuk me folun pra me fisni/që prej drojet të bahesha i ulët]. Fjala asht sërish për Cavalcanti-n, për stilin e tij teknik të dehun me filozofi, siç u realizue në kanconen e tij të madhe dhe drejtue pak të njohunëve. Hapja demokratike-borgjeze e Dantes i kundërvëhet zgjidhjes aristokratike të Guidos, si në poezi si në politikë. Lëvizja e Dantes nuk asht një stratagjemë për me u largue nga miku aristokrat, tue fitue popullaritet. Në *razo-n* e kapitullin vijues, Dante shënon se “*la canzone fue alquanto divulgata fra la gente*” [kanconia ndërkaq kje *vulgarizue* ndër njerëz]—Cavalcanti e përçmon vulgun.

Po a e ndryshon Dante vërtet stili largimin nga rrethi i lexuesve, që tash përfshin zojat e dashnueme? Në *razo-n* e kancones së parë, lexohet:

Dico bene che, a più aprire lo intendimento di questa canzone, si converrebbe usare di più minute divisioni; ma tuttavia chi non è di tanto ingegno che per queste che sono fatte la possa intendere, a me non dispiace se la mi lascia stare.

Pajtohem se, për me dalë ma mirë kuptimi i kësaj kanconet, ishte dashtë me pasë do minuta ma shumë ndamje; por gjithsesi ai që nuk asht aq i squetë që me i kuptue këto [ndamje], të cilat janë ba, nuk më vjen keq me lanë të qetë.

Kanconia u shkrue për ata që e kuptojnë poezinë. Prania e zojave si marrëse të poezisë, asht vetëm funksionale për lavdimin e të dashtunës. Zojat humbin prej fisnikisë aqsa ajo të mundet me përfitue prej tyne. Ne prozën e kapitullit për vdekjen e Folco-s—shkrue, e përsërisëm, për këtë të fundit—“fort të fismes” [*alla gentilissima*] i dalin përpara vetëm zoja të thjeshta: “*molte donne*” [shumë zoja], “*queste donne*” [këto zoja], “*quelle donne*” [ato zoja], “*altre donne*” [zoja të tjera]. Ky proces largsie asht ende ma i shenjuem në dy sonetet për Folco-n. Në të parin, ku Dante u drejtohet zojave: “*Vedete voi nostra donna* gentile?...*”¹⁶⁴ [A e shihni ju zojën tonë të fisme?...], ai i ndërlidhë zojat me kultin e tij për të lavdishmen, ndërsa në sonetin e dytë, në të cilin zojat i përgjigjen Dantes, mënyra e tyne sesi i drejtohen Beatrices asht si me qenë shërbëtoret zojës [hyjneshës] së vet: “*Se’ tu colui ch’hai trattato sovente / di nostra donna, sol parlando a nui?**” (*Tu es qui solus locutus es nobis illam esse Domina nostra?*).¹⁶⁵ Dhe le të vëhet re se në *razo-n* e sonetit fill para “*Se’ tu colui*”, *Domina* asht përshkrue jo vetëm si ajo që “*induce Amore in potenza là dove non è*” [e çon Dashninë në atë forcë që nuk asht], por deri edhe “*reduce in atto Amore nei cuori di tutti coloro che vede*” [e zbehë në veprim Dashninë, ndër zemrat e atyne që vren]. Këto mrekulli Beatrica mundet me i ba, sepse ajo merr pjesë në “*l’Amore**” [Dashninë] e atij që, siç ka me thanë ma vonë, “*muove il sole e l’altre stelle*” [lëvizë diellin dhe yjet e tjera].

¹⁶⁴ Lokucioni “*Donna nostra*” drejtue Madonës [Zojës] gjendet në nji prej sonetëve të Guido Orlandi-t për Guido Cavalcanti-n. [Sqarue edhe ma sipër në fusnota].

¹⁶⁵ Shih shën. ma sipër.

Tash merret vesh pse në pjesën e tretë të librit, Dante kthehet me iu drejtue besnikëve të Dashnisë, vëllait të Beatriçes. Tue pasë themelue tashma kultin e saj nëpërmjet zojave, tash ai sheh me ba ithtarë të cilët bajnë pjesë në rrethin apo shoqininë e Guidos. Veprimi ndaj Manetto-s, asht interpretue si një hap i parë kah konvertimi i tij në kultin e së motrës. “*Il primo cominciamento*” [Fillimi i parë] i sonetit në sajë të përvjetorit të vdekjes së Beatriçes (kuartina u pat shkruar nësa Dante shkruente librin), drejtue “*a uomini a li quali si convenia di fare onore*” [burrave të cilët lypej me i nderue], vendosë një marrëdhënie mes kultit të Beatriçes dhe kultit marian. Pasojnë sonetet mbi zojën e fisme, ku funksioni i ekonomisë së veprës asht me dramatizue besnikninë e autorit për zojën e tij. Zoja e fisme asht shpërfaqë si një që “*non mira (lui) se non inquanto le pesa de la gloriosa donna*” [nuk sheh (atë) ma shumë sesa peshën e zojës së lumnueshme]. Simpatia e saj për të asht *sympathy* në kuptimin e ngushëllimit, përmes së cilit e fismja asht përshkue si një prej adhurueseve të së lumnueshmes. Situata asht e ngjashme me atë të episodit të Folco-s, ku zojat dhe Dante maten se kush me marrë pjesë në zininë e Beatriçes. Në *razo-n* e sonetit “Lasso! per forza” [Medet! për shkak], ndëshkimi i idhët që Dante i ban vetes “*lo mio cuore cominciò dolorosamente a pentere* de lo desiderio a cui sì vilmente* s’avea lasciato possedere alquanti die contra la costanzia de la ragione*... E dico che d’allora innanzi cominciai a pensare di lei sì con tutto lo vergognoso* core*” [zemra ime filloi dhimbta me u pendue për dëshirën që aq poshtë la me iu nënshtruar, disa ditë, qëndrimit të arsyes... E tham se qysh atëherë nisa me mendue për të me krejt zemrën e turpnueme], asht pse parapëlqye, edhe pse për pak kohë, me u ba shërbëtor i *domina-s*, sikurse asht shpjegue në *Purgatori XXXI*, 43-45; 58-60: “*Tuttavia, perché mo vergogna* porte/del tuo errore,* e perché altra volta, /udendo le serene, sie più forte... Non ti dovea gravar le penne*

in giuso, / ad aspettar più colpo, o pargoletta/ o altra vanità con sì breve uso.”¹⁶⁶

E kanonizuese në sonetin mbi pelegrinët në emën të vetë asaj, Beatricja paraqitet si hyjneshë në sonetin e mbramë dhe në kapitullin e fundit, ku parodia hagiografike prekë herezinë. Dashnia e fisme sublimue në dashni hyjnore ka formulimin e saj në vetë *explicit*-in e librit, në të cilin Zoti quhet “*sire di cortesia*”, dhe ku Beatricja e Zoti marrin të njëjtin atribut “*benedetta Beatrice*” dhe (*Deus*) *benedictus*.

Contini e cilëson Jetën e Re një “*specie di lettera o memoriale a Guido*”¹⁶⁷ [lloj letre a përkushtese ndaj Guidos]. Ndoshta një përcaktim ma i përshtatshëm asht “manifest”. Manifesti dretpërdrejt kundër Guidos, vepron në një kontekst—po e ripërsërisim—tredimensional: poetik-politik-fetar. Asht e vështirë me u sigurue se cili prej tre elementëve asht ma mbizotnuesi, pse janë aq të përziem e të ndërkaallun në libër.

A e shkroi Dante *Jetën e Re*, me qëllimin që me i hapë rrugë edhe politikisht përmes prishjes me Cavalcanti-n? Sigurisht që ishte falë Ordinamenti della Giustizia [Vendimeve të Drejtsisë] të 1283 që Dante muji me e fillue karrierën e tij politike, dhe me ba ma vonë pjesë në qeveri, prej së cilës “*miku i tij i parë*” mbet përgjithmonë i përjashtuem. Sublimimi i Bice Portinari-t mbrenda një kornize hagiografike, ku dalin edhe i ati dhe i vëllai i saj, futet në strategjinë e Dantes për me zhdukë Cavalcanti-n: strategji letrare jo ma pak se politike, që e çon ujtë kah familja Portinari. Respekti për të atin, dashnia për të bijën dhe miqsia me të birin, janë unaza të t’njejtë vargue. Primati poetik nuk mjaftonte për ambicien e pakufi të

^{166*} “E me qellim që ti ma të turpnohesh/për fajelt që ke ba, edhe kurdol/sirenat do i dëgjosh, ma i fortë të tregohesh...S’duhej t’i krrusnin fletët ca kotsina,/që prap me psue goditje, o ndo’j voglushële andralla tjera, që u ik shpejt stina.” Varianti i Pashko Gjeçit: Dante Alighieri. 2006. *Komedija Hyjnore*. Tiranë: Argeta LMG, ff. 363-4.

¹⁶⁷ Guido Cavalcanti, *Le Rime*, nën kujdesin e Gianfranco Contini-t (Verona: Bodoni, 1966), f. 92.

Dantes. Ai e ka përvijue me një roman autobiografik, themelue mbi një koncept të dashnisë krishtologjike, diametralisht tue iu kundërvû atij [konceptit] të Cavalcanti-t. E ka zhvillue këtë koncept në një kult krishtnues, tue u mbështetë mbi bijën e vdekun të një fisniku fiorentin tue sherbye si kujtesë. Me anë të Folco Portinari-t ka ba një *father figure* [figurë atnore]—dhe kishte nevojë siç pohon Forese Donati—tue e përballë me mikun e parë. Lidhun me prirjet politike të këtyne dy burrave, përfaqshues fiorentin, ka parapëlqye ato të Folco-s, ma shumë i thadruem. I kanë shërbye për me ndërtue romanin me vargje rinore njado zoja, të interpretueme simbas tij për me themelue kultin e Beatrice, tue shtue vargje të tjera dhe prozën e librit, kompozue me atë rast. E duel kësodore një vepër poetike gjeniale, që në të njëjten kohë një kryevepër mistifikimit, tue përjashtue historinë e Beatrice kavalkantiane të pjesës së parë të veprës (“*per quella moro c’ha nome Beatrice*”). Leximi i *Rime* [Vargje] dëshmon se e lavdishmja ka qenë, në katalogun e zojave danteske, një prej të shumtave, edhe pse ma e randësishmja.¹⁶⁸ Bija e Folco Portinari-t asht ba *all-important* [qendrore] në njëfarë njeje historike, kur Dante vendosi me sfidue Guido Cavalcanti-n, për arsye politike e po aq letrare, dhe ndoshta ma shumë politike sesa letrare.

Marrë nga: Arshi Pipa. (1985). ‘Personaggi della *Vita Nuova*: Dante, Cavalcanti e la famiglia Portinari.’ *Italica*, Vol. 62, No. 2, 1985, pp. 99-115.

Përktheu: Lisandri Kola

¹⁶⁸ Zoja e fisme dhe vasha marrin të njëjtin atribut, që vijnë prej Beatrice. Paradigma, gjithsesi, asht Beatrice.

ISHULLI I MENDJES SË NËNVETËDIJES

*A una proda ove sera era perenne
Di anziane selve assortite, scese,
E s' inoltrò
E lo richiamò rumore di penne
Ch' erasi sciolto dallo stridulo
Batticuore dell' acqua torrida,
E una larva (languiva
E rifioriva) vide;
Ritornato a salire vide
Ch' era una ninfa e dormiva
Ritta abbracciata a un olmo.
In sé da simulacro a fiamma vera
Errando, giunse a un prato ove
L' ombra negli occhi s' addensava
Delle vergini come
Sera appiè degli ulivi;
Distillavano i rami
Una pioggia pigra di dardi,
Qua pecore s' erano appisolate
Sotto il liscio tepore,
Altre brucavano
La coltre luminosa;
Le mani del pastore erano un vetro
Levigato da fioca febbre.*

“L’isola” gjendet në ciklin “Fine di Crono” në *Sentimento del tempo*. Hugo Friedrich, që guxoi i pari me eksplorue në “ishullin”, e përcaktoi atë si “nji pjesë pa shkak apo qëllim”, i cili ekzistonte vetëm prej gjuhës së vet magjike (*eigenmächtige Sprache*).¹⁶⁹ “Përmbajtja e poezisë bazohet në vijën e tij të lëvizjes; nji mbërritje, nji takim, nji pushim”. Mospërcaktimi i përemnave vetorë dhe bjerrja e sintaksës parandalojnë, simbas tij, çdo rrekje për kuptim.

¹⁶⁹ *Die Struktur der Modernen Lyrik von Baudelaire bis zur Gegenwart*, Rowohlt, Hamburg, 1956 (ed. 1964, f. 132).

Tue kritikue Friedrich-in, Leo Spitzer-i, vuni re një ravijëzim në poezi i cili mund të jetë një zbulim prej shqyrtimit të gjuhës së tij.¹⁷⁰ Aty ku Friedrich kishte pá një imazh joharmonik, (“duert e bariut ishin qelq”), Spitzer-i e pau si rast të materializimit konceptual (*Verdinglichung*), si përkim modern të teknikës baroke në lidhje me çka metaforat ishin “*suivies jusqu’au bout*”. Ai e interpretoi imazhin në kuptimin që flaka e dashnisë e kishte shterrë trupin e bariut, tue i ba kësisoj duert e tij me u dukë si qelq vezllues. Poezia asht për të një përshtkrim i një ishulli jugor, me nxehtësi që të merr sytë, me kapitje dhe dashni sensuale.

Linguistika e Spitzer-it qet në dritë disa pjesë të poezisë ndërsa len në hije disa pjesë të tjera; nuk asht ba asnjë përpjekje me e identifikue personën poetike e cila asht kryefjala e poezisë. Dhe meqenëse krejt poezia asht një predikat mbi këtë kryefjalë, kuptimi i poezisë, nëse ka ndonji, vështirë se mund të zbulohet pa identifikue ma së parit, ose ma së pakut me ndriçue, natyrën e kryefjalës.

Ndërsa i qasemi “L’isola” më këtë nocion në mendje, shumë shpejt kuptojmë se përemnat vetorë janë shmangë qëllimisht në tekst; i vetmi rast përemnor, “lo”, ka si referent një person, gjithashtu dhe një send. Kështu, nuk mund të hamendësojmë që kryefjala asht një person dhe na duhet fillimisht me lexue poezinë vetëm për hir të qartësisë.

Një qenie e paidentifikue (njerëzore apo hyjnore? një lundëtar? një shtegtar? një shpirt?) ka zbritë (“a una proda... scene”=aprodò“) në një vend tropikal (“acqua torrida”). I sapoardhuni hyn në një pyll të pashkelun (“perenne” i referohet drejtpërdrejt “pyllit”, por ma saktë “sera”-s), kur një qenie me flatra (një zog? një engjëll?) e grishë atë (drejt detit? drejt vetvetes?). Rrahja e krahëve e qet zemrën e tij në bela (“batticuore”). Fill mbasi vizitori kapë një “larva”, e cila “vyshket dhe përtrihet prapë”. Mbasi fillon me u ngjitë (“tornato a salire”—ne paramendojmë se shtegtari asht tue

¹⁷⁰ “L’isola” në G. Ungaretti, *Il taccuino del Vecchio*, Mondadori, Milano, 1960, ff. 120-122.

ecë përpjetë), ai zbulon se larva asht shndërrue në një nimfë. Nimfa asht përgjumë, tue rrokë një pemë elmi.

Këtu mbaron pjesa e parë e poezisë; përshkrimi i një itinerari në një fjalë të gjatë. Këtu ndiqet prej një fjalie tjetër të gjatë: përshkrimi i një panorame idilike, që duket se asht qëllimi i udhëtimit. Ne kuptojmë që udhëtimi asht me mend: “in sé... errando” që don me thanë “me shtegtue në vetvete”. Një shtegtim i tillë “prej shembllimit kah flaka e vërtetë” (tue supozue prej larvës në nimfë) e drejton subjektin në një “lendinë” të banueme prej “virgjineshash” në sytë e të cilave hijet “bahen palë”. Asht mesditë, dielli asht në pikun e tij, gjethet filtrojnë (“distillavano”) marrakotjen. Në lendinë dhe nën pemë, delet janë tue pushue ose tue kullotë të ruejtuna prej një bariu, duert e të cilit, që janë në ethje tue u përndezë kadalë, duken si qelq.

Çka me mendue për këtë bari, ku duert e tejpushme të t’cilit duket se mbajnë sekretin e poezisë? Pamja mbyllet me një imazh të duerve të tij të shtrime. Por ma së parit na duhet me u përpjekë me mësue diçka mbi subjektin. Për këtë gja na duhet me u drejtue te poezitë e tjera në këtë vëllim—vetë autori na fton për këtë. Në shënimet e parathanies së vëllimit lexojmë: “Çdo pjesë e këtyne dy librave [libri tjetër asht *L’allegria*] përban një kangë më vete dhe të pandashme në tanësinë e saj organike bashkë me dialogët e saj, dramat dhe koret”. Le të lexojmë pra “L’isola” në kontekst me poezitë e tjera dhe të vërmë disa analogji.

Në “Allegria di naufragi” lexojmë: “E subito riprende/il viaggio/come/dopo il naufragio/un superstite/lupo di mare.” (Dhe me’iherë ai rinis/udhëtimin e tij/sikurse/mbas anijes së përmytun/një e mbijetueme/fokë”). Në “Girovago” poeti e përcakton veten si një nomad: “In nessuna/parte di terra/mi posso/accasare”. (Nuk mund të zatesë/në kurnji cep/të tokës”). Me një shembull të tillë, ne presim që ishulli me u ba toka jonë e premtueme e Ulksit. Në *Sentimento del tempo*, “Il capitano” asht një variant i temës së Ulksit: “Fui pronto a tutte le partenze”. (“Isha gati për të gjitha nisjet”). Por poezia që mund të konsiderohet një parashtrim poetik i “L’isola” asht “Sirenne”: “Funesto

spirito/Che accendi e turbi amore,/Affinché io torni senza requie all'alto/Con impazienza le apparenze muti,/E già, prima ch'io giunga a qualche meta,/Non ancora deluso/M'avvinci ad altro segno./Uguale a un mareche irrequieto e blando/Da lungi porga e celi/Un'isola fatale,/Con varietà d'inganni/Accompagni chi non dispera, a morte". (Shpirt i kobshëm/Që ndezë e trazon dashninë/Derisa unë të kthehem me ia përspjetë pajadâ/ me padurim pamjet ndryshon/Dhe bash përpara se të mbërrijë ndonji qëllim/Ende i pazhgënjyem/Me mposhtë prej tjetër shëje./Si meqenë një det i trazuem dhe i prâjshëm/Prej së largu dëfton dhe mshehë/Nji ishull fatal/Me lloj-lloj rrenash /Tue e përcjellë atë që s'njeh dëshpërim, drejt vdekjes"). Zanet si sirenat e detit, e marrin poetin e trazuem nga një vend në një vend tjetër edhe njëherë në det ("richiamò" në "L'isola" asht në këtë rast një grishje e detit) në kërkim të një ishulli si mirazh të andrrave të tij. Shajnia e shumëfishtë e paraqitjes joshëse asht në kundërshtim këtu me dëshirën e poetit për një ishull të mendjes, ku ai mundet me gjetë strehë dhe pushim.

Poezitë e tjera në "Fine di Crono" paraqesin tjera shëja. Poezia njivargshe, "Una colomba", "D'altri diluvi una colomba ascolto", (Prej përmbytjesh tjera një vidë ndigjoj"), hapë vargun e të tjerave, ndërsa menjherë paraprin "L'isola. Përgjasimi i tejpushëm asht me një vidë, që mban një rrëm ullinit në gojën e saj, që i paralajmëron Noah-s fundin e përmbytjes. Data e poezisë, 1925, viti kur diktatura fashiste u vendos në Itali, shpjegon përngjasimin me kataklizmin.¹⁷¹ E njejtat rrekje për paqe në periudhë fatkeqësie, asht shprehë në poezinë që i jep titullin ciklit—po ashtu të vitit 1925: "L'ora impaurita/In grembo al firmamento/Erra strana... (O cecità!/Frana delle notti!)..." ("Ora e frikshme/Në prehnin e kupës së qiellit/siellet çuditshëm... [O verbni!/Shkatrruese e netëve!]..."). Koha, këtu në sinonim me kuptimin e rendin, ka braktisë në tmerrin e shembjes planetin e "verbët" në pikë të natës. Shpresa e poetit asht ndërhyrja direkte e Zotit:

¹⁷¹ Shumica e poezive në "Fine di Crono" qenë shkruar në 1925. (Krahaso "Fine di Crono" të Ungaretti-t me "Finisterre" të Montale-s.

“Penelopi innumeri, astri/Vi riabbraccia il Signore!” (“Penelopa të pafundme, yje,/Qofshi me Zotin!”). Yjet, simboli i qëndrueshmënisë,¹⁷² janë quejtë në emën të Penelopës, emblemë e qëndrueshmënisë, në kontrast me katastrofën e planetit. Shënimi i fundit asht përhumbja e nënvetëdijes: “E riporge l’Olimpo,/Fiore eterno di sonno.” (“Dhe risjellë/Ndër mend Olimpin/Lule e amshueshme e gjumit”).

“Ishulli” asht një tjetër *locus poeticus* i nënvetëdijes që “lulja e amshueme e gjumit” me u përtrî. Poezia asht një ndërlidhje e imazheve arketipale pagane dhe të krishtëna, mbrenda një miti vetjak. Ndërlidhja asht karakteristike e periudhës së dytë të Ungaretti-t tue nisë me *Sentimento*, në të cilën teknikat e ardhuna prej simbolizmit francez aplikohen në traditën klasike të krishtënë. Miti i Odisesë që mbivendoset me alegorinë *selva oscura*, këtu asht ma pak alegori sesa *forêt de symbols*, ndërkohë motivi pagan i metamorfozës asht i përfshimë nën temën e ngjitjes—kuptojmë ngjitjen e shpirtit në Malin e Purgatorit. Skena e lëndinës ka një penelatë bukolike, e prapëseprapë kurimi i saj asht modern: sytë e virgjineshave plot me hije, delja tue kullotë ma fort në dritë të projektorit, sesa në bar; dielli tue lëshue shigjetat e tij përtueshëm dhe bariu i çuditshëm me duer të qelqta; këto detaje me të cilat shquhet elementi barok, krijojnë një pamje metafizike ma shumë sesa fizike.

Shkrimja e elementëve linguistikë, reminishencë e saesa sfondeve kulturore të ndryshme nuk mund të ndodhë në një mendje të ndërgjegjshme. Megjithëse asht e drejtë me e pá ‘sera... perenne di anziane selve assorte’ si një shpërfaqje mitike e asaj pjese të turbullt të mendjes, në të cilën ndërgjegjja asht rrezatuese. Një analizë e gjuhës e konfirmon këtë kandvështrim. Marrim fillimisht shembullin e frazës “selve assorte”. Epiteti i drejtohet një personi (“assorto in pensiero”), jo një pylli. Teknika e tipizimit të një cilësie njerëzore në një objekt natyror, e ban lexuesin me kuptue qysh në fillim se panorama asht një gjendje e mendjes. Një teknikë e tillë e cila

¹⁷² Khs. Keats: “Bright star would I were steadfast as though art”.

e përmbrendëson natyrën—bash e kundërta e *Verdinglichung*—vazhdon në frazën, “batticuore dell’acqua torrida”, në të cilën deti pulson si gjaku në zemër. Fill mbrapa, gjejmë një nimfë rrokun për një pemë; një shembull i identifikimit të dy llojeve të qenies, njerëzore dhe vegetative. Prapëseprapë rrezet e diellit që shkaktojnë mpakje janë quejtë përtace—një rast metonimie. Teknika të tilla priren me sheshue dikotominë mes natyrës dhe mendjes me anë të përmbrendësimit të së pares apo tue ba njerëzore tjetrën.

Poezia shfaq vetëdije në zhvillimin e një gjendje’ të marrakotjes prej një kredhje’ në natyrë. Shfaqja e vetëdijes përkon me materializimin gradual të një dëshire seksuale. Një rrahje e krahëve, një imazh i çlirimit të mendjes (‘sciolto’) prej letargjisë së vet, ndiqet prej një vegimi të një femne-lule si larvë që “vyshket e përtërihet përsëri”. Mandej larva bahet një “nimfë” me ‘tana shortet (fjala në greqisht don me thanë “nuse”) tue rrokë një elm, objektivizimin e subjektit. Gjumi i nimfës me gjasa nënkupton që identifikimi i subjektit dhe i objektit ndodhë në një gjendje mendore të pavetëdijshme—ne mendojmë gjithashtu se dremitja e saj vjen prej dëshirës së saj seksuale. Një proces ciklik ka ndodhë: prej zgjimit vegetativ të vetëdijes (së lules) te përgjumja e vetëdijes (së pemës) përmes metamorfozës së larvës në nimfë: një proces evolues i cili po ashtu përsëritet.

Gjurmimi i dashnisë kumton një proces njohje’. Në frazën “E una larva (langiva e rifioriva) vide”, procesi vjen prej një perceptimi të mefshtë drejt një ma të gjalli. Vështrimi i nimfës, në krahun tjetër nuk asht ma një proces por një shenjim: “vide ch’era una ninfa”. Meqë vështrimi përkon mbasi subjekti ka nisë ngjitjen e tij, ndërlidhja mund të bahet në atë mënyrë që metamorfoza e larvës në një nimfë, me paraqitë pasazhin prej një perceptimi të dukjes te perceptimi i esencës. Platoni i quejti këto të fundit “ide” dhe i renditi ato në një botë ideale: “Për atë vend përtej qiejve asnjë prej poetëve tonë tokësorë nuk ka këndue deri tash, dhe asnjë s’ka me mujtë me këndue denjësisht [...] Atje gjenden qenie të vërteta që rruojnë, pa ngjyrë e formë. Që nuk mund të preken; vetëm arsyeja, drejtuesja e shpirtit, mund ta përkapë atë, dhe gjithë dija e

vërtetë asht dije që buron prej atje”.¹⁷³ Ungaretti, i cili si poet nuk mund të kumtojë dukunitë si me qenë shujtja e tij, don me prehtë “idenë” e tij, me i dhanë ngjyrë dhe formë. Ai shkruen në “Danni con fantasia”: “Perché le apparenze non durano? Se ti tocco, leggiadra, geli orrenda,/Nudi l’idea... Perché crei, mente, corrompendo?... T’insegno, ti ricerco,/Rinnovo la salita, non riposo...”. (“Pse dukunitë nuk zgjasin?/Nëse të preku, hijeshi, ti ngrin kobshëm,/Zhveshë idenë... Pse krijohesh, o mendje, tue u shpërbâ?... Të ndjeku, të kërkoj,/E vijoj ngjitjen, pa prâ...”).

Platoni ishte i pari i cili e paraqiti procesin e njohjes si një gjurmim dashnie (në *Phaedrus*¹⁷⁴) dhe e interpretoi filozofinë si një dialektikë të dashnisë (në “Gostia”). Ndryshe prej Platonit, Ungaretti vlerëson poezinë dhe jo filozofinë, nënvetëdijen e mendjes dhe jo arsyen, tue shkaktue gjendjen e shendit ardhë prej mbajtjes së (thuejse “pa u vu re”) “flakës së vërtetë”, flaka e dashnisë ndër kujtime. Veçse ajo dashni nuk asht shajni (“fiamma vera”), ndërsa ndërfitet përmes kujtimeve. Drita e diellit “e distilueme” prej gjethnajës asht një imazh për llojin e dijes që përftohet prej rrekjes së kujtimit, e cila ndan, si në krye të herës, esencat prej sendeve.

Tash le të interpretojmë pjesën e dytë të poezisë. Një version na paraqet subjektin eksplishtë të poemës, mendjes: “Errando il pensiero da quello fiamma vera al simulacro”.¹⁷⁵ Mendja ka mbërritë fundin e odiseadës së saj, një “lendinë” e banueme prej “virgjineshash”. Ato nuk janë përgjumë, veç tue pushue—kujtesa poetike ndërtohet në kushte të ngjashme.

¹⁷³ *The Collected Dialogues of Plato*, Bollingen Series 81, 1961, f. 494.

¹⁷⁴ Në *Phaedrus*, shpirti pasqyrohet si një grup kuajsh me flatra të përme prej një karrocieri me flatra, dhe jepet tue ndjekë vështrimin e një objekti të mrekullueshëm që merr fluturim kah qielli për me kundrue idetë hyjnore. “First there comes upon him [the lover of beauty] a shuddering and a measure of that awe with the [heavenly] vision inspired, and then the reverence as at the sight of a god. ... Next with the passing of the shudder, a strange sweating and fever seizes him... It [the wing] throbs like a fever pulse...” (Vep. cit., ff. 497-98).

¹⁷⁵ *Commerce*, Été 1927, Paris (në *Poesie disperse*, Mondadori, Milano, 1945).

Por virginia ma së parit na sugjeron pafajsi. “Cerco un paese innocente” na vjen në mendje gjithashtu edhe “Godere un minuto di vita iniziale”. Metamorfoza e larvës në një nimfë asht një çast drithërues i jetës së sapolëme; lendina si ajo e Edenit ku bariu prîn grigjën e tij asht skenë e “jetës parake”.¹⁷⁶ Pse një bari edhe jo një figurë tjetër? Bariu asht një emblemë e poezisë pastorale, e cila kryesisht asht poezi dashniet. Një “ethje e ambël” thuhet se ka sundue bariun—ndoshta asht tue andrrue për dashninë: dashnia e vërtetë pasionante shkakton ethje, por një andërr dashnie vetëm ethje të lehtë. Por pse janë simptomat e ethjes në duert e tij dhe jo në fytyrë? A thue mos ndoshta prejse poeti shkruen me duer? Po i kthehemi prapë gjuhës. Flaka e dashnisë që djeg ngadalë (“fioca”) ka përndeze (“levigato”) duert e tij deri në atë pikë që i ka ba ato të tejpushme si qelq. Qelqëzimi asht një metaforë për vargnimin. Te dyja janë procese tjetërsimi, rana e shndërrueme në qelq përngjason me pasionin e shndërruem në poezi. “Levigare” në veçanti duket se pikëzon llojin e poezisë që Ungaretti praktikon: një përndezeje që nuk sosë, një “lavoro di lima” që asht pikërisht një “levigare con la lima”.

Poezia shprehë konceptin e Ungaretti-t për të dyja: poezinë dhe jetën.¹⁷⁷ Në *L'allegria*, metafora që shpreh lidhjen e tyre asht ajo e lules që përtrihet: “Poesia/È il mondo L'umanità/La propria vita/fioriti dalla parola” (“Commiato”). Fjala “përtrimje” në humusin tokësor në *L'allegria*, në fushat eliziane të kujtesës në *Sentimento* (një “lule

¹⁷⁶ A asht bariu reminiscencë? Shumë vetë e kanë përmendë: Leopardi (“il pastorel ch'all' ombre/meridiane incerte. ...”), Góngora (“Polyphemus and Galatea”). Ndokush mundet me shtue emnin e Platonit që ka shkruar (*Laos*, III), ku pak të mbijetuem prej përmbytjes ishin barij që banonin nëpër male—përmbytja u cek në “Una colomba”. Në *Statesman*, një i Huej i rrëfen Sokratit të ri mbi paradoksin e jetës së burrave nën qeverisjen e Kronit, teksa drejtohet prej një bariu hyjnor—“L'isola” gjendet në ciklin e “Fine di Crono”.

¹⁷⁷ Në Norman, Oklahoma, ku Ungaretti mori Çmimin Ndërkombtar për Poezi (14 mars 1970), e pyeta atë nëse ishte e vërtetë, siç mendoja, se “L'isola” shprehte konceptimin e tij për poezinë. “Edhe konceptimin tim për jetën”, u përgjigj ai.

e gjumit”). Kërkimi i pafajsisë asht bartë prej kësaj bote në botën e nëndheshme (“tue shtegtue në thellësi”).

Mrekullia—si mund ta harroj mësimin e Malarmé-së?—asht fryt i kujtesës. Përmes punës së kujtesës, dikush mundet me rikthye pafajsinë, ose ma së pakut me imagjinue në vetvete sikur e ka rikthye atë. Ai mund ta mbërrijë këtë gjë, nëse përpiqet shumë me u kthye mbrapa në pikën ku kujtesa zhbahet përmes kujtesës. Shpërmendja e thellë—ekstaza, njohja e epërme, njerëzorja e vërtetë—asht dhantí e kujtesës.¹⁷⁸

Platoni asht i pari që në kulturën Perëndimore krijoi një teori të njohjes si grumbullim, i cili ofron kandvështtrimin e një atdheu mahnitës të vendosun në mbibotë. Hebrejtë shestuen Parajsën e humbun. Krishtënimi, një çiftim i etikës hebraike dhe metafizikës greke; i përpunoi këto dy mite në dikotomitë e mendjes dhe trupit, në njenen anë, dhe në atë të ekzistencës së përbotshme, në anën tjetër. Hegeli u përpoq me e shue dikotominë e mendjes dhe të trupit tue parashtrur një lëvizje që përsëritet të “vetëdijes së palumtun”, e cila e mishnon veten me botën për me pasë vetëkujdes. Romantizmi e shprehu këtë ide në disa mënyra të ndryshme dhe Ungaretti pat thanë dikur se poezia e shekullit të nandëmbëdhetë ishte një shpresë e bjerrun për me rindërtue pafajsinë që kishte humbë. Poezia e tij asht një përpjekje e në të njejtin kah, por me teknika të tjera ndryshe prej atyne të përdoruna nga poetët romantikë. Teknikat që ai përdorë rrjedhin në një pjesë të madhe prej poetëve të simbolizmit francez, veçanërisht prej Malarmé-së. Një krahasim midis “L’isola” dhe poezive si “L’après-midi d’un faune” dhe “Prose (pour des Esseintes)” tregon se pa shembullin e Malarmé-së, Ungaretti zor se mund të kishte shkruar “L’isola” në atë farë forme siç asht tash.¹⁷⁹ Gjykimi

¹⁷⁸ *Visioni di William Blake* (Discorsetto del traduttore), Mondadori, Milano, 1965.

¹⁷⁹ Krahaso përkimet pasuese ndërmjet “L’isola” në njenen anë, dhe “L’après-midi d’un faune” dhe “Monologue d’un faune” në anën tjetër: “anziane selve assortite” dhe “mon doute, amas de nuit ancienne,

këtu asht se poezi të tilla si “L’après-midi d’un faune” përmbajnë një figuracion; “L’isola” asht poezi e këtij lloji. Dhe po citoj prej mënyrës së përfundimit që Ungaretti vetë ka komentue në njenen prej poezive të tij të mavonshme, e cila gjithashtu asht e pajisun me një figuracion—i njëjti në thelb me atë në “L’isola”. “Canzone” nëntitulli i të cilës asht “describe lo stato d’animo del poeta”, (“përshkruen gjendjen shpirtnore të poetit”), gjendet në *La terra promessa*. Në atë poezi, edhe njëherë poeti e ven vetin në rolin e Uliksit (“D’Itaca varca le fuggentimura”) ndërkohë tue pritë për “metamorfozën e fundit në të zbardhun” që me ndodhë.

Lëvizja e strofës së tij të parë asht një mënyrë shumë e avashtë e venitjes, gati e paperceptueshme, një marrakotje shumë e kadaltë mbrenda një ngazëllimi të qashtë. Këtu vijon një rilindje në një nivel tjetër të realitetit. Asht, me gjithë kujtesën, lindja e një niveli të dytë të realitetit; asht, kur përvoja e ndjeshmënisë asht shue, ecja mbi pragun e një tjetër përvoje mashtruese apo jo të tillë në zanafillë—asht shqetësimi me u shndërrue në një qenie nga një joqenie, me mbî prej hiçit, pra, asht shqetësimi paskalian me u shndërrue në një qenie të dalun prej hiçit. Shqetësim i madh. Odiseada i tij ka gjithmonë të shkuemen si pikënisje, gjithmonë kthehet mbrapa në të shkuemen për me gjetë atje cakun e tij; fillon rishtas prej të njëjtit agim mendor, dhe gjithnji mbaron me të njëjtin agim mendor.

Marrë nga: Arshi Pipa. (1970). ‘The Island of the Subliminal Mind’. *Books Abroad*. Vol. 44, No. 4, pp. 601-606.

Përkthet: Aristeia Kola

s’achève/en maint rameau subtil” “acqua torrida” dhe “désir torride”; “e una larva... vide” dhe “illusion de tes sens fabuqueux”; “pioggia pigra di dardi” dhe “corps de plaisir alourdi”; “pecore... appisolate/sotto il liscio terapore” dhe “blancheur animale au repos”. Në të dyja poezitë, vendi asht një ishull, në kohë mesdite. —Në “Prose”, lulet në një ishull në mesditë (“ce midi que notre double/Inconscience approfondit”), nëpërmjet një shndërrimi halucinativ shpalojnë esencat e veta ideale. Në “L’isola”, një larvë shndërrohet në një femer-lule.

AKSIOMA

E dashtun, nëse ke me birsue ndonjiherë fëmi,
thuej para tij a saj
disa të vërteta të dukshme.
Ne e luftuem sundimin e kapitalizmit
edhe pse s' mujtëm me i luftue aq qelizat kanceroze.
Çka e ban njeriun anmik të njerëzve?
Shfrytzimi në një mënyrë ma të meçme,
sanksionue prej ligjeve dhe prî prej religjionit.
Fëmijët nuk kanë nevojë për indoktrinim.
Çoji ata në ndonji ndeshje futbollit amerikan,
ndeshje boksi, ndeshje gjelash, apo thertore,
dhe lëni ata të shohin një film me skuadër gjuetie,
një dokumentar mbi Dachau-n apo Hiroshimen.
Ma pak mizore sesa njerëzit, sepse bishat e ndryshme
nuk e vrasin njena tjetrën, pos nevojës së tmerrshme.
Njeriu të shtypë dhe e bjerë njerëzinë e tij
për ethjen e lavdisë: forma sundimi.

Gjithçka nisi me djegien e pyllit, - tha Vico.
A ka teknikë ma postmoderne
se me djegë një vend me peshkve?
Prandej lufta mes fuqive të mëdhaja vijon,
konkuista e planetit që ka me u pasue
prej asaj të hapësinës. E kush ka me qenë anmiku
mbasi proletariati ka me e vorrosë
borgjezinë? Ne mund ta përpijmë një tjetrin
sikurse mijtë që xëhen në kanalet e errta.
Kështu vepron teknologjia kur don
me të sundue. Dhe dashnia, kështu asht një tjetër
aksiomë: ma pak dashni dhe ma shumë respekt.
Virtyte që i krijuem për me i kompensue për krimet.
Trigri e don trigren e tij, një zvarranik
femnen e tij, për shkak të riprodhimit.

Njeriu e ka ba çiftimin
njifarë kënaqësie kthye në sundim.
Prostituimi i trupit femnor,
nji zgjatje e shfrytëzimit të femnës në punë
ba si kafshë shtëpiake.
Me mbajtë në shtëpi kafshë kur për vete jemi të egër,
me mësy hapësinën kur për vete ende s'kemi mësue
me ecë përtokë pa shkelë njerëzit:
këtu e vën theksin qytetnimi—
nji shfaqje groteske ku kapitalizmi asht aktori
i saj kryesor, *real Sozialismus* mimika e tij.

Mbase shpejt kemi me u zhytë në fekalet tona.
E me lejo, e dashtun, me shënue një aksiome të mbrame.
Poezia s'ka me prû farë shëlbimi,
thjesht fatin e saj për grahmat e veta
me njifarë slogani shpërthyes
për përtërimjen plantare
prej eshtnave të *homo faber*,
ose *loquax*, ose *sapiens*, këtë mishnganëse
uzurpuese, këtë vrasëse, natyrë paradoksi
të mendjes egocentrike
në monstruzitetin kafshnor
të luanit dhe dhëlpnës së Machiavelli-t.

[V. Roman interlude (1970-71), 'Axioms', ff. 62-3; përktheu: L.K.]

HOPE

For Annie

Approach me questioning as you would a strange
crystal encasing a still live acorn
dreaming of gems in branches to be born
somewhere on earth in times beyond our range.

Think of my words as grain not from a grange,
but from a grave, to feed a child stillborn,
who will revive and grow one day to scorn
disbelievers in death-and-life exchange.

And if your taste of life is bitter cold,
like that of orphan girls seduced and sold,
my taste of love will be an antidote.

A scorched stump will sprout, a fountain spring
from quicksand, a deaf-mute will speak and sing
when we join hands to build what won't erode.

SHPRESE

Për Annie-n

Avitesh tue m'pyetë si tue lypë me çudí
'j kristal pshtjellë n'nji lende ende blerue,
tue andrrue gema dëgsh gati lulzue
dikah mbi tokë përtej tonit kufí.

M'i merr fjalët si grunë jo në fermë mbî,
po si prej vorri, 'i kërthî me shujtue,
që ka m'u ngjallë e rritë 'j ditë tu' u përçmue
prej atyne që s'besojnë n'përrjetsí.

E nse jeta t'duket diqysh e ngrîtë
porsi e jetimeve, joshë dhe shitë,
dashnia mue do t'm'duket antidot.

Nji rrah ka me çilë, nji gurrë do t'burojë
prej ran's thithse, nji vuv do t'flasë e kndojë
kur t'bashkojmë duert për at' që s'prishet dot.

[IV. *Exile* (1957-65), 'Hope', f. 43; përktheu: L.K.]

SOGNO

ad Annie

Giacevi accanto a me pallida, assorta
nel silenzio del vespero che sfoglia
un calice tardivo di magnolia,
bianca come un suo petalo. Eri morta.

Moglie infelice dalla vita corta
in tomba etrusca, spoglia di ogni voglia,
indifferente al pianto sulla soglia
del marito, del lutto della scorta.

Volli abbracciarti un'ultima volta.
Passai la mano sulla chioma folta
e ti baciai le palpebre, le ciglie.

Si mossero e si apersero ad un tratto.
Poi mi guardasti senza meraviglia,
come svegliata da un sonno protratto.

28 gennaio 1980

ANDËRR

Annie-t

Rrijshe zbë bri meje, mendimesh thekë
në heshtjen e mbramjes e cila terë
gëmin e vonë t'nji manjole n'për erë
bardh si petalja e saj. Kishe vdekë.

Grue e palumtun këso jete hekë
në vorr etrusk, zdashë dëshirash ksaj herë,
shpërfillse ndaj vajit të burrit derë
korteut i cili n'zemër asht prekë.

Me të përqafulë për së fundmi thashë.
E shkita dorën n'gërshetin e trashë,
E t'putha kapaktë e synit, qerpiktë.

Lëvizën dhe u hapën pa u zgjatë.
Mandej më kqyre pa habi t'perpiktë
sikur ishe zgjue nga një gjumë i gjatë.

28 janar 1980

[VI. *Transition* (1971-80), 'Sogno', f. 71; përktheu: L.K.]

Zgjoget Satani prej gjumit të gjatë
kryqzue në epiqendrën tokësore,
shkundet dhe çon dallgë llave me mut
kah Kremlin, Wall Street dhe çdo kishë
që u shet ndëjëse të mjerëve
për spektaklin e botës së përtejme!

Nderimet e çelësave të mëdhaj
ia mbyllën gojën mësuesit të madh,
i mbrami prej kuplarajës ku shpejtonin
kurvarët e femnave të bukra.
Unë e shoh të thërrmuem
me të njejtën landë e bojë
ku Taida¹⁸⁰ ngjyen gishtat.

Der këtu ka peshë filologjia.
Por për Wall Street një tjetër disiplinë
më duhet. Shpërblimi¹⁸¹ im për ta:
vazo me net të arta, siç don
Harapi,¹⁸² përplot me të njejtin qull,
gatue me pilula të sheqerosuna
në trajtë monedhe. Stomaku
i tyne shpellë
ka me shndërrue mbllaçitjen së dytit
në një kartmonedhë ku shkruhet '*In Money We Trust*'.

¹⁸⁰ Khs. Ferrin, k. XVIII, vv. 133-5: *Taïde è, la puttana che rispuose/al drudo suo quando disse "Ho io grazie/grandi apo te?": "Anzi meravigliose!"*. (Taïde kurva asht, që u gjeç me ngut,/ dashnori kur i tha: 'A ishte mirë?'/ 'Për mrekulli! Herë tjetër mos m'u lut!', përk.: Meritan Spahija). Për personazhin e Taidës, shih ma shumë komentin e përkthyesit (M.S.) në Dante Alighieri, *Ferri*, Fiorentia, Shkodër, 2019, ff. 503-4.

¹⁸¹ Shih shpjegimin e M. S., *ibid.*, f. 746.

¹⁸² Khs. *Otellon*.

Çka do të tham për Kremlinin? Rrezllen
kupola e artë e kompanjelit
të Ivanit të Madh prej tingullit të kumbonës
së madhe. Roma e Tretë¹⁸³ u ba.
Ai ia luen synit Ivanit të Tmerrshëm,
ky vën buzën në gaz, Lenini
ndukë mjekrën, Stalini dredhë mustakun.
Kremlini i bamë elter
prej Revolucionit të Proletariatit? Absurde!
Por jo! Fitore qiellore përmes
piruetit cilësor.
Rrnoftë! E çka kemi me i dhanë si çmim
shpikësit për një gjë të tillë?
Patjetër, të njejtin send, vetëmse
të ambëlsuem me liker
hemorroid. Le ta lamë me e vezhgue
eksperti i fushës, dishepulli i tij
shqiptar. Ka me u ngjallë i pavdekshëm
për me u dhanë besnikëve
hosten sakramentale.

[V. *Roman interlude* (1970-71), 'Empia Trinità', ff. 60-1; përktheu:
L.K.]

¹⁸³ Emërtesë ruse për Moskën, në faza të ndryshme historike, ma së
shumti në sundimin carist.

ARRATISJE

Nesër kam me ikë n't'zbardhun, vetëm.
Ka me m'u hapë syni ndër fusha
shujtue me krece e aha.
Kam me pasë ndër bebëza
paqen e sendeve të braktisuna
në vetvete që ftojnë
shikimin e paktë të t'droguemve.
Andrra bore ku ka me mbî
vjollca e me çilë nëpër fëtyra të dashtuna.
Kam me zbulue kush isha dhe rrajët
kam me mujtë me i prekë t'fryeme në kohën
kur kam me u xânë në pritë prej nji tufë
ujqish apo drëjve skej currilave
të Mississippi-t, pa ditë për grykën
ku shkojnë balenat
me vdekë njimend.

[VI. *Transition* (1971-80), 'Fuga', f. 78; përktheu: L.K.]

Anton Kola, *Nji mur nën qiell* (2018)

AUTOBIOGRAFI

Kam lindë, n't'zbardhun, në korrik
me këmishë—në vendin tim thuhet
se asht gja me fat.
Dhe njimend jam me fat.
Qenia ime diellore habitet
sesi jetoj tue mbjellë disprim pa ra
asnjiherë të orbitën e saj.
Thellë në palcë e ndiej
se laku im, kurdo qoftë,
ka me u mbyllë në një rreth.
Dlirësia më tundon, tue qenë hibrid.
Im atë fliste çamërisht, nana
gegënishten e Shkodrës: ata s'i përzienin dialektet.
U rrita në brigjet e liqenit
ku fortesat venedikase
bajnë hije ilire.
Gjithnduer historish rrjedhin në dejtë e mi.
Gjyshja që më rriti
ishte rrëfimtare e mrekullueshme. Më kujtohen
rrëfenjat e saj, rimat e saj,
zani i ambël: “Mos i rrah motrat!”
Kur isha dhetë vjeç në një udhëtim me tim atë,
e befasova kur e pyeta se pse fushat
përgjatë udhës nuk ishin të punueme. Në Gjirokastrë
ku ai më mori për pushime verore,
i mahnita vajzat e lagjes
tue ecë mbi çatia e gërvishtë strehash.
Mbrapa një sport i parapëlqyem
ishte me u vjerrë pusesh.
Megjithëse kurrë s'e shova etjen për Euridiken,
kahmot pritë, pse për dashninë time s'ish e denjë.

Pesëmbëdhjetë vjeç lexova Marksën. Në atë kohë
shkrova poezinë e parë; fitoi një çmim,
të vetmin që mora kurrë, ishte

kundër luftës.

Pëlqimi im i parë ishte për një kushrinë,
që lëshonte epsh prej t'tana poreve.
Poezitë e mia ishin për motrën e saj engjëlllore.
Shkova në Firence pa ditë për çka me studiue,
ekonomi apo letërsi.

Kompromisi ishte filozofia. Rastisi
që në orën e filozofisë me e takue atë,
padyshim se e pat emnin Sofia,
një balerinë klasike. Më kujtohet fotografia e saj
në amfiteatrin e Sirakuzës,
flokët e saj që gati preknin tokën.

Ajo i shkurtoi ato
si betim dëlirësie ndaj Virgjineshës.
Pra, s'ia doli me m'konvertue. E di
arkitekturën e Firences
falës saj, e cila ulej n'gjuj
në çdo elter kishe apo kapelë.

Dashnia e saj—dashunuese e urtisë
zgjidhi kashelashën quejtë dialektikë,
martesën e lumtun të teorisë me praxis-in.
Ishte koha kur po lexoja Leninin.

Për fatin e keq të tij, lexova
librin e tij të mbramë empiriko-kritik,
rezultati ishte trashje kreje.

Idealizmin e përvetësova
tue e krahasue me Bergsonin. Më duhej me u veshë
në zhgun dhe mandej me u lutë për
kthimin e tij tashma në misticizmin kristian.
S'bana asnjënen, se këto përzhitnin inatin
e mentorit tim profashist katolik. E shpërqendrova
Garin-in¹⁸⁴ tue i thanë atij se çka
më kishte mësue mue filozofia: ma shumë dashni
për poezinë, dhe ndieshmëni për stilin.

¹⁸⁴ Me gjasë fjala asht për filozofin italian Eugenio Garin. Për këtë të fundit A. Pipa, ka edhe një recensë libri [*Giovanni Pico della Mirandola*] në *Italica*, Vol. 40, No. 3 (Sep. 1965), pp. 291-3.

Vëllai im atëkohë ishte në burg
në Ventotene. Ma vonë ai u dërgue
në kampin nazist të Prishtinës,
mandej iu bashkue partizanëve, dhe përfundoi
i torturuem për vdekje. E mësova fatin e tij
gjatë dënimit tim të dytë, *in camera*.
Dhe jam betue mbi gjakun e vëllait tim
m'e luftue stalinizmin jo ma pak se fashizmin
deri në pikën e fundit të gjakut.
Megjithatë nuk kallëxova mní.
Burgu ma ndëshkoi arrogancën e lirisë,
tue ma ba rrafsh edhe atë pak elitarizëm;
jeta e mjerë i dha kuptim jetës,
dhe puna e detyrueme më mësoi se çka ishte puna.
E pata studiue Spinozën në burg,
në origjinal, kur motra e pati futë tinëzash,
vëllimin e pshtjellun me kapakët e Stalinit.
Tue nda vujtjen me gjithfarë njerëzish
e bjerra krenarinë time, që më dha një shans
m'e zgjanue horizontin tim njerëzor
dhe mandej me e rritë dhe tejkalue.
Vdekjet në familje erdhën me rënd.

Vdekja e saj i parapriu tjerat. Kjo më ra në beh
kur po kthehesha mbas një shtrimi në spital,
i lidhun për spondë kamioni,
dhe e pashë letrën në shtyllë.
U patëm idhnue mbasi ajo mësoi
për hokat e mia me motrën e saj ma të re.
Ajo vdiq, mora vesh, prej tetanosit
pak para se të martohej.
Hija e saj më doli menjherë para syve,
kaçurrelat e verdhë tue ia mblue fëtyrën
nën buzëqeshjen e saj, nën buzëqeshjen e përvajshme të saj,
kindi i buzës së saj

tue u hapë njëherësh kah jeta dhe kah vdekja,
kumbona e vdekjes në atë buzëqeshje
bjen pa prâ në trutë e mia,
*Sic mortis lacrimis vitae sanamus amores.*¹⁸⁵

Mandej erdh vdekja e babës tim, dergjë në shtrat.
Ai dha shpirt në një karrocë
gjatë një internimi të familjes.
Qava për tim atë. Gjithashtu qava
për motrën time. Ajo vdiq pak para tij
në një spital, lanë mbas dore dhe vetëm.

Im atë, juristi jonkonformist
i internuem nga turqit dhe i shkarkuem nga shqiptarët,
më mësoi m'u kapë mbas parimesh
dhe me e përçmua tiraninë. E kujtoj
patriarkal në shtëpi, me nargjile
por gjithashtu tue pi
me njerëz të thjeshtë nëpër tavernat e qytetit.
Prej vëllait tim martir, të lindun
prej një nane gjeorgjiane (farefisnia ime me Stalinin!),
mësova si me pasë kurajë. Edhe ma shumë prej motrës.
Ajo e rrenoi shëndetin e saj
tue mos hangër dhe me barna tue provue forcën e saj të
vullnetit.
Der n'atë prag
sa me urrue me e pá veten mirë.
Mbërrita me e respektue femnen
falë motrës sime.

Këta janë të vdekunit e mi, për të cilën jam betue.

Koha e ka zbutë temperamentin tim.

¹⁸⁵ Varg i Propertit, *Elegji*, Libri IV; një version përkthimi mund të jetë: *Pra me lott e vdekjes shërojmë dashnitet tona.*

Isha kryeneç në rininë time.
Dënimi – purgatori im,
ekzili – surrogat i vutë,
liria në botën e re karikaturë
në vetvete, martesë një gafë,
akademia një sfilë e pambarim
që s' derdhet në Stigen¹⁸⁶ e rrëmbyeshëm.
Dhe që ku jam, me jetën time në shplakë të dorës, një shqiptar
që jep mësim italisht në një shkollë amerikane
dhe flet frangisht në shtëpi.

[V. Roman interlude (1970-71), 'Fuga', ff. 51-6; përkthyer: A. & L. K.]

¹⁸⁶ Stig(j)e apo Stiks (greq.), lumi mitik i matanëbotës në kulturën greko-latine.

MARTIN CAMAJ

ARSHI PIPA *The Politics of Language in Socialist Albania*. Boulder; Columbia University Press, New York 1989. XVI, 283, East European Monographs No. 271.

Vepra që po paraqesim ka për objekt njanen prej çashtjeve ma delikate të historisë së kulturës në Shqipni. Autori, A. Pipa, Emeritus i Universitetit të Minesotas, i ka kushtue shumë kohë kësaj teme. Libri i tij u botue në “prag” të ramjes së sistemit stalinist në Shqipni dhe sot atje vlen si udhëzues për reformat në fushën e “politikës së gjuhës”. Kjo monografi do të botohet së shpejti edhe në gjuhën shqipe.

Sikurse dihet, gjuha shqipe ndahet në dy dialekte kryesore, prej të cilëve kanë lindë dy gjuhë të shkrueme me tradita kulturore të ndryshme. Në veri të vendit flitet gegënishtja prej gati 80% të shqiptarëve, me një traditë letrare qysh prej shek. të 15-të, e orientueme nga Perëndimi me nismën e Klerit katolik; ndërsa në jug flitet toskërisht, sigurisht me traditë letrare ma të shkurtë dhe e konsolidueme në trojet e kulturës bizantine (khs. Kap.XI). Pipa na sjell analiza të hollësishme, simbas të cilave mbas islamizimit të shqiptarëve vazhdonin të ekzistonin ndryshimet historike ndërmjet veriut dhe jugut të Shqipnisë. Kësisoj, në shekullin e kaluem lindi kërkesa (khs. Teoritë e Lëvizjes Rilindja) për me pasë një gjuhë letrare të përbashkët, gja që duel e perealizueshme. Drejtuesit e Lëvizjes Rilindja e kuptuen me mençuni qysh në krye se kjo çashtje nuk mund të zgjidhej me anë të vendimeve politike, por ishte ma tepër detyrë e gjuhëtarëve. Ndërkohë pasoi diskutimi mbi zgjedhjen e një alfabeti të përbashkët, ku dolën qartë në pah kontrastet mes dy trevave kulturore: Në Kongresin e Manastirit (sot Bitola) u vendos për alfabetin

latin. Po atë vjetë u botue në Vjenë libri “Gramatika e Gjuhës Shqipe” nga Gjergj Pekmezi, ku variantet gjuhësore u përshkruen për herë të parë paralelisht (khs. Kap. I, II). Studiuesit propozuen për me i ruejtë të dy variantet me shkrim. Për me arritë një qasje graduale (të quejtun Konvergjencë) u zgjodh si pikënisje e folmja geqe e Elbasanit, që kufizohej me dialektin toskë. Gjuhëtarët gjermanë e përkrahën këtë vendim dhe për të mbështetë Konvergjencën në një gjuhë letrare të përbashkët, G. Weigand shkroi “Gramatika shqipe në dialektin e gegënishtes së jugut” (Lajpcig 1913), tek i cili ban pjesë edhe e folmja e kryeqytetit të zgjedhun, Tirana. Pipa përshkruen në kapitujt vijues se si mbas vitit 1945 u përshpejtue me dhunë dhe kontroll procesi i njejsimit të gjuhës letrare shqipe nën diktaturën staliniste. “Është një vendim politik”, shpjegoi Enver Hoxha, që dialekti i jugut – d.m.th. dialekti i tij – të bahet gjuhë letrare dhe zyrtare. Kriteret shkencore nuk luejtën ma kurrfarë roli, si për shembull marrja në shqyrtim e traditës gjuhësore dhe letrare të veriut. Në kapitujt që vijojnë autori përmend arsyet “ideopolitike” si justifikim i njejsimit të gjuhës zyrtare si: Revolucioni nisi nga jugu i vendit dhe se udhëheqësit e PK-s në Shqipni e kishin prejardhjen nga jugu. Njimend që Komiteti Qendror gjatë kësaj periudhe përbahej nga nandë anëtarë nga jugu dhe një anëtar nga veriu. Prej vjetit 1948 deri më 1972 reforma gjuhësore u realizue dora-dorës dhe në mënyrë paralele me reforma të tjera të llojit shoqnor dhe ekonomik. Në kulmin e Revolucionit Kulturor, gjatë mesit të gjashtëdhjetave, gegënishtja u cilësue si mbartëse e “ideologjisë së krishtenë ose katolike” dhe madje ky variant u ndalue me u përdorë. Kjo përkoj me ndalimin e të gjitha feve (1967) në vend. Për reformën gjuhësore ishin përgjegjës stalinistë të trajnuem ideologjikisht, gjuhëtarë gjysë të formuem (khs. Kap VII), të cilët përvetësuen punimet e kolegëve të tjerë ma të kualifikuem, gja që vërtetohet sot nga shtypi opozitar, mbas rrëzimit të stalinizmit. Nga analizat e matejshme (khs. Kap. VII deri XI) bahet e qartë se justifikimi ideopolitik i një reforme të tillë përbahet nga një “përziemje” e marrizmit (quajtë kështu simbas arkeologut dhe gjuhëtarit

sovjetik N.J. Marr, 1865-1934) dhe shkrimeve të Stalinit mbi gjuhën (khs. A. Kostallari *Stalin and the Marxist Leninist Theory of Language*; botue në shqip te Drita, 18 Nëntor 1979, Tiranë).

Parimet kryesore të kësaj teorie janë:

1. Revolucionalizimi i gjuhës duhet të zhvillohet paralelisht me reformat ekonomike dhe shoqnore (Teoria e Marr-it),

2. gjuha e fitimtarit (analogji për dialektin e jugut të Shqipnisë) bahet gjuhë zyrtare, që

3. mund të pasunohet me elementë (fjalë të huazueme etj.) të gjuhës së “mundun”.

Kështu, në fakt u huazuen fjalë nga dialekti gegë, sidomos në planin e Abstracta, në “gjuhën e njejsueme”.

Pas rrëzimit të stalinizmit të Hoxhës në Shqipni diskutohet ashpër mbi çashtje, të cilat janë paraqitë si të zgjidhuna, gjithashtu edhe mbi reformën gjuhësore. Argumentohet me vërejtje të ngjashme si para katërdhetë vjetësh, sepse edhe asokohe ky vendim arbitrar nuk pati miratim as për studiues si Max Lambertz dhe Eqrem Çabej, i cili e kishte origjinën nga jugu (Gjirokastra).

Libri në fjalë aktualizon debatin mbi gjuhën, ku paraqiten aspekte të patrajtume deri tash, si dhe pika ma e randësishme: Argumentimet “ideopolitike” dhe damet që kanë rrjedhë prej saj sidomos në fushën e letërsisë, që janë shkaktue p. sh. nëpërmjet heqjes së gegënishtes si gjuhë letrare dhe ndalimit të autorëve ma të mirë të veriut për “arsye ideologjike”.

Për t’u shënue janë edhe disa të dhana biografike mbi autorin:

Arshi Pipa ka studiue filozofi në Universitetin e Firences dhe ka mbrojtë doktoraturën me një temë mbi filozofin francez Bergson. Qysh kur ishte student ai publikonte shkrime studimore mbi autorët e Letërsisë shqipe dhe shkëlqente në fushën e analizës estetike. Mbas vitit 1945 ai u arrestue me 10 vjet burg. Përvojat e tij, të kësaj periudhe, u pasqyruen në vëllimin me poezi “Libri i burgut”. Mbas lirimit të tij ai emigroi dhe për ma se 30 vjet ai ishte profesor i Letërsisë romane në universitete të ndryshme të ShBA, për kohë ma të

gjatë në Universitetin e Minesotas. Sot ai jeton në Washington, asht Profesor Emeritus dhe botues i një reviste letrare “Albanica” (me shkrime ma së shumti në gjuhët angleze, franceze dhe gjermane). Në Gjermani ai asht i njohun si autor i tre monografive mbi Letërsinë shqipe (Dr. Dr. R. Trofenik, Mynih 1978). Në kolanën “East European Monographs” (Columbia University Press) janë publikue edhe dy vëllime të tjera (*Studies of Kosova*, 1984; dhe *Albanian Stalinism*, 1990). Hulumtimet e A. Pipës mbi Letërsinë dhe çashtjet ideologjike vlejné në Shqipninë e sotme si udhëzime për përtrimjen intelektuale të vendit.

Marrë nga: Martin Camaj †, München, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 40 (1992), H 3, pp. 466-8.

Përktheu nga gjermanishtja: Ervin Lani.

ARSHI PIPA

TURQIT E RIJ TË SHQIPNISË SË RE

I

Pushtimi i gjatë i Shqipnisë nga Turqit la mbresa të pashlyeshme në mendësinë dhe kulturën e kombit shqiptar. Shumica e shqiptarvet mori fenë e pushtuesvet, gjuha shqipe i hapi dyert vërshimit të një morie fjalësh turke, zakone dhe mënyra jetese u ndërlikuen me doke e zakone kombtare. U përftue kështu një mendësi e cila asht në kundërshtim me mendësinë preldimore në shumë vështime. Asht kjo që shpjegon, ndërmet tjerash, pse Shqipnia që i mbrami shtet ndër shtetet e Europës Lindore që u lirue nga zgjedha staliniste.¹⁸⁷

Tjetërkund kam radhitë dhe vizatue tiparet groteske të stalinizmit shqiptar, ndër orvajtjet e tija me vue në praktikë një ideologji që asht krejt e huej për historinë dhe gojëdhanat shqiptare.¹⁸⁸ Mjaft me përmendë ktu se n'asnjë vend tjetër t'Europës Lindore ndodhi, si ndodhi në Shqipni, që pushteti politik përqendrohej në duert e vetëm një njeriu për dyzet vjet rresht.

¹⁸⁷ Një formë stalinizmi, shpesh i quejtun "neo-stalinizëm", ekziston sot në Serbi. Por kjo asht një prej atyne tuhafleqevet të cilat nuk i kapë dot arsyeja – një tumor kanceröz i mendjes mythologjike.

¹⁸⁸ Shih librin tim, *Albanian Stalinism: Ideo-Political Aspects*, East European Monographs, no. 287. Distributed by Columbia University Press, 1990. Sidomos kapitullin "Prospect of Albanian Future".

Kemi prekë këtu pikën kryesore të shprehun në titullin e këtij artikulli, dmth qysh ndodhi që Enver Hoxha, një njeri i shkolluem në lyceun freng të Korçës dhe i cili jetoi disa vjet në Francë dhe Belgjikë dy vende me traditë të fortë demokratike, sundoi Shqipërinë si Sulltan Sylejmani Turqinë. Fakti që ai bir i një familjeje të fesë bektashiane shiite, shpjegon deri dikund qysh Hoxha, tue folë për revolucionin persian të primë nga ajatollat, shkroi se pati “karakter klasor, qe revolucion shoqnor, jo revolucion me karakter fetar”.¹⁸⁹ Hoxha përnaltoi islamizmin tue degradue krishtenizmin: “E vërteta ash se Kurani asht ma i plotë dhe ma i pastër se Bibla e izraelitvet dhe se Ungjilli i të Krishtenëvet”.¹⁹⁰ Shprehje si kto, tipikisht fundamentaliste, tingëllojnë të pabesueshme në gojën e një atheisti.

II

Shqipëria qe pjesë e perandorisë otomane për ma se pesë shekuj, një periudhë kohe shumë ma e gjatë se ajo e sulltanit të Hoxhës. E pra ndryshimet e bame nën shtypjen e Hoxhanizmit, që vepron si një fe laike surogate tue zavendsue tri fetë monotheistike të shqiptarvet, kanë qenë thuejse po aq katastrofike sa ndryshimet e bame gjatë sundimit otoman. Humbja e ushtrisë otomane në luftën ruso-turke të 1877-78-ës i dha shkas përhapjes së disa idevet disidente – çpërqendrim i pushtetit, njohje e të drejtavet kombtare dhe fetare të minoritetevet, shpallje e një kushtetute, etj. – të cilat kishin nisë të shprehen aty kah gjysma e dytë e shekullit të XIX-të nga liberalë turq të mërguem n’Europë. Në ndikimin e lëvizjevet revolucionare nacionaliste europiane të shekullit të XIX-të, tue fillue me carbonari-t italianë, studentat turq themeluen grupe revolucionare të mshehta. Ma i pari grup i tillë, me emnin Bashkim dhe Përparim, u formue nga studenta

¹⁸⁹ Enver Hoxha. *Reflections on the Middle East*. 8 Nëntori, Tirana, 1984, f. 245.

¹⁹⁰ *ibid.*

të Shkollës Perandorake të Mjeksisë në Stamboll më 1898. Studenta dhe oficerë të rij përbanë thelbin e ktyne grupevet – këndej emni i tyne, Turqit e Rij.¹⁹¹

Patriotët shqiptarë të fund-shekullit të XIX-të i përkrahën “klubet” e Turqvët të Rij, tue mendue se nëpërmjet tyne do të mund t’i shërbejshin çashtjes së pavarësisë. Kur Turqit e Rij u mblodhën në Paris më 1902 për planifikimin e një strategjie qysh me përmbysë regjimin e sulltanavet, disa shqiptarë ma në za morën pjesë n’atë mbledhje. Ndër kta shqiptarë ishin Ibrahim Temo, njëni prej themeluesvet të grupit fillimtar Bashkim dhe Përparim, dhe Ismail Qemali, diplomati otoman që dhetë vjet ma vonë shpalli pavarësinë e Shqipnisë.¹⁹² Mbasi sistemi politik i perandorisë shumëkombëshe otomane bazohej në fenë islame dhe tue qenë se shqiptarët ishin një grup etnik i privilegjue në perandorinë otomane për arsye t’islamizimit të tyne në masë, Turqit e Rij shqiptarë e panë të volitshme me kufizue kërkesat e tyne te ideja e krijimit të një Shqipnie autonome në suazën e perandorisë otomane. Kjo Shqipni do të përmbliedhte katër vilajetet e Shkodrës, Kosovës, Janinës dhe Manastirit, që përbajshin pjesën ma të madhe të trojevet otomane n’Europë. Po shënojmë ktu, në kalim e sipër, se ideja e autonomisë nuk ishte aspak popullore në Kosovë, mbasi kosovarët n’atë kohë vazhdojshin me qenë besnikë të Sulltanit, që ata e quejshin “baba mbret”.¹⁹³ Megjithatë qenë kosovarët ata që, mbledhun në Ferizoviq më Korrik 1908 për me protestue reformat e parashikueme nga Turqit e Rij, të cilat cenojshin privilegjet e kosovarëve, i dhanë ultimatumin Sulltan Abdyl Hamidit për me rivendosë kushtetutën e 1877-ës, por me kusht që kushtetuta mos të prekte privilegjet e kosovarëve qysh mosdorëzimin e armëvevet, mospagimin e taksavet dhe mosprekjen e Sheriatit, ligjës fetare islame. Kushtetuta u prit mirë prej shqiptarëve në

¹⁹¹ Stavro Skendi. *The Albanian Awakening*. Princeton University Press, 1967, f. 335.

¹⁹² Skendi, *op. cit.*, f. 336.

¹⁹³ *ibid.*, f. 341.

përgjithësi, muslimanë dhe të krishtenë.¹⁹⁴ Nga klima e zbutun autokratike përftue nga shpallja e kushtetutës përfituen shqiptarët për me mbajtë në Manastir në nandor të 1908-ës Kongresin për Alfabetin, i cili vendosi përdorimin e alfabetit latin që përdoret sot.

Por euforia e klimës së Kushtetutës nuk zgjati shumë. Fill mbas marrjes së pushtetit, Turqit e Rij u treguen po aq turkomanë sa edhe turqit e vjetër. Ata u ranë mohit premtimevet për me respektue të drejtat kombtare, shpallën turqishten si të vetmen gjuhë zyrtare, u ndaluen shqiptarvet mësimin e shqipes ndër shkolla. Ligja elektorale e bani të detyrueshme paraqitjen e kandidatit si qytetar otoman, pa shënue kombsinë. Kur u mblodh Parlamenti pati ndeshje mbi kto pika. Tue raportue mbi kto ndeshje në revistën Albania Faik Konica shkroi çka vijon: “Na duhet të luftojmë Turqit e Rij që janë personifikim i kulshedrës në përrallat popullore. Por nëse nesër marrin prap pushtetin turqit e vjetër, atëherë le të sillemi kundër tyre. Vërtet se ka disa burra të mirë mes tyre. Por të rij ose të vjetër, turqit janë turq, dmth janë, si thotë fjala latine, “bukë e një mielli (ejusdem farinae)”.¹⁹⁵ Asgjamangut, bashkëpunimi mes Turqvet të Rij dhe shqiptarëvet vazhdoi për do kohë, tue përftue kështu një gjendje të ndërdyshme, si ajo që kanë përjetue gjatë vjetvet '80 shqiptarët e Kosovës. Si antarë të klubevet të Turqvet të Rij, pritej prej shqiptarëvet që ata t'a mëkambëshin perandorinë otomane, kurse ata i vejshin kazmën me idenë e tyre t'autonomisë që kishte pasojë logjike pavarësinë. Atëherë sikur sot kosovarët kanë pri në rrugën e bashkimit etnik. Rebelimi i tyre u përhap ndër malsorët e Shqipnisë së Veriut dhe ma vonë u përhap në Shqipninë e Mesme dhe n'atë të Jugut. Ktu nuk asht vendi me përmendë trimnitë e tyre. Mjafton me shënue se qenë gjithnji kosovarët ata që, mbledhun në Prishtinë në Gusht të 1912-ës, pushtuen qytetin

¹⁹⁴ Shih numrin e shkurtit 1992 të *Dielli*-t për reaksionin e fisevet të Mirditës ndaj shpalljes së Kushtetutës, qysh përshkrue nga M. E. Durham në librin e saj *High Albania*, 1909.

¹⁹⁵ *Albania*, XII, 1909, f. 43.

e Shkupit, tue detyrue Sulltanin me i dhanë fund sundimit të Turqvet të Rij me marrë pushtetin më 1908, katër vjet ma vonë u dhanë atyne të shtymen që i rrëzoi nga pushteti.

III

Të shohim tash pse sundimtarët e Shqipnisë së porsalirueme nga despotizmi stalinist mund të krahazohen me Turqit e Rij. Mbas vdekjes së Hoxhës më 1985, primja e partisë iu besue Ramiz Alisë, nxanësit të tij ma besnik. E njimend, në katër a pesë vjetët e parë, Alia vazhdoi me zell rrugën e mjeshtrit, tue ba disa lëshime të parëndësishme, për të cilat Hoxha nuk do të kishte pasë kundërshtim. Pse kto t'ashtuquejtuna reforma s'ishin veç reforma faqate, pluhun ngjyrash hjedhun syve të popullit për me i mashtrua. Por Alia iu shmang udhës së mjeshtrit në politikën e jashtme. "Revizionimi" i partisë komuniste nisi me flirt-in e Alisë me vende kapitaliste si Gjermania Perëndimore, ndjekun prej rivendosjes së marrëdhanievet diplomatike me Shtetet e Bashkueme dhe me Bashkimin Sovjetik. Hoxha kto ndryshime nuk do t'i kishte durue, ai që kishte thanë ma se një herë se shqiptarët do të hajshin bar në rast nevoje, por nuk do t'i gjunjëzoheshin kurr kapitalizmit, as do të përlyheshin me revizionizmin. Dikur Alia kuptoi se për me shpëtue barkën prej funtosjes zhavorri ideologjik duhet hjedhë në det. Këtë fat pësuen dy koncepte bazë të doktrinës hoxhane, autarkizmi dhe puritanizmi.

Vetëkuptohet se kto shmangie skandaloze nuk mund të baheshin pa shoqimin e një doze kritike për gabimet trashanike të së kaluemes. Alia vetë e mori përsipër këtë barrë, ndjekun prej disa intelektualëve më trima. Dalngadalë, por vijanoz, erdhi kështu tue u formue një klimë mendore e cila nuk u druhej ma gjykimevet negative shprehun me eufemizma. Kjo gjendje gjeti shprehje në veshje e sjellje jokonformiste nga ana e të rijvet, të mbajtnun deri atëherë nën frenin e një edukate spartane që ndrydhte dëshirat erotike. Një gjest i parë rebelimi qe tentativa e një grupi të rijsh për me

dynamitue shtatoren e Stalinit në Shkodër. Përgjegja e Alisë që një vistër reformash bajate të cilat ishin tallje ndaj pritjes së popullit për ndryshime rranjësore. Shetitë e zakonshme të mbramjes ndër qytete zunë të marrin dukjen e tubimevet paqësore. Por një ditë një mori populli në Tiranë sulmoi ambasadat e hueja tue kërkue strehim politik. Forcat e rendit publik qëlluen me armë, pati të vdekun dhe të plagosun. Dyndja e parë e të strehuemvet ndër ambasada u vazhdue prej një seri dyndjesh të tjera, për tokë e për det, sensacionalizue nga televizioni dhe shtypi ndërkombëtar. Alia spastroi disa antarë ma konservativë të Byrosë Politike dhe ndryshoi qeverinë. Kjo u dha dorë studentavet të Tiranës me shpërthye në demonstratë. Ata kërkuen që emni i Enver Hoxhës të hiqej nga emni i universitetit të tyne. Kërkesa e tyne nuk u pranue, ata nisën grevën e urisë. Kjo grevë vuni në lëvizje një vargue grevash ndër të cilat punëtorët u bashkuen me studentat. Një grevë e përgjithshme e papreme paralizoi maqinën e shtetit. Këtë herë Alia spastroi gjysmën e Byrosë politike dhe dekretoi pluralizmin politik (13 Dhetor 1990). Një javë mbrapa u formue Partia Demokratike (PD). Më 20 Shkurt 1991 një grup studentash përmbysi shtatoren vigane t'Enver Hoxhës në sheshin kryesor të kryeqytetit në praninë brohoritëse të një turme rreth 100.000 vetësh. Kultit të Hoxhës i erdhi fundi, Shqipnia shpëtoi nga ajo murtajë. Kur studentat u hodhën në demonstratë, kërkuen një takim me Alinë. Por të parysun qysh ishin në dhëlpënitë e diplomacisë staliniste, ata kishin nevojë për një njeri me përvojë që të vepronte si avokati i tyne. Ky funksion i takoi një burri guximtar që kishte përkrahë revoltën e studentëve. Ky njeri, profesor universiteti, kishte qenë sekretar partie për personelin e një spitalit të Tiranës. Emni i tij, Sali i Berisha, kosovar.

Tue qenë se Ramiz Alia ka le në Shkodër prej një familje kosovare, dhe tue marrë parasysh statusin e Berishës si njeri i besuem i Partisë, zgjedhja e tij si ndërmjetës mes Alisë dhe studentavet ishte e përshtatshme. Studentat dojshin me formue partinë e tyne. Berisha i kandisi për formimin e një partie të gjanë popullore në të cilën studentat do t'ishin forca propulsive. Ndërmjet studentavet që rrëzuen monumentin e

Hoxhës dhe që veproi si pris i tyne ishte një tjetër kosovar, Azem Hajdari, një djalosh që shpejt u ba dora e djathtë e Berishës dhe që sot asht Nënpresidenti i Partisë Demokratike dhe kryetar i komisionit parlamentar për rendin publik, sigurimin dhe mbrojtjen.

A që themelimi i PD-së fryt i një kompromisi mes tre kosovarëve, njëni President i partisë në fuqi, tjetri një përfaqësues disident i studentave, dhe i treti një profesor universiteti me emën të mirë në Parti që veproi si ndërlihdhës? Çka mund të thuhet pa frigë gabimi asht se thelbi i PD-së qenë antarë Partie renegatë të Partisë, disa sish bij burokratësh ndër pozita kyçe në shtetin stalinist. Një krahazim mes Turqëve të Rij dhe udhëheqësve të PD-së asht me vend. Në të dyja rastet impulsi për kryengritje erdhi nga studenta, të neveritun prej despotizmit dhe korrupsionit të sundimtarëve. Ndër të dyja rastet, kryengritja karakterizohet nga mosha: të rijt kundër të vjetërve. Tjetër faktor i përbashkët asht oportunizmi i të dy palëve: stalinistat shqiptarë renegatë mohuen hoxhanizmin n'emën të demokracisë pa qenë ata vetë demokratë po ashtu si Turqit që çuen krye kundër Sulltanit n'emën të liberalizmit dhe nuk ishin ata vetë liberalë. Një tjetër gjasim asht se të dyja kto lëvizje disidente nuk ishin fillime por vazhdimë. Turqit e rij ecën në vazhden e liberalëve turq të mërguem, ndërsa revolta e shqiptarëve stalinista që shprehja finale e disidencës partiake e cila ka një histori të gjatë.

IV

Pak para zgjedhjeve të para parlamentare (mars-prill 1990), stalinistat shqiptarë ndryshuen emnin e partisë nga Partia e Punës në Parti Socialiste (PS). Mandej, tue manipulue përfundimet e votave, siguruen dy të tretat e posteve që duheshin për me zgjedhë President të Shqipnisë udhëheqsin e tyne, Alinë. Një ndër punët ma të para të këtij parlamenti që sabotimi i pluralizmit tue “pezullue” legalizimin e Partisë Popullore Islamo-Krishtene të

Shkodrës.¹⁹⁶ PD-ja nuk e kundërshtoi këtë akt anti-demokratik tue ra në godi me PS-në që kjo t'i mohonte regjistrimin të një fraksioni ekstremist të PS-së me kusht që PD-ja të mos përkrahte legalizimin e partisë shkodrane. Bolshevizmi ngadhnjeu në Rusi tue zbatue taktikën e përjashtimit nga qeveria të partive të tjera, si Partia Social Demokrate (Menshevike) dhe Partia Social Revolucionare. Taktika e PS-së me të cilën u pajtue PD-ja ishte taktikë bolshevike. Arsyeja për pezullimin e partisë shkodrane qe se kjo parti ishte fetare. Por partitë fetare janë fenomen i zakonshëm në demokracitë perëndimore dhe PD-ja ka demokracinë të shkrueme n'emnin e saj. Monizmi i përbashkët i PD-së dhe PS-së u ri-shpreh në zgjedhjet e dyta: një parti greke, Omonia, nuk u pranue të regjistrohet pa ndërrue emnin, me arsyetimin e çalë se ajo ishte "ethnike". Por ekzistenca e partive ethnike ndër demokracitë perëndimore asht një fenomen i rëndomtë. Çka tjetër posë se ethnike asht Partia për Prosperitetin Demokratik, e cila përfaqson ethninë shqiptare në Republikën e Maqedhonisë? Raste si kto provojnë se demokracia e PD-së ka le më dangën e monizmit në ballë.

V

18 parti dhe shoqata morën pjesë në zgjedhjet e dyta (23 mars 1992). Por mbasi shumica e tyre u regjistruen me vonesë (PD-ja nuk bani një çap me shpejtue pranimin e tyre) ato nuk mundën me fitue katër-përqindshin e votavet të duhuna për me u përfaqshue në Parlamentin e ri. Një mënyrë për me arrijtë këtë përqindje ishte shoqimi me PD-në, taktikë e përdorun me përfitim nga PS-ja në zgjedhjet para. PD-ja vendosi mos me u shoqnue me partitë e vogla, përveç se me dy ndër to, me Partinë Social Demokrate (PSD) dhe me Partinë Republikane (PR). Kto dy parti, legalizue qysh në zgjedhjet e para nuk fituen as edhe një post në parlament sepse një pjesë e mira e

¹⁹⁶ *Dielli* botoi letrën e Partisë Popullore Islamiko-Krishtene drejtuar Sekretarit të Shtetit të SH.B. në numrin gusht-shtator 1991.

antarvet të tyne votuen jo për partitë e tyne por për PD-në. Ata që votuen kësisoj janë për t'u lavdue mbasi ata interesat partiake për hir t'interesavet kombtare. Mbasi interesa kombtare kombtare ishte gjithnji në zgjedhjet e dyta dhe mbasi fitorja e PD-së nuk ishte aspak e sigurtë, duhet që partitë opozitare të grumbulloheshin në një front demokratik, ashtu si u ba në Nicaragua.¹⁹⁷ Opozita e bashkueme në një front demokratik anti-komunist do të kishte ma shumë shance për fitore për disa arsye të mira: bashkimi do të shmangte shpërndamjen e votavet që do të favorizonte partinë në fuqi; efekti psikologjik i bashkimit do të vepronte fuqishëm ndër votuesit pa preferenca partizane të cilët kanë prirje me votue për shumicën; një front demokratik i përbamë prej shumë partive do të kishte një tërheqje ma të madhe se një parti e vetme mbasi pluralizmi paraqet opzione ma të shumta se monizmi.

Por PD-ja zgjodhi alternativën moniste, tue vu kështu interesat partiake përmbi interesat kombtare. Asht e vërtetë se monizmi i ksaj partie u çngjyros paksa nga aleanca e saj me dy parti opozitare, me PSD-në dhe PR-në. Por mbasi kto dy parti u themeluen dhe drejtohen nga renegatë komunistë bash si ata që drejtojnë PD-në, taktika e PD-së ngeli n'esencë moniste. Shqip ksaj i thonë, gjeti tenxherja kapakun.

VI

Zgjedhjet e dyta dhanë rezultate që janë t'anasjelltat e atyne që dolën në zgjedhjet e para. Fitorja ksaj here i qeshi PD-së e cila mori 70 përqind të fronavet të Parlamentit. Dy partitë aleate morën nga një fron secila, partia greke zuni dy vende, dhe kusuri i takoi PS-së. Tue marrë parasysh se kjo parti në zgjedhjet e para fitoi 67 përqind të vendeve në Parlament, humbja e saj qe katastrofike. Por do t'ishte gabim

¹⁹⁷ Mbi ktë ka institue *Dielli* n'editorialët e vet si edhe në një artikull nga Niko K. Kirka, "Atdheu në rrezik", në numrin e tetor-nandorit 1991.

me interpretue triumfin e PD-së si një fitore të demokracisë. Fitimet demokratike janë të ngadalashme dhe të mundimshme, ndërsa anasjelljet si kjo janë provë paqëndrueshmënie politike. Marx-i kritikoi Hegel-in për filozofinë e tij idealiste, të cilin e krahazoi me njeriun që ecë krye-teposhtë dhe kambë-përpjetë. Ç'fryte solli anasjellja materialiste e Marx-it? Frytet e saja qenë kataklizma. Të vetëquejtunit demokratë që udhëheqin PD-në s'janë ma demokratë se ç'janë socialistë renegatët stalinista. Ndërrimi i emnavet len të paprekun substancën. E veç n'u baftë ndonji mrekulli, pse kush bie më fjetë komunist nuk mund të pritët të gdhijë demokrat. Grindjet e kacafytjet në parlamentin e parë kanë me vazhdue në parlamentin e dytë, konflikti mes dy partive ka me i gjasue një grindjeje në familje, me shance të pakta për zhvillimin e demokracisë në një gjendje ku veç rolet janë anasjellë. Pak a shumë ashtu si u shpreh Konica kur krahazoi Turqit e Rij me turqit e vjetër: bukë e një mielli, ose, thanë ndryshe, faqet e së njajtës monedhë.

VII

Tue komentue mbi zgjedhjet e dyta, një qendër angleze e specializueme n'analyza shkruen: *“Demokratët nuk kanë plane të qarta shoqnore, diplomatike dhe ekonomike për me shpëtue Shqipërinë prej kaosit ku gjindet. Berisha dhe bani dy deklarata të cilat nuk janë ogur i mirë për profilin e qeverisë së re. Ai tha se, në frymën e pajtimit kombtar, ai nuk do të spastrojë ish-komunistët nga aparati shtetnor. Kjo deklaratë inteligjente për sy e faqe nuk përputhet me retorikën antikomuniste të fushatës elektorale: PD-ja asht një parti intelektualësh ish-komunistë, kurse ithtarët e saj janë të rij ahmarrës të cilët kërkojnë therorë për krimet e bame dhe për oportunitetet e humbuna të së kaluemes. Deklarata tjetër e Berishës asht një themë e zakonshme e tija: rreziku i madh që u kërcënohet kosovarëve. Berisha do t'i japë të drejtën e qytetarisë kujdo që asht i kombsisë shqiptare, tue acarue kështu marrëdhëniet me Serbinë dhe Maqedhoninë deri*

në pikën e krizës".¹⁹⁸[12] Këtë ai do t'a bajë, si kosovar që asht. Se çka tjetër mund të bajë një kryetar shteti që e quën veten shqiptar veç se me u ardhë ndihmë vëllezënvet kosovarë? Hataja që asht tue ba Millosheviqi mbi myslimanët boshnjakë, kur t'i ketë la duert prej gjakut të tyne, do të përplasët mbi myslimanët kosovarë. Kjo don me thanë një votër e tretë lufte në Ballkan. Edhe pse të ndamë mes tyne ndër fise, kosovarët e Jugosllavisë kanë farkue një ndjenjë të fortë solidariteti. Tue fillue me Lidhjen e Prizrenit (1878-81), historia shqiptare dëshmon se kosovarët kanë qenë lokomotiva e nacionalizmit shqiptar. Agonia e tyne nën robninë serbe i ka ba edhe ma të vendosun për me u bashkue me atdheun me çdo kusht e me çdo mënyrë, tue përfshi edhe pushtimin e tij.¹⁹⁹ [13] Pse Shqipnia e Hoxhë-Alisë ka qenë ndjerkë për ta, ajo i ka nxitë me provokue serbët dhe me u rebelue, por i ka burgosë kur ata kanë kërkuë strehim në tokën shqiptare. Asht e vërtetë se Berisha nuk asht një tjetër Hoxhë. Por le e rritë në Shqipninë staliniste, ai ka thithë frymën e stalinizmit bashkë me sisën e s'amës. Inteligent, trim, karizmatik, nuk mund t'i mohoët Berishës merita e krijimit të një partie opozitare dhe të primjes së saj deri në fitore. Koha do ta tregojë a asht ai njeriu që i duhet Shqipnisë për me e nxjerrë nga humnera ku e plandosi stalinizmi.

¹⁹⁸ Oxford Analytica, "Albania: Communists Ousted", mars 24, 1992.

¹⁹⁹ "Qysh në vjetët '90 dhe ndoshta në lidhje me një traditë të maherëshme, një ide filloi të formohet ndër kosovarët. Simbas kësaj ideje, ata janë të destinuem me luejtë një "rol zgjues" edhe në lidhje me vetë Shqipninë. Friga e Tiranës ndaj kosovarëve si dhe përpjekjet e saja me vendosë marrëdhënie të mira me Belgradin në vend të Prishtinës, asht e rranjosun jo vetëm në konsiderata politike, por në vetë atë ide." Victor Meier, "Diskriminimi ban njeriun të vetëdijshëm." Frankfurter Allgemeine Zeitung, 5 dhjetor 1985.

VIII

Skenari i masipërm ka gjasim edhe më përvojën rumune. Rumania vazhdon të qeveriset prej komunistash të hershëm, por që nuk e quejnë veten demokratë. Nji tjetër ndryshim i fortë asht se udhëheqësit rumunë komplotuen kundëe Ceausescu-t tue vu në rrezik krenat e tyne, kurse Turqit e Rij shqiptarë nuk rrezikuen asgja tue kalorue valën revolucionare të nusun nga studentat dhe të çueme përpara nga grevat e punëtorëvet. Berisha me shokë kanë korrë çka nuk kanë mbjellë.

Sa do të zgjasë sundimi i tyne?

Turqit e Rij humbën vrullin e tyne revolucionar mbas katër vjetësh. Sundimi i PD-së ka gjasë mos me qenë aq i gjatë. Udhëheqsit e saj kanë ba shumë poterë me akuzat e tyne kundër komunistëvet të Hoxhë-Alisë, tue ba popullin me besue se, t'ardhmen ata në fuqi, do të hapnin gjyqet. Por kte ata nuk do t'a bajnë tashnjiherë, mbasi hapja e dosjevet të Sigurimit mund të jetë kompromentuese për së paku disa prej tyne. Por, së paku, a do t'a arrestojë Berisha Alinë? T'a arrestojë? Mos u çuditni fort në se nesër-mbasnesër do të lexoni në Rilindjen Demokratike se Alia ndodhet në një klinikë të Romës dhe të Parisit për me mjekue zemrën e tij delikate. Nji notë në këtë lajm do të shpjegojë se këtë herë shpenzimet e kurës Alia do t'i paguej nga xhepi i vet, jo nga arka e shtetit si në të kaluemen. Çka Berisha me shokë janë kah bajnë (harroni çka i tha fill pas triumfit) asht me spastrue shtetin, tue fillue me kufomën e Hoxhës.²⁰⁰ Berisha diçka duhet të ketë nxxanë prej tij.

X

Çka mund të nxehet nga historia e revizionizmit shqiptar?

²⁰⁰ Shih A. Pipa. *Albanian Stalinism*, op. cit., kapitulli "Party Ideology and Purges in Albania."

Disa naivë kanë pritë që Alia të bahej Gorbachev-i shqiptar. Por ai nuk kishte as trutë as koqet e Gorbachev-it. Alia veçse e zgjati agoninë e popullit shqiptar me pseudo-reformat e tija të cilat iu banë pendë shpërthimit t'urrejtjes së popullit. Kjo agoni do t'ishte shkurtue, tue u kursye atdheut, përveç mizerjes ekonomike, turpin e dyndjevet dhe turpin tjetër të lëmoshëvet nga Italia dhe vendet tjera, po t'ishte krijuë opozitë ma herët se kur u krijue. Kjo nuk mund të bahej në Shqipni pak a shum në të njajtën kohë siç u ba në vendet e tjera t'Europës Lindore. Por mund t'ishte ba në diasporën shqiptare, sidomos aty ku ajo ishte grumbullue, në Shtetet e Bashkueme, ku ekzistojnë mundësitë dhe mjetet e duhuna. Krijimi i një fronti demokratik opozitar në Shtetet e Bashkueme do t'a kishte shpejtue krijimin e opozitës n'atdhe. Kjo, fatkeqsisht nuk u ba.

N'anën tjetër, kur kjo opozitë u krijue ma në fund n'atdhe, boshti i opozitës, Partia Demokratike, bani gabimin e randë me pranue të futej në një qeveri koalicioni, tue ndrydhë ksisoj hovin opozitar. Një tjetër gabim i randë i kësaj partie qe refuzimi i saj me i pri një fronti demokratik me përfshimjen e partivet që u krijuen dhe rikrijuen n'intervalin nes zgjedhjeve ta para dhe të dyta. Po e përfundoj këtë artikull tue komentue shkurt mbi këtë tjetër mungesë në kuadrin e skenarit t'ardhshëm politik kombtar.

X

Analiza e zhvillimit të gjendjes katastrofike të Shqipnisë ka vu në dukje se PD-ja paraqet disa pika të dobta që grishin sulme nga kundërshtarët. Njena prej ktyne asht prirja e kësaj partie me monopolizue pushtetin politik. Mandej PD-ja asht e njollosun prej kompromisash me Partinë staliniste të bame në qeverinë e koalicionit dhe në parlament. Një pikë tjetër e dobët asht të qenët e PD-së një *parvenu* në historinë e disidencës antikomuniste dhe si i tillë, jo i meritueshëm për me qeverisë shtetin. Lidhun me këtë pikë, prirja e PD-së me vu interesat partiake sipër interesavet kombtare siç u spjegue

masipër e cilëson kte parti si një parti sektare, e unshme për pushtet. Tue pranue me qeverisë vendin së bashku me parti të tjera opozitare, jo vetëm me dy sosh të themelueme dhe t'udhëhequna nga ish-komunista, PD-ja do t'a kishte mënjane akuzën për monopolizim të pushtetit, do t'a kishte neutralizue akuzën e monizmit, dhe do t'i kishte dhanë vetes një vernice legjitimiteti për rolin e saj si prise në frontin demokratik. Çka PD-ja la pa ba, një tjetër parti jo e përfaqsueme në parlamentin e ri mund t'a bajë.

Ndërmjet ktyne partive janë tri parti të moçme: Balli Kombtar, Legaliteti, dhe Blloku Indipendent, të dallueme për anti-komunizmin e tyne të rreptë. Por mbasi dy të parat u themeluen gjatë okupimit t'atdheut nga Italia fashiste për me luftue okupimin, ato kanë shanc ma të madh me rivalizue me PD-në.

Por nisma me krijue çka mund të quhet Blloku Kombtar (BK) mund të merret nga cilado tjetër parti opozitare. Tue veprue kështu Blloku Kombtar vret dy zogj me një gur, mbasi kritikizmi i PD-së reflektohet mbi PS-në. Çka asht e randësishme në këtë strategji asht aleanca me syndikatat, roli i të cilavet që vendimtar gjatë intervalit revizionist. Pse, ndërsa studentat rrëzuen monumentin e Enver Hoxhës, minatorët e Vakliasit rrëzuen dy qeveri.

Marrë nga: varius editionis; përkujdesë nga Silentius Plenus.

- Kêns Arkiv

- Fondi Ndrevashaj
- Fondi Çoba

LISANDRI KOLA

Dom Prek Ndrevashaj,²⁰¹ renditet ndër ata personalitete që në Shqipni ende nuk gëzon një njohje minimale për rolin dhe funksionin, jashtë kufijve amtarë, e posaçërisht në Amerikë.

Ndrevashaj²⁰² lindi në Brashtë të Shoshit, Dukagjin, më 24 qershor 1927; edukimin e muer në Kolegjin Saverian, Shkodër. Mbrapa studioi teologji e filozofi, tue pasë si mentor At Pjetër Meshkallën. Ardhja e komunizmit, ndërkaq, e xûni të pashuguruem meshtar. Arrestohet në Tiranë. Gjatë kohës që po transferohej për në Shkodër mbërrinë me ikë, edhe pse me pranga në duer, e së bashku me motrën e nanën arratiset në ish-Jugosllavi.²⁰³

Në Mal të Zi, shërbeu disa kohë si mësues e mandej u regjistruar në Universitetin Papnor në Romë, *Pontificia Universitas Urbaniana*, tue fitue gradën akademike *Licentiae* në *Sacra Theologia* (1962) dhe *Philosophia* (1958) “Cum Laude”, e ndërsa studimet Bachelor në *Sacra Theologia* [*Baccalaureatus*: 24 qershor 1960] i përfundoi me “Magna cum Laude”, 35/40 simbas Prot. N. 90/S/81, lëshue prej Sekretarit të Përgjithshëm të Universitetit, P. Bruno J. Korošak, Romë, 2 Mars 1981. E ndërsa ma heret në *Philosophia* [*Baccalaureatus*: 26 qershor 1957] i pat përfundue me vlerësimin “Bene”, 25.25/30.²⁰⁴

²⁰¹ Në disa raste emni i tij gjendet i (nën)shkruem edhe si *Prenk/Prênk/Pre(n)kë Ndrevashaj/Ndrevashaj*.

²⁰² Për të dhana biografike apo imtësi të tjera që lidhen me jetën e D. P. Ndrevashajt, shih: *Dom Prek Ndrevashaj* (mbloodhi e përgatiti Ndre Ded Guri), Rozafat, Shkodër, 2011.

²⁰³ <https://www.vaticannews.va/sq/bota/news/2019-10/dom-prek-ndrevashaj-ne-pervjetorin-vdekjes.html>

²⁰⁴ Shih për ma shumë faksimilet I-IV.

Po në Romë, u shugurue meshtar. Meshën e parë e çoi më 22 dhjetor 1961, në Kishën e Institutit “Suore Serve di Maria »Riparatrici«”,²⁰⁵ aty ky ishte murgeshë edhe e motra e tij. Të pranishëm në shugurimin e Ndrevashajt ishin Pader Daniel Gjeçaj, Ambroz Martini, Etnit jezuitë Palladini, Gardin, si dhe Dhimitër Berati, Ernest Koliqi, Dom Lazër Sheldija etj.²⁰⁶ Prej këtij vjeti mori detyrën e kapelanit për shqiptarët e arratisun, fillimisht në Itali, e ma vonë për ata në Amerikë, Michigan, me ftesën e Kardinalit John Francis Dearden (shih Letrën VI), prelati i Kishës Katolike që shërbente në Detroit.

Dom Prek Ndrevashaj u vendue në Michigan, ku fillimisht shërbue në një kishë polake, e mbrapa ia duel me themelue Kishën Zoja Pajtore (1977), e cila i shërbente komunitetit katolik shqiptar, jo vetëm për kahen fetare por edhe atë kulturore e atdhetare. Në krye, kisha funksionoi me një kapacitet të reduktuem, natyrisht: me një anëtarësim prej 200 familjesh e me rreth 400 vende për besimtarët.

Puna e Dom Prekës në themelimin dhe drejtimin e komunitetit shqiptar ka qenë e mundimshme (siç vrehet edhe në letrat drejtue Ipeshkvit Herbut dhe Martin Camajt), dhe dallohet se shpeshherë luhatjet shëndetsore kanë qenë pjesë e rrugës së tij në apostullim. Por, origjina e tij dhe besimi në përbushjen e detyrës e ka ba atë të fortë. Në vitin 1986 Ndrevashaj i shkruen në konfidencë dhe me humor Martin Camajt: “*Na Dukagjinësit jena si gjarpni: po s’na shtype kryet, pështojmë*” (Letra VI).

Vendndodhja fillestare e Kishës ndryshoi,²⁰⁷ ndërkohë që Ndrevashaj shërbente ende si famullitar i saj. *Our Lady of Albanians* (Kisha Zoja Pajtore), aktualisht kryen misionin e saj në Southfield, Michigan, krahas St. Paul Albanian Catholic Church, Rochester Hills, Michigan.

²⁰⁵ Khs. “Shëjzat”, 1961/11-12, f. 532.

²⁰⁶ *ibid.*, f. 533.

²⁰⁷ Në bazë të korrespondencave dhe adresave të shënueme prej Dom Prek Ndrevashajt, rezultojnë këto dy adresa: 28055 West Thirteen Mile Road, Birmingham/MI, 48010 si edhe 28055 West Thirteen Mile Road, Beverly Hills/MI, 48025.

Dom Prek Ndrevashaj kaloi në Amshim, në vitin 2004, ndërkohë që ishte në Shkodër gjatë një vizite të radhës dhe u vorrue në kapelën e vorreve të Rrmajit.

*
* *

Në vitin 2018, ndërsa ndodhesha në Michigan, u pata interesue pranë Kishës Zoja Pajtore, për fondin bibliotekar të Ndrevashajt. Bariu i saj, At Nue Gjergji, pati mirësinë me u shprehë i gatshëm me më mundësue aksesimin dhe huazimin e materialeve të punës, që do të përbajnë dhe frytin e kërkimit tim në këtë fond.

Fondi i kësaj biblioteke asht i pasunuem me libra, njisi, dorëshkrime, regjistra, arkiva dhe ruen një organizimin klasik bibliotekar, simbas llojit të njisisë. Në dijeninë time, nuk ka një skedim konkret—as manual e as kompjuterik—të njisive të naltpërmenduna, çka në pamje të parë ta vështirëson punën kërkimore. Mirëpo, përkujdesuesi i saj, i ndjemi Ndrevashaj, ka pasë vizionin me ruejtë dhe me saktësue çdo gja, si shumica e Etënve të moçëm. Ma së pari ajo që të bjen në sy asht *detyra baritore* dhe *itinerari i saj*, një rigorozitet i detajuem në mija faqe, me shkrim dore, i regjistrave të shërbesave kishtare; saesa meshë të përpilueme në shqip, me liturgji, pjesë të përkthyme prej tij, me bazë korale, me lutje të përshtatuna në shqip e me radhë; qindra faqe të regjistrave për kunorat e martesës, pagëzimet, shkresa nëpër organe zyrtare për çështjen e statusit të emigrantëve shqiptarë e me radhë.

Mandej literatura e sistemueme në raftet e bibliotekës, dëshmon për një njeri që duket se ka jetue në Shqipni, e jo jashtë saj. Kam pá sa edicione gjatë komunizmit shqiptar, që më kanë surprizue, për faktin që gjendeshin aty;²⁰⁸ dhe një pjesë e madhe e tyne, mbajnë firmat e viteve '70-'80. Dhe

²⁰⁸ Interesant ishte sesi e kishte shkruar në kurrizin e *Fjalorit të Gjuhës Shqipe* (1954): Fjalori i Kuq. Në ngjyrë në fakt, ai fjalor, asht i kuq. Po me sa duket Ndrevashaj e kishte ndërlidhë me të kuqen komuniste.

natyrisht, puna e tij, si e shumëve në ekzilin shqiptar, dëshmon se mendja e shpirti ka qenë në Shqipni. Punë e cila nuk gjen ende vlerësim ndër shqiptarë mbrenda vendit.

Për revistat me aksesim të gjanë nga publiku, në të cilat kishte botue Ndrevashaj, nuk asht se kisha një interesim të posaçëm, prejse e njihja reputacionin e tij p. sh. në 'Shëjzat', por nuk dija konkretisht lidhjen miqsore me Koliqin e Camajn.²⁰⁹ Këtu, në këtë fond, gjatë kërkimit tim, mësova se lidhja e tyre kishte qenë e ngushtë. E detyrimisht qëndrimi në Romë i të treve kah '60 i ka ba me qenë një trinitet i ekzilit shqiptar: Itali-Gjermani-Amerikë. Ky trinitet, në gjykimin tim, ndërton atë që nuk e ndërtoi dot Arshi Pipa, për shkak të mospajtimit të tij me Koliqin qysh në kohën kur ishte Ministër Arsimit, apo për arsye të tjera që ende mbesin të paqarta. E po të vëmë re me kujdes, A. Pipa, nuk ka bashkëpunue asnjherë me 'Shëjzat', pavarësisht se me Camajn (si redaktor përgjegjës i kësaj reviste) kishte fort miqsi. Megjithëse duhet thanë se në 'Shkëndija', të cilën ma heret e drejtonte po vetë Koliqi, Pipa kishte botue disa shkrime, ma së shumti poezi.²¹⁰

Pavarësisht se Ndrevashaj, mbajti peshën baritore dhe ishte e nevojshme me ndërtue dhe faktorizue komunitetin shqiptar në Amerikë, Michigan, ai gjithsesi, së bashku me Minsinor Zef Oroshin (New York) asht vektori i përtërimit kulturor-atdhetar në Amerikë. Mandej pikat e tjera si Boston dhe San Francisco, kanë dëshmue për të njëjtin unitet.

²⁰⁹ Në raftet e librave gjenden autografe të ndryshëm nga Koliqi, e personalitete të tjera; disa sosh janë sjellë në *Shtojcë* (Nëpër rafte librash). Veçojmë kushtimin e E. K. për P. N. në librin *Saggi di Letteratura Albanese*, Firenze 1972, me dedikimin *Të perndertit Zoti Dom Prenk Ndrevashaj me dashuní vëllaznore* [Romë, tetuer 1972]. Në *Shtojcë* paraqitet edhe huazimi i librit—ligjëratës pranë Institutit Mbretnor të Studimeve Romane—të Koliqit (*Il diritto albanese del Kanun e il diritto romano*, 1942) për Martin Camajt; gjithashtu fotokopjime edicionale dhurue nga prof. Zef Nekaj, apo nga Petro Vuçani.

²¹⁰ Khs. Arshi Pipa: "Për një kritikë letrare", 1941-XIX/2, f. 59; "Pafajnia", 1941-XIX/4, f. 172; "Ballada e gjithëve të veshkun", 1941-XIX/8-9, f. 52; "Ballada e vashës", 1941-XIX/10, f. 53; "Dashuni e pergjakun", 1941-XIX/11-12, f. 37; "Vjollzë hijesh", 1942-XX/7-8, f. 278.

Njikohësisht këto qendra, me përjashtim të Bostonit,²¹¹ janë dhe katalizatorët e politikës antikomuniste, dhe denoncuesit e krimeve enveriste nëpër botë—punë që paralelisht e banin Stavro Skendi, Arshi Pipa, Peter Prifti, Anton Logoreci, Mhill (Michael) Marku, Gjon Sinishtaj etc.

Ajo që më interesante ma shumë, dhe më shtyu me ndërmarrë një projekt kërkimor-individual, ishte hulumtimi i dorëshkrimeve dhe i arkivave [letërkëmbime, poezi, foto], botimi në organe pak të njohuna në Shqipëri, si edhe përkthimet e Ndrevashajt. Gja për të cilat sot do të gjej rastin, me i trajtue simbas këtyne tri akseve: 1-*prodhimi poetik i Ndrevashajt*, 2-*letërkëmbime e njisi dorëshkrimore*, 3-*disa foto prej albumit personal*. Këtu, asht lanë jashtë një aks tejet i randësishëm, në fakt ma themeltari në veprimtarinë e këtij personaliteti, siç asht përkthimi i pjesëve nga *Bibla* (kryesisht *Psalmet* dhe *Testamenti i Ri*). Dorëshkrimet e Tekstit të Shëjtë nga Ndrevashaj, kërkojnë një punë kuruese e cila asht paramendue, në të ardhmen, me qenë edicion i posaçëm

²¹¹ Roli i Nolit dhe qëndrimi i këtij të mbramit në lidhje me pushtetin e Hoxhës, dihet: “*There are known the correspondences of Bishop Noli with Enver Hoxha, the Bolshevik ideas of Noli and his ‘faithful’ services for the new regime [...] Noli considers Hoxha as ally and as fruition of a southern seizing power. Thus the overthrow of Noli’s government by Zogu and Hoxha’s coming fulfils someway his remote aspiration.*” Lisandri Kola, *Albanian literature between collapse and rescue*, dorëshkrim.

Me interes paraqitet edhe dëshmia e Prenk Grudës lidhun me një detaj mbaskomunist: “*Shumica e shqiptarve të vjetër, me kryesi në Boston ia kanë mbajtur “ISON” Tiranës. Bile edhe kur punët kishin ndryshue n’Evropë Lindore dhe erdhi n’Amerikë Rami[z] Alia me 1990, e pritën në Boston me nderime të mëdha. Kaluen në heshtje pranë pushimit të Kolosit Konica e shkuen me bujë te pushimi i Nolit të Madh qi Konicën e quente mësuesin e tij. Ndër kaq, çakaft bërtitshin “ENVER ME TY KURDOHERË” natyrisht me knaqë besnikun e Hoxhës! Mjerisht, bostonasit e harruen “VATREN HISTORIKE” dhe shpirtin e saj “DIELLIN ZAMADH!?”* (khs. faksimilen VI).

përtej hapësinës që mund të ofrojnë faqet e kësaj reviste apo të ndonji reviste tjetër.

Po sjell në vëmendje se Ndrevashaj asht një ndër pesë përkthyesit e njikohshëm: afërsisht mes viteve 1960-2000. Tue ia nisë me përkthimin e botimit integral të MonsinJOR Zef Oroshit (1978),²¹² prej greqishtes së vjetër; tue pasue me dorëshkrimin e Pader Donat Kurtit²¹³ (i pari në 1964, mandej 1975); tue vijue me dorëshkrimin e Pader Daniel Gjeçajt, i cili e ka përkthye krejt *Biblën* (sythe të punës së tij janë botue në numrat e HD, sikurse edhe disa pasazhe në *Predikimet* e Shna Ndout të Padovës, 2018); natyrisht Dom Simon Filipaj, ku varianti i tij, në gjuhën shqipe standarde, asht kanonik në predikimin e Kishës Katolike Shqiptare. Katër përkthyesit e sipërm, i kanë versionet natyrisht në gegënisht. Fakti i moskonsiderimit të versionit të Oroshit, si pjesë e predikimit, e liturgjisë, në Kishën Katolike Shqiptare (nisë edhe prej faktit se asht i botuem vetëm *Testamenti i Ri*), sikurse versionet e pabotueme der tash, ka nevojë për arsyetime ma kompetente që kanë marrë rrjedhë në historinë e Shqipnisë mbasateiste. Këto shkaqe, lypin sqarime prej hierarkisë kishtare-shqipatre ma së parit. Që një pjesë e ekzilentëve shqiptarë (tue përfshirë natyrisht Mons. Oroshin), konsiderohen ende sot, në gjeokulturën e Shqipnisë, si *outsider*-a kjo asht krejt e dukshme dhe arbitrare nga ana e monovektorit kulturor në vend (Shqipni). Atje-hi, kjo kahe diferencuese e krejt (sub)kulturës vendore për personat, që *jetojnë fizikisht* jashtë atdheut ka orientue natyrisht krejt lojën e shahut të Shqipnisë së mbas 90-s. Përrjashtoj Konicën, Koliqin e Camajn, të cilët nuk kishin si mos me qenë në krye, disa të tjerë ende kanë ngelë thjesht ‘emna të padëgjuem’, paçka se kryqin e Shqipnisë e kanë mbajtur

²¹² *Shkrimi Shejt katër ungjijt dhe punët e Apostujvet* (përk.: Joseph J. Oroshi). Our Lady of Good Counsel Albanian Roman Catholic Center, Bronx, N.Y., 1978. Ma heret asht publikue edhe *Shkrimi Shejt. Dhiata e ré. Ungjilli i Jezu Krishtit simbas shen Matheut* (përk.: Joseph J. Oroshi). Typis. Pont. Universitatis Gregorianae, Romë, 1960.

²¹³ Aktualisht vepër në proces pune për botim.

përherë mbi shpinë. E stërtham, kultura shqiptare ende nuk e ka pá veten në pasqyrë, në mënyrë të singërtë e tejpushme.

Me interes paraqitet fakti se **Monsinjon Nikollë Troshani**, Ipeshkëv Administrator i Arkidioqezës të Durrësit dhe i Dioqezës së Lezhës asokohe, pat dhanë aprovimin që versioni (1964) i Pader Donat Kurtit të botohet, **nënshkrue me 4 Maj 1991**. Shënimi i thjeshtë, me aludim zanafillën, e njëherash kuptimplotë “*Le të botohet*”, pasue prej nënshkrimit të Mons. Troshanit, gjendet në faqen 387 të drs. të Kurtit, i rrejtun në AQSH. Edhe pse me miratim prej eprorit kishtar një botim i tillë, nuk u realizue asnjëherë. Ndoshta këtë punë e prapësoi edhe kalimi në Amshim i Mons. Troshanit në 1994. Një vullnet i tillë e shprehte edhe **Arkishopi Frano Illia** (detyrë që e muer në 1993 dhe e ushtroi deri sa u bashkue me Zotin, 1997), ku nominalisht i drejtohej Pader Daniel Gjeçajt: “*Po Ju dergoj dorëshkrimin e çmueshem të P. Donatit – pasët dritë – e bane bashkë me pjesët tjera të Test. të Rí e me mujtë me e botue sa ma parë. Ti, P. Danjel, ke të drejtë e mundsi me e ndreqë ku të shihet e nevojshme. Të dali sa ma shkelqyeshem*”.²¹⁴

Po me randësi asht se, sot këto dorëshkrime të gjenduna në Shqipni (Kurti, Gjeçaj) e Amerikë (Ndrevashaj), me pasë vullnetin e mirë me i finalizue në botime, tue pasunue kësisoj variantistikën përktimore të Shkrimit të Shëjtë në Shqipni. E ma së parit, tue qitë në pah punën dhe përkushtimin e Etënve Katolikë shqiptarë për me përçue në gjuhën shqipe—flas për traditën geqe, me të cilin asht edukue kleri dhe besimtarët katolikë ndër shekuj—Fjalën e Tënzot. Në të kundërtën do dalim tek postulati i Martin Camajt: “*Dam do të ishte që kleri katolik t’i bjerë moh traditës së vet.*”²¹⁵

*

* *

²¹⁴ Dorëshkrim, fletë teke, pa datë, rrejtë pranë arkivit të Fretëve.

²¹⁵ Shih letra të Martin Camajt (30. 05. 1985) dërgue Dom Prek Ndrevashajt në: *Dom Prek Ndrevashaj* (mbloodhi e përgatiti Ndrek Ded Guri), Rozafat, Shkodër, 2011, f. 91.

Aktiviteti poetik i Dom Prek Ndrevasajt, asht relativisht i reduktuem, sikurse ishte edhe në “Shêjzat” me disa shkrime, dhe mbyllet me *Elegjinë* me rastin e vdekjes së Koliqit (Numri përkujtimuer i 1978-s).

Asht me interes për t’u vû re se poezitë e Ndrevasajt janë, përgjithësisht, klasike: formalisht e metrikisht, po mbi të gjitha si tematikë. Kështu pra, nënkuptohet vijimi i shkollës Saveriane, ku përjashtimi i vetëm i saj asht Camaj (hiq dy vëllimet e para, botue në Kosovë), e krejt pak Pipa me disa poezi në ekzil (*Autobiography*), siç asht e munduen tashma që disa pej tyne me u lexue edhe në shqip. Nën frymën e kësaj shkolle pra, janë edhe poezitë 28 *Nandori (Në mërgim)* dhe *Shqipet tona bajnë me vedi fën e flámurin*, botue në revistën e drejtueme nga Mons. Oroshi, “Jeta Katholike Shqiptare”, New York, 1973/3-4, ff. 36-38:

POEZI

-I-*

- 36 -

28 N A N D O R I

NË MERGIM

nga D.P.Ndrevashaj

Me 'i futë t'zezë po vjen mbi krye,
buzen gjak, ftyren t'vrungueme,
gjoksin varrë, me lot nder sy
tue vajtue brezninë e shueme.

Po lypë vllazen, po lypë trima
neper dhena pertë dëtevet,
ku tuhatë i ka vetima,
ndorë mjerisë e ndore shtetevet.

O shqiptar, shqiptar i ngriti,
bane gjoksin zjarm e diell !
Njat Flamur që aq shum t'rriti
rueje në zemer, çoje n'qiell !

* futë: *shamí*; t'vrungueme: *t'nxime*; tuhatë: *shpërndá*, *qitë andej e këndej*.

SHQIPET TONA BAJNË ME VETI
FËN E FLÂMURIN

nga D.P.Ndrevashaj

Kur çerdhja e Shqipevet u mbush me gjak
e zogjt e tyne i plandosi mizori
n'mjerim, edhe vetë dielli atëbotë u pak!

Shqipet tona atëherë flutruene,
male e dete ato kaluene,
Fë dhe Flâmur ktu na i prune.

Llagemat kanë qellue Faltoret tona.
Janë permbyzë gjoksat, tempuj t'Perendisë.
Ra muzgu. N'Koder Shejt mejti kumbona.

Shqipet tona atëherë flutruene,
male e dete ato kaluene,
Fë dhe Flâmur ktu na i prune.

Kiza e pergjakun iau kalon te tanavet :
mbi Flâmur tonë... e mbi çdo krye nierit
që kemin nuk dishron tu a truejë tiranavet.

Shqipet tona atëherë flutruene,
male e dete ato kaluene,
Fë dhe Flâmur ktu na i prune.

* llagema: *stehore e nëndheshme*; kiza: *aludimi për drapnin komunist*;
kem: *temjan*; trincakë: *plugues*; rribë: *furí*.

Çmendje ma t'madhe se me u kapë me Zotin
s'ka. Dyerët e shpirtit ti mbyllën tiranat,
o popull! S'gjinet kush me ta shi lotin.

Shqipet tona fluturojnë,
male e dete ato kalojnë,
Fë dhe Flëmur na i kallxojnë.

T'ndritun janë burrat neper kombësi t'hueja
që shkruen per Shqipe plot nderim e lavde.
Sot bota bindet per shembëtime tueja !

Shqipet tona por fluturojnë,
male e dete ato kalojnë,
Fë dhe Flëmur na i kallxojnë.

Tuhatëshem si trincakët nga rribët e motit,
o bijt e Shqipevet, kerkoni boten !
Ruenje Flëmurin e Dashtninë e Zotit !

Shqipet tona do t'fluturojnë,
male e dete do t'kalojnë,
Fë dhe Flëmur do t'naltojnë.

Të njejten frymë si me të masipërmet ruen edhe poezia *Malcia e jonë në Michigan*, e cila me gjasë asht botue nëpër organe të kohës,²¹⁶ por nuk kam gjetë ndonji të dhanë të sigurt (as vend as vit), sikurse as për *Këshëndella e Vjeti i Ri*, 1983.

²¹⁶ Duhet thanë se një pjesë e buletinëve—[fashikujve të botuëm si 'revistë' nga Dom P. Ndrevashaj] për qarkullim mbrenda komunitetit katolik në Kishën, të cilën drejtonte—nuk janë rrujtë të plotë si numra. Nji fakt të tillë ai e përmendë edhe në Letrën II.

Këto të dyja janë në arkivat e fondit të Ndrevashajt si kopje, dhe janë njëherash të nënshkrueme. Kjo e dyta, në këtë rënd, ka edhe vendin e shkrimit: Beverly Hills, e ndërsa viti duhet të jetë po ai që shënon poezia, pra 1983.

-III-*

MALCIJA E JONË
NË

MICHIGAN

Malci bardha ! Sa travaje
ke kalue... sa vorfni...
neper shkrepë e neper zaje,
tue ruejtë Fë, Besë e Burrni.

Sa herë kobi, sa herë rrfëja
mbi krye tand ka bumbullue.
Fuqi gjete por të Fëja
që t'ka ndritë e t'ka gjallnue.

Tash nder fusha t'Michiganit
ku ti gjete lirinë tande,
rueje Fën per nderë t'Vatanit
që s'ke lanë per mirakande.

Mori Shkoder, ke kenë votra
e dashtnisë s'unakve tonë.
Moj Kosovë, e Shkodrës motra,
prap qendroni t'fortë gjithmonë!

Po, do t'vijë një ditë fatlume,
kjo Malci do t'jetë krendare
per shka ruejti n'gjoks, t'pashueme
Fë, Burrni e Besë shqiptare.

©Fondi Ndrevashaj

* unak: gur i votrës për me mbajtë sipër drutë.

Nësa ma i organizuëm del me sonetin kushtue Idriz Lamajt, vetë sonetist ky i mbrami, ku Ndrevashaj sjellë një sonet petrarkian me oktavë e sekstinë të përmbysun, simbas skemës: *abab baba cdc dcd*.²¹⁷

Soneti *petrarkian* ruen skemën e vet origjinare, nisë me Giacomo da Lentini-n²¹⁸ (vdekë para 1250?) ose me Noterin, quejtë ndryshe si antonomazi, për shkak të profesionit të tij. Ky autor mendohet se asht kodifikuesi i parë metrik i sonetit. Ma vonë soneti merr një zhvillim konkret me Guido Guinizzelli-n (1230/40-1276)—iniciuesi i *Dolce Stilnovo*: Stilit të ri e të ambël—me përfaqësuesit kryesorë të kësaj shkolle: Guido Cavalcanti-n (rreth 1258-1300), Dante Alighieri-n (1265-1321), Cino da Pistoia-n (1270-1336?), Dino Frescobaldi-n (1271-rreth 1316) Guittone d'Arezzo-n (rreth 1230-1294) etj.,²¹⁹ derisa arrin përsosjen e vet kompozicionale

²¹⁷ Khs. "Jeta Katholike Shqiptare", New York, 1973/3-4, f. 39.

²¹⁸ Interpretimet mbi sonetin janë marrë nga: Lisandri Kola, *Historia e sonetit shqip*, dorëshkrim.

Sonetet e këtij autori (G. da Lentini) janë ndërtue simbas skemës klasike apo zanafillëse *abab abab cdc dcd* (khs.: *Oi deo d'amore*, f. 39; *Cotale gioco*, f. 42) ose *abab abab cdc cdc* (khs.: *Feruto sono*, f. 40; *Qual om riprende*, f. 41) në: *Poesie* di Giacomo Da Lentini, Letteratura italiana Einaudi [ed. di riferimento: a cura di Roberto Antonelli, Bulzoni Editore, Roma 1979]. Në sonetet e këtij autori, natyrisht, përdoren me intensitet edhe tercinat e tipit: *cde cde*.

²¹⁹ Autorë të tjerë që e kanë krijuë sonetin petrarkian janë edhe Folgore da San Gimignano, Michelangelo Buonarroti, Vittoria Colona, Giovanni della Casa [khs. *Sonnets: from Dante to the present*, selected and edited by John Hollander, Everyman's Library, NY, 2001]; Cecco Angiolieri [khs. *Rime di Cecco Angiolieri*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: a cura di G. Cavalli, BUR, Milano, 1997]; Galeazzo di Tarsia [khs. *Rime di Galeazzo di Tarsia*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: a cura di Cesare Bozzetti, Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, Milano, 1980]; Ludovico Ariosto [khs. *Rime di Ludovico Ariosto*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: *Le rime*, in *Opere minori*, a cura di Cesare Segre, Ricciardi, Milano-Napoli, 1954]; Pietro Bembo [khs. *Rime di Pietro Bembo*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: in *Prose della volgar lingua*, *Gli Asolani*, *Rime* a cura di Carlo Dionisotti, Utet,

me Francesco Petrarca-n (1304-1374), në *Canzoniere*-t e tij. Stilnovistët përcaktuen edhe skemën, e ndame, të oktavës (*abab abab*), e cila në zanafillë ishte e pandame grafikisht (*abababab*), çka solli ngurtësim përfundimtar.²²⁰ Skemat e zakonshme rimore të oktavës janë: *abab abab / abba abba* dhe të sekstinës: *cde cde / cdc cdc* e me radhë.

Natyra e këtij soneti të Ndrevashjt asht stereotipike e atyne kompozimeve që u drejtohen poetëve të tjerë; thanë ndryshe sonet përkushtues. Ma gjanë këto janë trajtue në veprën time *Sonete* (2016) si edhe në korpusin e leksioneve *Historia e sonetit shqip*.

Torino, 1966]; Vittoria Gambara [khs. *Rime di Veronica Gambara*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: a cura di Allan Bullock, Olschki – Departement of the Italian University of Western Australia, Firenze-Perth, 1995]; Francesco Berni [khs. *Capitoli e sonetti burleschi*, Lett. ita. Einaudi]; Gaspara Stampa [khs. *Rime di Gaspara Stampa*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: a cura di C. R. Ceriello, Rizzoli, Milano, 1976]; Torquato Tasso [khs. *Rime di Torquato Tasso*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: *Le rime*, a cura di Bruno Basile, Salerno, Roma, 1994]; Lorenzo de' Medici [khs. *Canzoniere di Lorenzo de' Medici*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: in *Opere*, a cura di Tiziano Zanato, Einaudi, Torino, 1992]; Giuseppe G. Belli [khs. *I sonetti romaneschi di Guiseppe Gioachino Belli*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: *Sonetti*, a cura di Giorgio Vigolo con la collaborazione di Pietro Gibellini, Mondadori, Milano, 1978]; Ugo Foscolo [khs. *Sonetti di Ugo Foscolo*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: *I sonetti*, a cura di Giorgio Agamben e Franco Rella, Feltrinelli, Milano]. Mandej autorë të mavonshëm si: A. Manzoni, G. Carducci (*Rime nuove di Giouse Carducci*, Lett. ita. Einaudi, ed. di riferimento: *Giambi e Epodi e Rime Nuove*, Edizione Nazionale delle opere, Zanichelli, Bologna, 1942) deri tek sonetistët e shek. XX, megjithëse me një intensitet më të vogël.

²²⁰ Për më shumë khs. Giorgio Bertone, *Breve dizionario di metrica italiana*, Letteratura italiana Einaudi [edizione di riferimento: Piccola Biblioteca Einaudi, Torino 1999], f. 196.

IDRIZ LAMAJ-t

nga D.P.Ndrevashaj

Rrugëve t'mergimit kemë kujtue Valbonen
per shqipe t'rrebta, per sogje vatanit,
per kangë e valle, fej, edhe kumbonen
që bjen tufen n'prendim ke dëra e stanit...

Tash nder tingujt e m' pershëndes jehonen
nen ceflat e nji vaji s'shtjerrun zanit..
Higu, ti, kangatarëvet që s'donë tonen !
Shqipja t'ka mësue, shqipja e zemra e shpanit.

Na jemi zemra shpanit, zemra gurit.
E kemi kenë gjithmonë, si fara e hjedhun,
që pat kerthnesë trimëninë e Bajram Currit.

Bajram Currit tonë, fatosit t'zgjedhun,
që vrandët na mësoi mos ti trembemi turrit !
Kora e bardhë kur do t'vijë ka per t'na mbledhun.

ORFEUT TE DETROITIT - Përgëzime me evarí. Poezitë t'Ueja na sollën
puhi freskuese në mes tymbi dhe njegulles së kataklizmave të mashinerinave
bumbulluese të këtij qytetit dinamik e zámadh.

Por, Orfé - Pash kët dhé
Mo'rri pazá- Kujtona paprá.

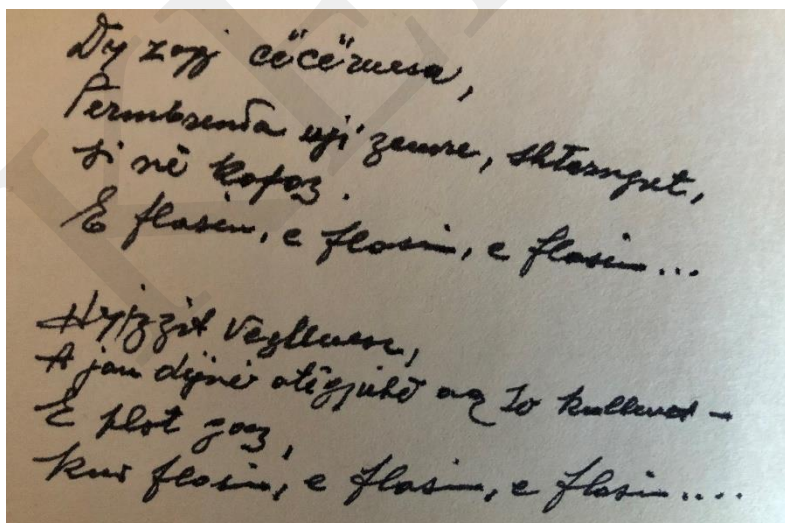
* cefla: *shtresa*; shpan: lloj *shtufi* gëlqeror; (me) kethnesë: *me përtëri*;
kora: *brezi, radha*.

Vetëm në një sprovë poetike, vrehet që Ndrevashaj tenton me e thye skematizmin e tij, tue prû një tematikë simbolike, po prapëseprapë me vargje të rimueme dhe metër ma të rrudhun sesa poezitë e tjera. Poezia asht pa titull, dhe në dorëshkrim; asht gjetë ndër blloqe shënimesh në një fletëz teke, pa datë. Po shfrytzoj rastin me e zbardhë këtë tekst të koncentruem poetik:

Dy zogj cëcërues,
Permbrenda një zemre, shternguet,
Si në kafaz.
E flasin, e flasin, e flasin....

Hyjzit vezllues,
A jau dijnë atë gjuhë aq të kulluet –
E plot gaz,
Kur flasin, e flasin, e flasin.

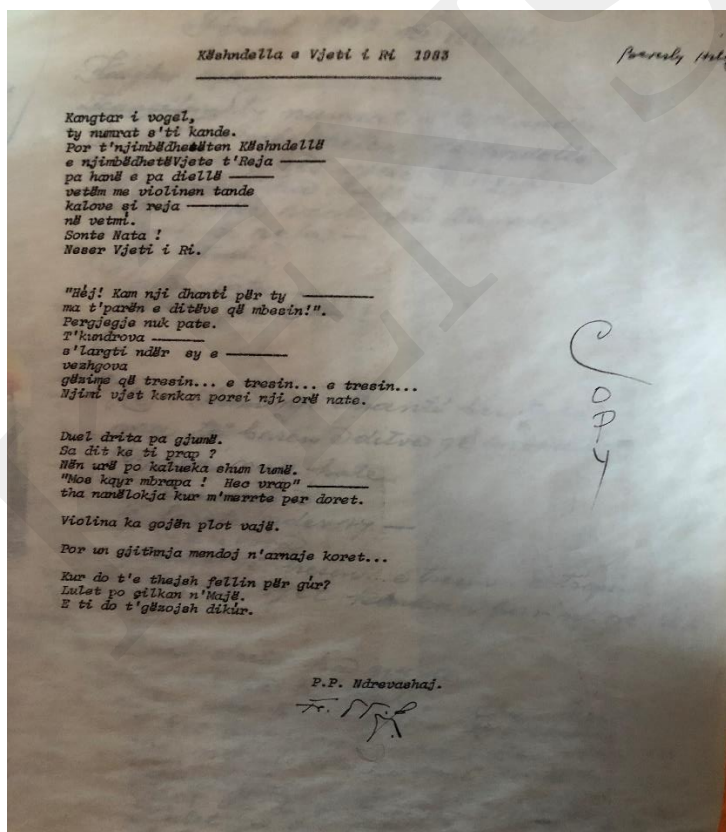
-V-

©Fondi Ndrevashaj, drs.

Nji kësi sprove në të vërtetë e ka ba edhe në *Këshndella...* ku poeti luen me metrin, tue paraqitë një poezi heterometrike sikurse edhe me rimë të lëvizshme. Notat e saj janë melankolike dhe i përgjigjen situatës së lirikut, ku ndihet graviteti i mungesës së tokës së vet, nën diktaturën enveriste. Ngjanë se asht një komunikim standard me vehtjen poetike në fazë tjetër moshe (këtu vogli), ngarkue me pesimizëm dhe në pikëpyetje për funksionin e poezisë (*Kur do t'a thejsh fellin për gúr?*). Ndoshta kjo asht poezia, që gërshtëon ma së shumti tema e nëntema, tue e ba poetin të thuejsh hermetik.

-VI-

©Fondi Ndrevashaj

Arkiva e letërkëmbimeve të Ndrevasajt asht e pasun dhe e ruejtun mirë. Mënyra e punës së dërguesit (Ndrevasajt) ka qenë rigoroze, tue i ba kopje materialit të përcjellun, por edhe shpesh letrës/letrave që ka marrë, siç asht shembulli i letrës së ish-Presidentit Clinton (Letra VIII). Pra, rruga e konservimit të njisisë ka qenë akt vlerësimi dhe metodë punë për të vjetrit. Domethanë përpos origjinalit (letrës së marrun) janë ba edhe kopje, një a ma shumë, për qëllim sigurie por ndoshta edhe për motive të tjera funksionale.

Tue e ditë kohën dhe tue parakuptue se shumica e letrave janë dërgue me shkrim dore ose shtypë me makinë shkrimi, një pjesë e tyne kanë edhe luhatje drejtshkimore, por nuk kanë ndonji peshë specifike. Përgjithësisht ata janë lanë, zbardhë tue respektue njisinë arkivore.

Këtu janë zgjedhë një pjesë letrash, tue mendue se janë ma me interes për publikun dhe që nxjerrin ma së shumti në pah kontributin e Dom Prek Ndrevasajt si bari, si aktivist i komunitetit shqiptar, si autor që diskuton çështje gjuhësore (khs. Letrën II), si vëlla që i gjendet vëllaut në ditë të vështira (khs. Letrën IV), si kontribues material prej buxhetit vetjak (khs. Letrat I, II, V), sidomos për Etnit gjendë në Shqipni etj. Natyrisht për me njohë edhe reputacionin e tij zyrtar asht bashkëlidhë e përkthye një letër (nga H. V.) e Bill Clinton dërgue Ndrevasajt. Por kjo nuk asht e vetmja letër, që paraqet statusin e tij në rangjet zyrtare të Amerikës. Gjenden edhe të tjera, po nuk paraqesin interes direkt për fushën kulturore shqiptare. Njikohësisht janë përkthye edhe dy letra prej meje, nga italishtja, prej korrespondencës mes Dom P. Ndrevasajt me Ipeshkvin e asokohshëm të Shkup-Prizrenit, Joakim Herbut.

Nga këto letra dalin në pah edhe probleme, të cilat jashtë Shqinisë (mbas)komuniste janë debatue me kohë. Një ndër diskutimet aktuale, që shpesh fiket e ndezet në ambientet akademike e deri në rrejtet sociale, asht edhe fati i gegënishtes sot. Fat që lidhet kushtimisht me prodhimin cilësor letrar sot

për sot. E me qenë i singertë, në total letërsia shqipe ka mbetë paka a shumë në gjykimet që kahmot i ka dhanë Camaj: *“letërsia jonë ashtë në fazën rudimentale dhe ende nuk ka dalë prej folklorit e qendron në folklor, me pak përjashtime. Pasunia ma e madhe si pajë shpirtnore ashtë shqipja, natyrisht me gegnishten në krye që dita ditës po del në pah edhe në dijen e gjuhsisë”*.²²¹ Prej këndej del se në ditët e sotme me shkruar gegënisht, përballë vullës së 1972, asht vetëm njëni kusht. Kushti tjetër asht me prodhuar letërsi të mirë, sikurse i shkruar po Camaj Ndrevasajt: *“Po çashtja (davaja) fitohet nëse na këtu nuk mejmë me shkruar gegënisht dhe mirë!”* (khs. Letrën VI). Ky gjykim lidhet vetëm mbrenda për mbrenda sinoreve shqiptare. Peshën konkrete të letërsisë shqipe e luen afirmimi dhe reputacioni ndërkombtar. Pra ajo letërsi që përkthehet në gjuhë të huej. Dihet se kanalet për të shkruar deri te përkthimi janë të disallojta...

²²¹ Khs. Letrën (10. 12. 84) të M. C. dërgue P. N., në: *Dom Prek Ndrevasajt, ibid.*, f. 87.

LETËRKËMBIME
(Dom P. Ndrevashaj Át D. Gjeçajt)

Koka e Letrës

10-18-1995

Gjin Duka trim Zânet!
“Njiksajë punë i dola m’ânet –
Per pa i lânë kurrfarë «mahânet»”²²²
(ka ‘i fjalë turçe
ban *lazêm* (٧))!²²³

Shëndeden tande, po ashtu edhe të Hânës²²⁴ të cilen e ke në ndimë, po ia lâ në dorë Zotnuesit! Atë ditë fola me jû; në e nesre mu dasht me u paraqitë në trí klinika: ka fillue kaherna vjeshta: “o gjetht e pëmve që letë po u tretë era...”

Ç’prej rrezikut të vjetëshem s’kam kënë mâ mirë as nuk besoj të jemë, por shum gjâna do të durohen e shum do të priten. Nierit i vjen keq kûr don, por s’mundet me punue! Shum herë kshtû!

Premtimi në telefon kje: (ju) keni nevojë atje per fitimin e kauzës s’onë në drejtësi të t’Zotit e të krahit të djathtë të Tij!

Per Liturgji e telâshe që keni, po u dergoj: 1. Per punën e Danjelit trim dhe të Hanës, prej shumë\$ \$ 2,500⁰⁰.

Jû do t’ndalni \$ 2000⁰⁰(dymijë). 2. Pater Zef Pllumit (-b) po ia dergoj në çek (...) ²²⁵ tuej 500-dollarë pse ka herë s’i kam nimue! Kto të holla janë drejt prej kursimit t’ardhunave të mia personale. Paçi gzim e bekim e pagjë e shndet prej Zotnuesit²²⁶ tonë! (firma)

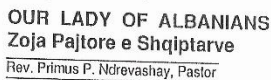
²²² Turq. *shkak*.

²²³ Varg i huazuem nga Fishta. *Lazem*, turq. *nevojë*, khs. *Fj. Bashk.*, f. 227.

²²⁴ Fjala asht për Ana Lukën (pseud. Tringë Dukagjini).

²²⁵ Kllapat me tri pika nënkuptojnë mosdeshifrimin e shkrimit.

²²⁶ Ndikim prej përkthimit të *Vulgatës*, gja që pasqyrohet edhe në përkthimin e tij të *Biblës*; një konfirmim të tillë po e japim edhe përmes faksimiles V [përkth. të pjesshëm të *Psalmëve*].

20855 W.13 Mile Rd.,
BEVERLY HILLS, MI 48025
Ph: 810/642-0816
FAX 810/642-0251

10-18-1995

COPY

10-18-1995
 5
 Djin dukun trim lantet!
 "Mikras purna i dola m' anet -
 Perka i lantet kurzalat «mohānet»,
 (ka i' fiale turaga
 ban lantet!)!

Mănușul țânze, po ashta o ho to "Fieșu" to cilen
 o to po mîne, po va la ve cloz Lotușant!
 Ato dolo, tola ome po. ne o mîne ma togt me
 o pazagile, to, tri Kelnika: to plia Kelnerna
 yzasta: "o pîstle pîmî go dlati po u bîli era...
 o pîr mîstak to vîlîșam s'kan keie" mî mîne
 as, mîk beas to Lame; po, sham gîanî olo to
 dîroșan o Kîșuș olo to Kîșîm. s'kanîc i gîe
 Kîș Kîș dîo, po s' mîmîet me pîșue. Kîșum
 mîs Kîșîa!

Prentimi me telefon kjo : (ja kemi
nervos, kjo me fitehim Kuvendit s'one jo kryesori
to be, Dotti, s' to Krahut to fitehim s'one kryesori

deezij: ① De murens. Druktelt t. d. m. t.

① The Pioneer Dry Cleaning Co.
 Kanes, prof. Shumers #2,500⁰⁰
 Jan do t'ndalni #2000⁰⁰ (bryzo)
 ② Peter Left Summit (-b.) for in charge of the
 Calk (mining) they 500 dollars for the
 here's a room for mine. They le'olla
 Jane, draft prof Russell t'ndalni
 to make a personal. Jaci exam & baken e
 nays I about Prof. Schuchert love! H. K.

1 Mâjë 1995

I dashtuni P. Danjel,

Sa u gëzova kur ta ndieva zanin në telefon e me lajme të mira për kah shndedja. Shpresoj edhe Hâna, Tringë Dukagjinja është mirë. Kur s'mujta me u nxënë në telefon për tri ditë rresht, javën e kalueme, u tuta! E kam lexue disa herë letren tande, perlotshe!

Po, por unë i rrij Psalmi "Longitudine dierum...":

Besnikut «Do t'ia zgjas jetën në këtë tokë për një kohë – e në gjithë t'ëm – më s'mbrami do t'ë mbushi me gazmend!».

Unë jam mirë e do t'vi me t'pë, me ndimë të Zotit, në Korrik – njatë kah gjysa.

Turr e vrap – "prap-se-prap",

po më duhet me t'shkrue

se po më niset posta e drue

po bëmë vonë si Coli te Guri i (...).

Me leter tande mora edhe letren e Tringës, e tue e lexue... lexue..., lexue... më mbush mendja se gjinim – u gjetkam (!) – me kozmonautë e rrobota neper hapsinën t'ethirit! Hâna faleminderës të Lumit Zot që Psalmi (150) nuk janë gjithë të domosdoshme! Na sot kemi nevojë, jo për çka mundet nesër, po për çka mundet e duhet sot. Psalmi, në liturgjinë Gege A-B-C janë të përkthyer. Në na duhet Liturgjia sot!

P. Daniel, Hâna,

Psalmi më duhet me i mbledhë prej buletinave të trëtur! Kurrë jemi baktë nga *Holy Rosary* te O. L. A., $\frac{3}{4}$ të Buletinave kanë trëtur, në (koshë plëhnash) «garbage». Tash më duhet kohë me i gjetë – ose – ndertue. Por kjo gjë është jo urgjente, siç është Liturgjia!

I- Në t' dy «Pjesët e pergatituna» nuk kam kurr gjâ me e shty atê me dyshue kûr asht si 'i paxevêndsueshmi' sot: P. Danieli, si Pindari te Prelët (...).

II- Nji stil i perbashkët "Gegë" duhet, por un kurr s'kishe me pranue humbjen (shkimbjen) as ^at'«pjesóres», as ^bt'«percjellores» te foljet por as ^ctë tjera mënyrevet e kohëvet te foljet si p. sh. "Habitórja" ("Edhe u çueka biri i shkinës"; "Paska pasë kênë nji – disa - ...") etj. Nejse: Danieli "Pindari" un Tersiti" = jam me ty.

III- (nder kllapa)

« "Amanet" jam tue ta lânë

- Ë – pazânë –

m'e pré në kosë kû t'mujsh m'e xanë!», sidomos para zânores së fillimit të fjalës që ndjek = "t' újit".

IV- A thue s'duhet me u perdorue mâ "j" eufonik?

V- *Germa* si e sá (pyetë Tringë Dukagjinja).

PN: Pergjegje: "sá e si mâ të kjartat e të bukurat germa të Mesharit të Vatikanit! Kushton?? Qit kushtrimin! Si prá?"

Tash duhet me dekë e mos m'e lshue.

P. Daniel, Hâna,

Po u dergoj me Federal Mail by night \$ 3,000⁰⁰(trimi). P. Daniele "Supervis" ku të jetë nevoja!

Besoj se në Vatikan âsht mâ mirë me e thye.

Perqafime. Gjithnja jemi n'atmosferen e Pashkëve.

Krishti u dhashtë gëzim e shëndet e Pagjë!

(firma)

OUR LADY OF ALBANIANS

Zoja Pajtores e Shqiptarve

Rev. Primus P. Ndrevashtay, Pastor

28055 West Thirteen Mile Road
BEVERLY HILLS, MI 48025
Telephone: 810/642-0816
Fax: 810-642-0251

1 Majë 1995

T dashituri P. Dargel,

Ja u gërrua kur ta ndieva themin në telefon d mō
dhe lojme të mōra për kërkim shëndetshor. Të përzij se edhe
Lëna, Tëzgo Dukagjini d është mōr. Kur s'muqte
mō u rrahmō në telefon për tri dit veshit, forca d
kaluema, u tuta. E kam lexue disa herë letren tande,
për të shprehur!

P. për un d një Psalmi "Longitudina dhezumi...":

Besnikut « Do t'ia regjistroj në këtë tërësi për njëjtimin -
d në një t'ia - me garancim! »
mō s'bebeu dō t'ia mbushit me garancim! »

Un jam mōr d dō t'ia mō t'ia, me ndimō të "Lëtis"
nō "Lënik" - një t'ia e gjat. Turm d trap - "profesor trap",
po mō d'het mō t'ia shëruet
të po mō vishet, po t'ia e t'ia
po t'ia vishet vishet si t'ia t'ia
Guri i Pastur

Nō letër tande mōra edhe letren d Tëzgo, d t'ia d lexue...

lexue... lexue... mō mbush (mōra se gjërat) - u gjet kam! -
mō kōmonante d robotat mōra hapshin d t'ia t'ia!

Lëna, faleminderes të Lëmit d t'ia d Psalmi (150) nuk!

Jam gjithashtu të domosdoshme! Nō s't kam mōra,
po për t'ia mōra mōra për për t'ia mōra d d'het
sot. Psalmi, mō liturgjin d t'ia d t'ia d t'ia d t'ia
për t'ia t'ia. Nō mō d'het Liturgjin d t'ia! (Shp.)

(2)

P. Daniel, Fina,

Psalmat në dhjet me 5 mbledhje

fjalë buletenare të "titutit" të fami bjele nga Loh Kary
te O.L.A. $\frac{3}{4}$ te "Buletinaret" kanë tute no
(Anthon fletues) «gorbages». Tash (në dhjet Koko) me i gjetë
-ose- (ndertue). Por kjo gjë është jo urgente, sic
është e shprehur!

I - Në Lohj «Gjendje prefalitur» nuk kam

kurrë me i shprehur me detyrue kurrë asht si
, i paxshëndetshëm. (P. Danieli, Fina, të Përditësuar)

II - Një stil i përballshkët "Gegë" duket, por unë

kurrë s'kam me pranue humbjen (shkimbjen)

as të «presores», të «perojellores»

por as të të tjera mënjecet e kshërë

te foljet si p. sh. «Habitoreja» (Eshë u arsyen
biri i shken

(Paka pas "këne" gjë "disa" - ...). Gj. me se

III (nolës Rllapos) Daniel, Fina, unë "të t'it" = jam me t'it

«Amanet» jam tue të lënë

- e - pazanë -

m'e pre ne kësë t'it t'omisi m'e xane!», ndonjë

para t'andës se fletim të gjallë që ndjek - t'it

IV Atue s'është me u ferdorue më "J" eufonik?

V Germat si e sa (pjetë) Tringe Duka gjëja.

PN: Përgjigje: "sai e si më të k'artat e të b'kurat e

P. Daniel
Co/3=

germa të Mesharit të Vatikane!
Kushtra?? Jit Kushtimin! Si pra!
Tash duhet me detyrë e mos m'e lshue

P. Daniel,
Lana,

Do u detyroj me Federal Mail by night
\$ 3,000.00 (trimi). P. Daniel "Superior"
Besoj se me "Kui të jete" ne jete!
Vatikan ash me me me me e tije.

Pershine. Gjithnja jemi (i atmosferen e Popullit
Kushtra n' detyrë gjëim shëndet e Pajë!
F. V. Leshvany

(Dom P. Ndrevasaj-Mons. Joakim Herbut)

8 Dhjetor, 1985

Shkëlqesisë së tij Fort të Ndershme,
Mons. Joachim Herbut
Biskupski Ordinarijat
Ul. Dimitrije Tucović 31,
91000 Skopje, Jugosllavija

Shkëlqesi Fort e Ndershme,

Un jam meshtari shqiptar Primus Prenk Ndrevasaj i bashkësisë shqiptare "Our Lady of Albanians" në Birmingham, Michigan.

Para pesëmbëdhjetë vjetëve u pata thirrë prej Kardinalit Dearden të Detroitit dhe dergue nga Komisia Papnore per emigracionin-Romë, per me ndihmue emigrantët shqiptarë në shtetin e Michigan-it. Apostullimi em pesëmbëdhjetëvjeçar në këtë vend ka kënë i ashpër, por Zoti më ka dhanë kurajë dhe Arkidioqeza më ka ardhë në ndihmë giatë punës seme. Tetë vjetë ma parë kemi ndertue Kishën, e para Kishë shqiptare në Michigan, me një ndërtesë të bukur dhe në një vend shumë të qetë, me një bashkësi që po rritet shkallë-shkallë në rrafshin fetar dhe social. Kje përnjimënd një dhantë e Zojës, së cilës ia kemi kushtue edhe Kishën. Gjithçka asht pague falë bujarisë së bashkësisë dhe ndihmës së miqve të mi në Prëndim. Nuk kemi kund detyrime.

Por jam vetëm në apostullim, krejt i vetëm me i ba ballë gjithçkahjes; sigurisht që nuk më mungon ndihma e Zotit. Por nisë prej moshës seme bukur të shtyme dhe shndetit të ligshuëm, kisha me pasë nevojë për një ndihmë të paktën të perkohshme. Kjo gati-Famulli, numron 400 familje që ditaditës rriten në numër. Kjo gati-Famulli nuk asht vetëm e zonës por edhe shumë ma gjanë. Kisha me pasë shumë nevojë për një prift që t'm'vinte kajherë në ndihmë, të paktën për

mbarështimin e Sakramendeve, kryesisht Rrëfime, Pagëzime, Meshë, ndonjiherë me më ndihmue për katekizmin e çkado tjetër. Puna më e vështirë për mue asht giatë periudhës mes Këshndellës dhe Pashkës, në mënyrë të posaçme giatë Kuarezimës. Ndër pesëmbëdhjetë vjetë kam ba veç dy herë pushime prej dy ose e shumta trí javësh. Flej pak dhe shumë shpesh rrë pa hângër.

I kërkoj Shkëlqesisë Suej Fort të Ndershme ndihmën e një prifti për kohën e kuarezimës së ardhshme. Kishit me bënë një mirësi të madhe për mue dhe bashkësinë temë.

Kah 'i kopje të kësaj letre kam me ia dergue edhe Shkëlqesive Fort të Ndershme, Mons. Nikollë Prela dhe Mons. Petar Perkolić, të cilët mundën me e ndihmue Shkëlqesinë Tuej Fort të Ndershme me këshilla sesi me e zgjidhë çashtjen temë.

Nësa jam në pritje të përgjegjes Suej, Shkëlqesi, lus Zotin që me Ju mbajtë përherë shneden dhe Ju uroj me gjithë zëmer pershumot Këshndellën dhe gëzuar Vjetin e Rí.

I Jueji në Krishtin Shelbues
(firma)
Fr. Primus Prenk Ndrevashaj

cc: Sh. T. F. N. Mons. Nikollë Prela
Sh. T. F. N. Petar Perkolić

8 Dicembre, 1985

Sua Eccellenza Reverendissima
Mons. JOACHIM HERBUT
Biskupski Ordinarijat,
Ul. Dimitrije Tucovic 31,
91000 Skopje, Jugoslavia.

Eccellenza Reverendissima,

Io sono il sacerdote albanese Primus Prenk Ndreveshaj della comunita' albanese "Our Lady of Albanians" in Birmingham, Michigan.

Quindici anni fa fui chiamato dal Cardinale Dearden di Detroit e mandato dalla Pontificia Commissione per le migrazioni - Roma per assistere gli albanesi emmigranti nel paese di Michigan. Il mio apostolato quindicenne in questo paese e' stato duro, pero' il Signore mi ha dato coraggio e l'Archidiocesi si e' dimo- strato favorevole al mio lavoro. Otto anni fa abbiamo fatta la chiesa, prima albanese in Michigan, con una bella proprieta' e in un posto molto tranquillo, con una comunita' progressivamente educata nel senso religioso e sociale. E' stato veramente un dono della Madonna alla quale abbiamo dedicata la chiesa. Tutto e' pagato dalla generosita' della mia comunita' e dall'aiuto dei miei amici in Occi- dente. Non ne abbiamo debiti.

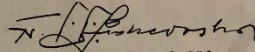
Ma sono solo nell'apostolato, tutto solo ad affrontare tutto; non mi manca l'aiuto di Dio di certo. Data pero' la mia eta' abbastanza avanzata e la salute precaria, avrei bisogno di un'aiuto almeno temporario. Questa Quasi-Parrocchia numera 400 famiglie che di giorno in giorno si aumentano di nume ro. Questa Q. Parrocchia non e' territoriale ma di molte distanze. Avrei molto bisogno di un sacerdote che ogni tanto mi venisse in aiuto, almeno per l'amministrazione dei Sacramenti, specialmente Confessioni, Battesimi, Messe, qualche volta aiu- tarmi per il catechismo e quello che potrebbe. Il lavoro piu'difficile per me e' durante il periodo tra Natale e Pasqua, specialmente durante la Quaresima. In quindici anni passati solo due volte ho fatto vacanze di due o massimo tre setti - mane. Dormo poco e molte volte trappasso i cibi.

Chiedo alla Vostra Eccellenza Reverendissima l'aiuto di un sacerdote per il tempo della prossima quaresima. Farebbe una grande carita' con me e con la mia comunita'.

Copie di questa lettera vengono mandate anche alle Eccellenze Rev.me Mons. Nicola Prela e Mons. Perkolić Petar che possano aiutare Vostra Eccellenza Reverendissima con consigli come risolvere il mio problema.

Mentre sto in attesa di una Vostra risposta, Eccellenza, prego il Signore che Vi mantenga sempre in buona salute e Vi auguro di tutto il cuore Buon Natale e Felice Capo d'Anno.

Vostro in Cristo Salvatore

Fr. Primus Prenk Ndrevasaj

cc : S.E.R. Mons. Nicola Prela
S.E.R. Mons. Petar Perkolić

Koka e Letrës

91000 SKOPJE, 26 shkurt 1986

Dimitrije Tucović 31

Tel.: (091) 234-123

Fort të Ndershmit At
Fr. PRIMUS PRENK NDREVASHAY
20855 W. 13 Mile Road
Birmingham, Michigan 48010
U.S.A.

Fort i Ndershëm At,

E kam marrë letrën Tuej të lutjes së datës 8 dhjetor 1985, dergue nëpërmjet Don Mark Sopit. Kërkoj ndjesë për vonesën e përgjigjes.

Ju falënderoj At për gjithçka që më parashtronit në letrën Tuej dhe gëzohem për gjithçka që Ju keni mujtë me ba për besimtarët Tuej. Edhe i Nd. Mark Sopi ma kishte shpjegue avancimin e komunitetit Tuej “Our Lady of Albanians”, sikurse edhe nevojat Tueja baritore.

Për fat të keq, për momentin nuk mujsha me gjetë mundësi me Ju dergue ndonji prift tonin që me Ju ardhë në ndihmë gjatë kohës së kuarezimës, sepse në këtë rast do të më duhej me lanë një famulli tonën pa prift. Për të njejtën arsye edhe unë deri tash gjendem pa një bashkëpunëtor në Kurinë e dioqezit.

Por ne shpresojmë që në vitet e ardhshme me pasë një numër ma të madh priftash dhe atëherë kemi me me mujtë me Ju dergue herë mbas here, si p.sh. për kuarezimën, ndonji prift. Më vjen shumë keq që nuk mundem me e ba tash.

Ndërkohë pranoni At përshëndetjet e mia të përzemërta me urimet ma të mira për Pashkë.

Vëllai Juej në Zotin
† Joakim Herbut (firma)
Ipeshkëv i Shkup-Prizren

Biskup
skopsko-prizrenski
Dr JOAKIM HERBUT
Ipeshkevi diokezi
Shkup — Prizren

91000 SKOPJE, 26 febbraio 1986
Dimitrije Tucović 21
Tel.: (091) 234-123

Reverendissimo Padre
Fr. PRIMUS PRENK NDREVASHAY
20855 W. 13 Mile Road
Birmingham, Michigan 48010
U.S.A.

Reverendissimo Padre,

Ho ricevuto la Sua pregiata lettera del 8 dicembre 1985, mandatami per mezzo di Don Marko Sopi. Mi scuso per ritardo della mia risposta.

La ringrazio Padre di tutto ciò che mi aveva esposto nella Sua lettera e mi rallegro di tutto quanto Lei poteva fare per i Suoi fedeli. Anche il Rev. Marko Sopi mi aveva spiegato l'avanzamento della Sua comunità "Our Lady of Albanians" come pure anche i suoi bisogni pastorali.

Purtroppo per il momento io non potevo trovare la possibilità di mandarLe qualche nostro sacerdote che Le venisse in aiuto per il tempo della quaresima, perchè in questo caso dovrei lasciare una nostra parrocchia senza sacerdote. Per la stessa ragione anch'io finora mi trovo senza un collaboratore nella Curia diocesana.

Però noi speriamo di avere nei prossimi anni un maggior numero di sacerdoti e allora potremmo mandarLe periodicamente, come p.e. per la quaresima, qualche sacerdote. Mi dispiace molto di non poterLe farlo adesso.

Intanto gradisca Padre i miei cordiali saluti con migliori Auguri di Buona Pasqua.

Suo fratello nel Signore

Joakim Herbut
Vescovo di Skopje-Prizren

©Fondi Ndrevashaj, Letra III^b

(Dom P. Ndrevasaj Mons. Z. Oroshit)

Koka e Letrës

6 Marc 1986

I dashtuni Mons. Oroshi,

Sot jemi telefonue dhe sot po të shkruiej. Ngushllimet e mija per vdekjen e vllaut tand të çmueshem janë të percjelluna me lutjet e mija. Të Diellen, 9 Marc, kam per t'e kujtue shpirtin e vllaut tand me popull t'em në Meshë. MonsinJOR, ky asht shtegtimi ynë. Me dekë n'Atdhé ose me dekë në kamp perqendrimit n'Atdhé, ose me dekë rrugash, njisoj na kryejmë detyren ndaj Perendisë sonë. Mos u merzit pse vllaut i ka tokue me hjekë vuetje e idhnime per shKjak tand! E ka pasë detyrë dhe per atë detyrë ai ka korrë meritimet e veta, fitoren e vet. Na shifemi në qiellë me njerz tonë dhe nuk duhet të na bahet vonë aspak! Mendo, sikur të kishe ndejë ti në Shqipni me u ba lojë e kurban i asajë qeveri së ndytë e mizore, a thue vllau yt e njerzit e tú do t'kishin pasë në jetë minuta gëzimi? A thue i kishe pështue ti me fljimin tand? Ata dita ditës do të kishin dekë e poshtnue pa kurnji sodisfaksjon, tue ndije perbuzje e mëní kundra tejet e fejet! Por njerz tú kanë perherë një sodisfaksjon per një Meshtar të tyne, ndermjetës të tyne me Zotin, perse "Ti je Meshtar n'Amshim" per ta dhe per të tjerët që janë nënkujdesin tand. Per ta ma s'parit, perse atyne u tokon çdo meritim. Prandej ngushllou! Tek fundi, ti e din vetë, jeta e jonë asht një shtegtim. Lumët na kur të shifemi me njerzit tonë në Lumninë e Zotit, fituesa!

Me 19 Marc ti ke festen e Emnit. E Gëzosh! E gëzosh me lajme të mira per njerz tú e per Shqipninë! Un po t'uroj edhe Pashkët e Krishtit e që po afrohen. Ato kanë me ngushllue ty e të gjith t'uejtët n'Atdhën Shipni. Simjet un kam 25 Vjetorin e Meshtarisë. Kam me të lajmue per çdo gja.

Lutem shumë për ty e për tujt. Mos rri tue çukurmue me mend! Banu i fortë si ke kenë e si të ka hije! Zotnuesi Jezu të ngushlloftë!

Të përqafoj e përherë me ty,
(firma)

KEN'S

ZOJA PAJTORE E
SHQIPTARVET

OUR LADY OF
ALBANIANS

Rev. Primus P. Ndrevasay

20855 W. 13 Mile Road • Birmingham, Michigan 48010 • (313) 642-0816

6 Marc 1986

I dashtuni Mons. Oroshi,

Sot jemi telefonue dhe sot po të shkruiej. Ngushllimet e mija per vdekjen e villaut tand të çmueshem janë të percjelluna me lutjet e mija. Të Diellen, 9 Marc, kam per t'e kujtue shpirtin e villaut tand me popull t'em në Meshë. Monsinjor, ky asht shtegtimi i ynë. Me dekë n'Atdhë ose me dekë në kamp perqendrimit n'Atdhë, ose me dekë rrugash, njisoj na kryejmë detyren ndaj Perëndisë sonë. Mos u merzit pse villaut i ka tokue me hjekë vuejtje e idhnime per shkajk tand ! E ka pasë detyrë dhe per atë detyrë ai ka korrrë meritimet e veta, fitoren e vet. Na shifemi në qiellë me njerz tonë dhe nuk duhet të na bahet vonë aspak! Mendo, sikur të kishe ndejë ti në Shqipni me u ba lojë e kurban i asajë qeveri së ndytë e mizore, a thue villau i yt e njerzit tû do t'kishin pasë në jetë minuta gëzimi? A thue i kishe pështue ti me flijimin tand? Ata dita ditës do të kishin dekë e poshtnue pa kurrnji sodisfaksjon, tue ndije perbuzje e mëni kundra tejet e fejet! Por njerz tû kanë perherë nji sodisfaksjon per nji Meshtar të tyne, ndermjetës të tyne me Zotin, perse "Ti je Meshtar n'Amhim" per ta dhe per të tjerët që janë nënkujdesin tand. Per ta ma s'parit, perse atyne u tokon çdo meritim. Prandej ngushllou ! Tek fundi, ti e din vetë, jeta e jonë asht nji shtegtim. Lumtë na kur të shifemi me njerzit tonë në Lumninë e Zotit, fituesa!

Me 19 Marc ti ke festen e Emnit. E Gëzosh ! E gëzosh me lajme të mira per njerz tû e per Shqipninë tonë ! Un po t'uroj edhe Pashkët e Krishtit që

po afrohen. Abo kanë me ngushllue ty e të gjith t'uejët n'Atdhën Shqipni
Simjet un kam 25 Vjetorin e Meshtarisë. Kam me të lajmue per çdo gja.
Lutem shum per ty e per tuejët. Mos rri tue çukurmue me mend! Banu i for
si ke kenë e si të ka hije! Zotnuesi Jezu të ngushlloftë !

Epifanio
perhere' me ty

J. J. J.

(Dom P. Ndrevasaj Át R. Ashtës)

Koka e Letrës

7 Korrik 1996

I dashtuni Monsinjon Ashta,

N'ketë leter po mbylli \$ 2000-dymijë per 200 (dyqind) meshë per tu çue simbas qellimeve t'dhansavet.

Ktu po mbylli edhe një çek (check) personal t'emin per Shkelqesinë Tuej dhantí \$ 1,000-njimijë mbasi kurrnjihërë nuk pata rasë me u kujtue me ndo'i dhantí para as mbas naltimit Tuej n'tronin Ypeshkëvnuer, kurse per tre tjerë edhe Kardinalin kanë qellue rasa.

Letren per konferencen Ypeshknore Nacionale t'USA, e ke të pergatitun prej Gencit²²⁷ e meje dhe qe adresa ku do t'shkojë:

Aid for the Church in Eastern Europe
National Conference of Catholic Bishops,
3211 Fourth Street, N. E., Washington, DC 20017-1194.

Pater Zef Pllumit (jo Pllumbit) i kam shkrue në leter po i shtije \$ 250 – per libra dhe 250 – dhantí personale prej meje. I kam kerkue me m'gjetë simbas mundësisë kush ka kenë Meshtar n'Thethë 1922, per t'rregullue çertifikatën per Mark Zhivanaj.

Marku asht djali i Tezes s'eme, jemi rritë bashkë, të dy jemi të pagzuem. Po t'kemë Emnin e Meshtarit në Thethë, un procedoj per “jusjurandum et testes” per çertefikaten e tij.

Perqafime në Zotnuesin
(firma)

²²⁷ Fjala duhet të jetë për Genc Xhevat Kortsha.

OUR LADY OF ALBANIANS

Zoja Paitore e Shqiptarve

Rev. Fr. Primus P. Ndrevashaj, Pastor

20555 WEST THIRTEEN MILE ROAD • BEVERLY HILLS, MICHIGAN 48025-USA
TELEPHONE: (810) 642-0816 • FAX: (810) 642-0251

7 KORRIK 1996

I DASHTUNI MONSINJOR ASHTA,

N'KETË LETER PO MBYLLI \$ 2000 - DYMIJË PER 200 (DYQIND)
MESHË PER TU QËE SIMBAS QELLIMEVE T' DHANSAVET.

KTU PO MBYLLI EDHE NJI ÇEK (CHECK) PERSONAL T'EMIN PER
SHKELQESINË TUEJ DHANTË \$ 1,000- NJIMIJË MBASI KURRNJIHERË
NUK PATA RASË ME U KUJTUE ME NDO'I DHANTË PARA AS MBAS NALTIMIT
TUEJ N'TRONIN YPESHKËVNUER, KURSE PER TRE TJERË DHE KARDINALIN
KANË QELLUE RASA.

LETREN PER KONFERENCEN YPESHKNORE NACJONALE T'USA E KE TË
PREGATITUN PREJ GENCIT E MEJE DHE QË ADRESA KU DO T'SHKUJË:

AID FOR THE CHURCH IN EASTERN EUROPE

NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS,

3211 FOURTH STREET, N. E., WASHINGTON, D C 20017-1194.

PATER ZEF PLLUMIT (JO PLLUMBIT) I KAM SHKRUE NË LETER PO I SHTIJE
\$ 250- PER LIBRA DHE 250- DHANTË PERSONALE PREJ MEJE. I KAM
KERKUE EDHE ME M'GJETË, SIMBAS MUNDËSISË KUSH KA KENË MESHTAR
N'THETHË N'1922, PER T'RREGULLUE CERTIFIKATEN PER MARK ZHIVANAJ.

Marku asht djali i Tezes s'eme, jemi rritë bashkë, të dy jemi
të pagzuen, Po t'kamë Emnin e Meshtarit në Thethë 1922, un procedoj

per "Injagandum et testes" per Certifikaten e
tij. Pessoline. via Lottuesi. 19.

©Fondi Ndrevashaj, Letra V

(Dom P. Ndrevashaj M. Camajt)

Koka e Letrës

3 Gusht 1988

I dashtuni Martin,

Mos më ven faj. Nuk mundem me iau dalë të tanavet. Jam vetem në misjon të fortë, t'ashper. Natyrisht, nuk mundem me të harrue. Ti nuk ma din mue. Un ta dij ty. Ti s'din sa travaje kam un. Un dijë sa travaje ke ti. Mos më dënó. "Patientiam habes et omnia redamm tibi".

Kam fillue *Rektorinë* dhe *qendren e edukimit*. Nuk kam qefë me ba zhurmë shumë, por me krye punë. Vjetin që vjen ke për të pasë këtu, me ndimë të Zojës Bekueme, ku me ngulë.

Simjet kam pasë telashe me shëndet. Më kanë kallxue, t'ardhmen nga Roma, përfaqësuesat e mí në pelegrinazhin në Romë – se Martini të çon fjalë – "Rueje shndetin". Njiherë pata polmonite – e kalova shpejt. Fillë mbrapa: xierrije e shpatullës së djathët dhe shtypje. Tash jam mirë. Na Dukagjinësit jena si gjarpni: po s'na shtype kryet, pështojmë. Ktu duhet me punue shumë, fizikisht dhe shpirtnisht. Si "DRENASHI!".

E dij se ti dishron me pasë lajme nga Atdheu. Por un besoj se ma shumë din ti se un për gjendjen e tashme në Shqipëri. Prej këndeje nisen, të hanen me 8 Gusht të v. v., rreth 100 vetëvet për Jugosllavi e nga Jugosllavija për Shqipëri. Disa janë nisë përpara. Nder ta një shqiptarë malcore nga refugjatët politikë shqiptarë. Ka gjithfarë lajmesh. Kur t'a arrijnë ndoshta kemi për të dijtë ndo'i send. Shum gjana i dijmë e shumë janë me dyshim. As ti as un s'kemi për t'ia arrijtë me ba ndo'isend në vendlindje tonë – atje –. Po bukur disa ndryshime kanë fillue; ndoshta din dishka me më thanë. S'pakut... për KARPA 2338

(!) që lexova sot në banesë e te doktori: kam një doktor të mirë, mos u ban marak për mue.

Kam shumë sende e shumë dishire me të shkruar. Asht vonë, 12 mjesnatë. Nesër më duhet me u çue heret, dhe me shkue në funeral të kardinalit që më ka thirrë nga Roma në Michigan: Dearden.

Bashkësia jonë asht shumë përpara.

OUR LADY OF ALBANIANS Zoja Pajtores e Shqiptarve

Rev. Primus P. Ndrevaschay, Pastor

28055 West Thirteen Mile Road
Birmingham, Michigan 48010
Telephone: 313-642-0816

3 Gusht 1988

I dashtuni Martin,

Mos më ven faj. Nuk mundem me iau dalë të tanavet. Jam vetem në misjon të fortë, t'ashper. Natyrisht, nuk mundem me të harrue. Ti nuk ma din mue. Un ta dij ty. Ti s'din sa travaje kam un. Un dijë sa travaje ke ti. Mos më dëno'. "Patientiam habeas, et omnia reddam tibi".

Kam fillue Rëktorinë dhe qendren e edukimit. Nuk kam qefë me ba zhurmë shumë, por me krye punë. Vjetin që vjen ke për të pasë këtu, me ndimë të Zojës Bekueme, ku me ngulë.

Simjet kam pasë telashe me shëndet. Më kanë kallxue, t'ardhmen nga Roma, perfaqësuesat e mi në pelegrinazhin në Romë -se Martini të çon fjalë - "Rueje shëndetin". Njiherë pata polmonite - e kalova shpejt. Fillë mbrapa : xjerrje e shpatullës së djathët dhe shtypje. Tash jam mirë. Na Dukagjinësit jemi si gjarpna: po s'na shtype kryet, pështojmë. Ktu duhet me punue shumë, fizikisht dhe shpirtnisht, si "DRENASHI !".

E dij se ti dishron me pasë lajme nga Atdheu. Por un besoj se ma shumë din ti se un për gjendjen e tashme në Shqipëri. Prej këndeje nisen, të hanen me 8 Gusht të v.v., rreth 100 vetëvet për Jugosllavi e nga Jugosllavia për Shqipëri. Disa janë nisë përpara. Nder ta një shqiptare malcore nga refugjatët politikë shqiptarë. Ka gjithfarë lajmesh. Kur t'arrijnë ndoshta kemi për të dijtë ndo'i send. Shum gjana i dijmë e shumë janë me dyshim. As ti as un s'kemi për t'ia arrijtë me ba ndo'isend në vendlindje tonë -atje-. Por bukur disa ndryshime kanë fillue; ndoshta din dishka me më thanë. S'pakut... për KARPA 2338 (!) që lexova sot në banesë e te doktorit: kam një doktor të mirë, mos u ban marak për mue.

Kam shumë sende e shumë dishire me të shkruie. Asht vonë, 12 mjesnatë. Naser më duhet me u çue heret dhe me shkue në funeral të kardinalit që më ka thirrë nga Roma në Michigan: Dearden.

Bashkësia e jonë asht shumë përpara.

C/O :

©Fondi Ndrevaschaj, Letra VI
[e paplotë, vijimi i saj nuk u gjet]

Florida 14.6.86

Fort i dashtuni Dom Prenkë,

udhtimi po shkon mirë deri tash dhe do t'ishte perfekt po të shihemi!

Si të thashë në telefon e kam caktue me e nxanë praktikisht këtë gjuhë, andaj e lashë ose po i marr anën Detroitit “shqiptar”: sa të më dali pakëz vij e ju shoh aq gjatë sa të merziteni me ne!

Pamë universitetet Berkely dhe Standford, S. Clara dhe S. Francisco; mjerisht në takime po më mungon fort anglishtja e ndojherë po lëshon dhe zemra: në telefon ta përmenda se ky udhtim ka edhe një qëllim në lidhje me albanologjinë në USA, edhe mbi këtë pikë gojarisht.

Në lidhje me GRAMMAR:

Para se me u nisë fola me Dr. Petzolt në lidhje me shitjen ndër shqiptarë t'USA. Më informoi se simbas komputer, tue përjashtue institucionet universitare, në USA janë shitë *fort pak!* Çmimi 28 \$ ishte para dy vjetësh *vetëm për shqiptarë* si *subcription*: tash çmim asht 98.-DM që i bie me qenë nja 41 \$.

Dr. Petzolt i kam dhanë emnin tand e nëse i shkruen për nja 10 copë, ai t'i nis menjëherë. Mbi *Grammar* kanë dalë deri tash nja 20 recensione, bile në gazetat *Frankfurter Allgemeine Zeitung* dhe në La Stampa (Itali): kjo shkaktoi ridiskutimin e tosknishtes si gjuhë e vetme letrare.

Po çashtja (davaja) fitohet nëse na këtu nuk mejmë²²⁸ me shkruie gegnisht *dhe mirë!* Arbresht po reagojnë pro gegenishtes, andaj dhe botimi i tekstit shqip në përkthimin e Solanos²²⁹ asht një dëshmi.

²²⁸ Pushojmë, prajmë.

²²⁹ Fjala asht për përkthimin e poezive të Martin Camajt nga ana e Francesco Solano-s: Martin Camaj, *Poesie*, Centro Internazionale di

Çenakà,²³⁰ po të përqafoj dhe të lutem rueje shëndeten. Të fala prej Erika që më thotë pa prâ që t'i rrish gati vetes!

Martin.

Studi Albanesi "R. Petrotta", Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Palermo, Ediprint, 1985.

²³⁰ Çenakà ose në raste të tjera *çenokâ*, në Dukagjin, thirret dikush në dashamirësi. Fjalë që zakonisht përdoret nga të moshuemit, apo i drejtohet dikujt që asht ma i vogël në moshë. Në këtë rast M. C. ishte tre vjetë ma i madh se P. N.

Florida 14.6.86

Fort i dashtëni Dom Prenkë,

udhtimi po shkon mirë deri tash dhe do t'ishte perfekt po të shihemi!

Si të thashë në telefon e kam caktue me e nxanë praktikisht këtë gjuhë, andaj e lashë ose po i marr anën Detroitit "shqiptar": sa të më dali pakëz vij e ju shoh aq gjatë sa të merziteni me ne!

Pamë universitetet Berkely dhe Stanford, S. Clara dhe S. Francisco; mjerisht në takime po më mungon fort anglishtja e ndojherë po më lëshon dhe zemra: në telefon ta për-menda se ky udhëtim ka edhe një qëllim në lidhje me albanologjinë në USA, edhe mbi këtë pikë gojarisht.

Sido të bahet puna, porositë që m'i dhë në telefon për tekstet liturgjike, baj gjithçka të mundem: m'a përgatit planin e problemet që ke me shkrim që t'i kem parasysh.

Në lidhje me GRAMMAR:

Para se me u nisë fola me Dr. Petzolt në lidhje me shitjen ndër shqiptarë t'USA. Më informoi se simbas kompjuter, tue përjashtue institucionet universitare, në USA janë shitë fort pak! Çmimi 28 \$ ishte para dy vjetësh vetëm për shqiptarë si subscription: tash çmimi asht 98.- DM që i bie me qenë një 41 \$.

Dr. Petzolt i kam dhanë emnin tand e nësë i shkruen për një 10 copë, ai t'i nis menjëherë. Mbi Grammar kanë dalë deri tash një 20 recensione, bile në gazetën Frankfurter Allgemeine Zeitung dhe në LA STAMPA (Itali): kjo shkaktoi ridiskutimin e tosknishtes si gjuhë e vetme letrare.

Por çashtja (dava) fitohet nëse na këtu nuk mejmë me shkruen gegnisht dhe mirë! Arbesht po reagojnë pro gegnishtes, andaj dhe botimi i tekstit shqip në përkthimin e Solanos asht një deshmi.

Çenakë, po të përqafoj dhe të lutem rueje shëndeten. Të fala prej Erika që më thotë pa prâ që t'i rrish gati vetes!

Martin

©Fondi Ndrevashaj, Letra VII

(B. Clinton Dom P. Ndrevashtaj)

THE WHITE HOUSE*
WASHINGTON

April 24, 1996

The Reverend Primus Ndrevashtaj
Our Lady of Albanians Church
20855 West 13th Mile Road
Beverly Hills, Michigan 48025

I dashtun At Ndrevashtaj,

Ju falënderoj që më keni shkruar mbi politikat e jashtme të Shteteve të Bashkueme. Tashma ma shumë se kurrë, kemi mundësi – dhe përgjegjësi – për me rindërtuar diplomacinë amerikane dhe me e rifuqizuar sigurinë amerikane në një botë të re larg përballjes së superfuqisë.

Siç e kam pohuar vazhdimisht, strategjia ma e mirë për me ba të murtun sigurinë tonë dhe me ndërtuar një paqe të qëndrueshme asht me mbështetë avancimin e demokracisë tjerakund. Qëndrimi ynë për demokracinë dhe të drejtat njerëzore nuk pasqyron vetëm vlerat tona, trashëgiminë, dhe lidhjet kulturore; po ashtu asht konsistent dhe e rifuqizon interesin tonë kombtar.

Qysh prej fillimit të Qeverisjes sime, idealet e demokracisë, të drejtat njerëzore, dhe reforma e tregut të lirë kanë qenë shtyllat e politikave të jashtme të Sh. B. A, dhe i

* Në këtë fond (Ndrevashtaj pra) ekziston edhe një letër tjetër (2 faqe) e ish-Presidentit amerikan Bill Clinton, dërguar Dom P. N., në vitin 2000 [1 Shtator], në emër të Democratic National Committee.

Këtë letër e përktheu Hestia Vox.

përmbahem fort promovimit të këtyne qëllimeve. Shpresoj që të kem mbështetjen tuej tek përpiqem me mbajtë sigurinë e kombit tonë, ndërkohë që ndihmojmë vendet e tjera t'i bashkohen lirive që çmojmë.

Singerisht,
(firma)

KEN'S

THE WHITE HOUSE
WASHINGTON

April 24, 1996

The Reverend Primus Ndrevasay
Our Lady of Albanians Church
20855 West 13th Mile Road
Beverly Hills, Michigan 48025

Dear Father Ndrevasay:

Thank you for writing to me about United States foreign policy. Now more than ever, we have an opportunity -- and a responsibility -- to remake American diplomacy and reinforce American security in a new world unburdened by superpower confrontation.

As I have consistently maintained, the best strategy to ensure our security and build a lasting peace is to support the advance of democracy elsewhere. Our commitment to democracy and human rights not only reflects our values, heritage, and cultural ties; it is also consistent with and reinforces our national interest.

From the beginning of my Administration, the ideals of democracy, human rights, and free market reform have stood as pillars of U.S. foreign policy, and I remain committed to promoting these goals. I hope I can count on your support as I seek to preserve the security of our nation while helping other countries to enjoy the freedoms we hold dear.

Sincerely,

Bill Clinton

COPY

©Fondi Ndrevasaj, Letra VIII

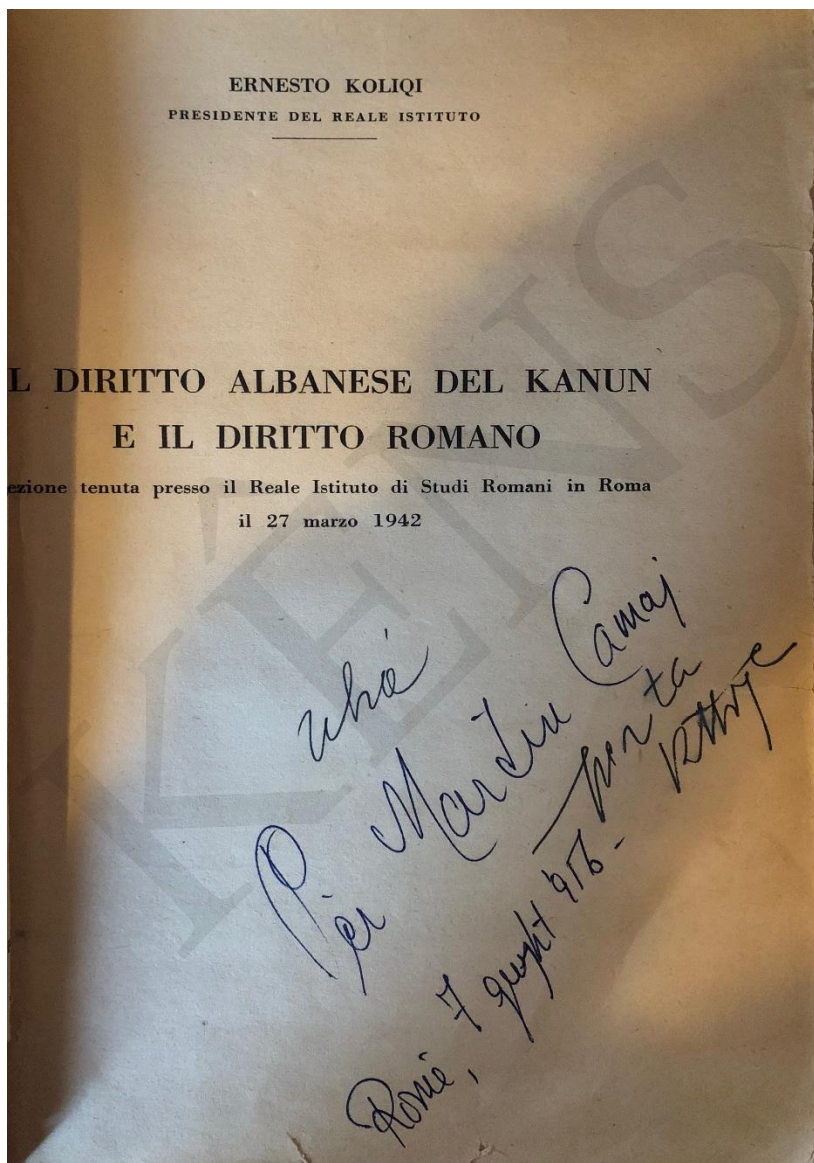
nga **ALBUMI FOTOGRAFIK**
(Dom P. Ndrevashaj dhe Dom S. Jubani)

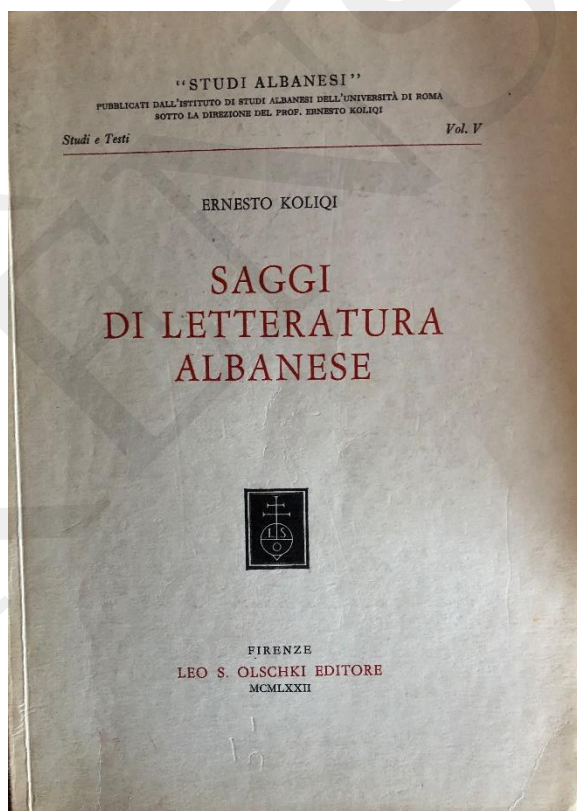
SHTOJCË

Nëpër rafte librash

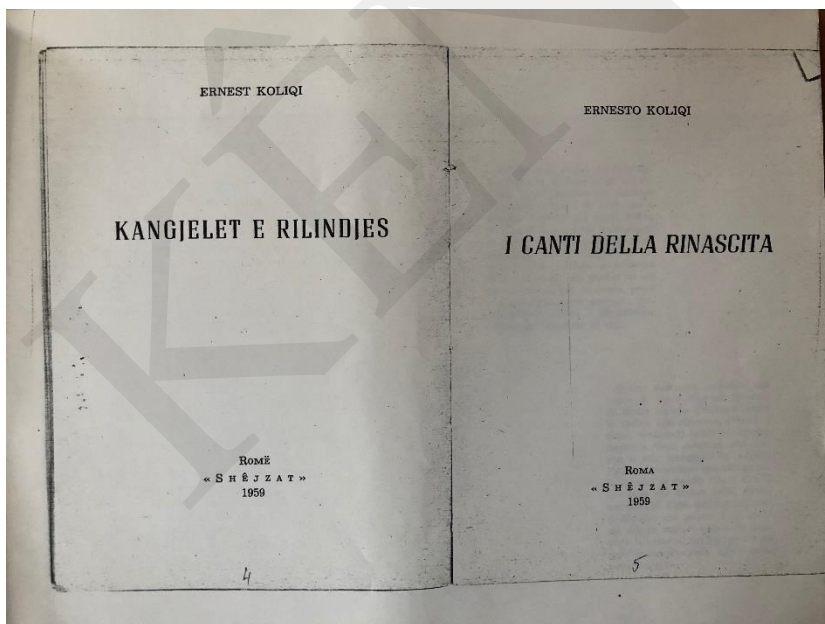
Që përderësi t
koti Jam Prenk Ndrevashaj.
me dashuri vëllaznore

Ernest Koliqi.
Romë, Tetor 1972

©Fondi Ndrevashaj, faksimile B

Dom Prenk Ndrevashtaj,
në kujtim të Ernestit
tonë të paharrueshëm
e të pazavendësueshëm,
me miqasillazmëri,
ia dhuron,
Vetrap
New York, 11/18/84

©Fondi Ndrevashtaj, faksimile C

BOTIM I MINISTRIS S'ARSIMIT

D. NIKOLLË GAZULLI

*Të Përdrejtshmit Dom Treuk
Ndrevashkaj
Si kuptimi nolerimi e mijeje
prej Hes D. Perajit*

VISARET E KOMBIT

Per. Jic Gove, 2 prill 1977
Vëllim XI

FJALORTH I RË

Fjalë të rralla të përdoruna në Veri të Shqipnis

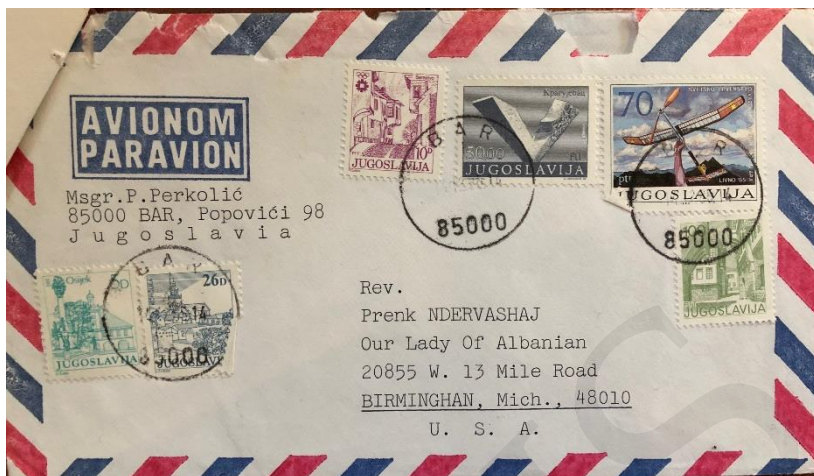
TIRANË 1941-XIX

©Fondi Ndrevashaj, faksimile D

Nëpër sirtarë

Zarfi i Letrës VII

Zarfi i Letrës III^b

KURRIKULA E STUDIMEVE

PONTIFICIA UNIVERSITAS URBANIANA

Prot. N. 88/S/81...

Infrascriptus Secretarius Generalis Pontificiae Universitatis
URBANIANAE declarat:

Rev. PRIMUS PRENK NDREVASHAY.....

Natum die 24 Iunii 1927.....

In Brashta, Albania,.....

curriculo studiorum rite absoluto et omnibus examinibus
praescriptis feliciter superatis, ad Gradum Academicum
BACCALAUREATUS === in PHILOSOPHIA =====
"Bene" ===== (= 25,25/30) probatum
esse die 26. Iunii 1957.....

Datum Romae, die 2. Martii 1981.

(P. Bruno J. Korosak)

Bruno J. Korosak
Secretarius Generalis

00165 ROMA - VIA URBANO VIII, 18 - TEL. 065 992 - 85.99.640

©Fondi Ndrevashaj, faksimile I

PONTIFICIA UNIVERSITAS URBANIANA

Prot. N. 89/S/81

Infrascriptus Secretarius Generalis Pontificiae Universitatis
URBANIANAE declarat:

Rev. PRIMUS PRENK NDEVASHAY

Natum die 24. Iunii 1927

In Brashta, Albania,

curriculo studiorum rite absoluto et omnibus examinibus
praescriptis feliciter superatis, ad Gradum Academicum

LICENTIAE ===== in PHILOSOPHIA =====

"Cum Laude" ===== (= 40/50) probatum

esse die 27. Iunii 1958.

Datum Romae, die 2. Martii, 1981.

(P. Bruno J. Korosak)

Bruno J. Korosak
Secretarius Generalis

PONTIFICIA UNIVERSITAS URBANIANA

Prot. N. 90/S/81.....

Infrascriptus Secretarius Generalis Pontificiae Universitatis

URBANIANAE declarat:

Rev. PRIMUS PRENK NDREVASHAY.....

Natum die 24. Iunii 1927.....

In Brashta, Albania,.....

curriculo studiorum rite absoluto et omnibus examinibus

praescriptis feliciter superatis, ad Gradum Academicum

BACCALAUREATUS ===== in SACRA THEOLOGIA =====

"Magna cum laude" ===== (= 35/40) probatum

esse die 24. Iunii 1960.....

Datum Romae, die 2. Martii, 1981.

(P. Bruno J. Korosak)

Bruno J. Korosak
Secretarius Generalis

PONTIFICIA UNIVERSITAS URBANIANA

Prot. N. 91/S/81

Infrascriptus Secretarius Generalis Pontificiae Universitatis

URBANIANAE declarat:

Rev. PRIMUS PRENK NDREVASHAY

Natum die 24. Iunii 1927

In Brashta, Albania,

curriculo studiorum rite absoluto et omnibus examinibus

praescriptis feliciter superatis, ad Gradum Academicum

LICENTIA ===== in SACRA THEOLOGIA =====

"Cum Laude" ===== (= 23.54/30.) probatum

esse die 27. Iunii 1962.

Datum Romae, die 2. Martii, 1981.

(P. Bruno J. Korosak)

Bruno J. Korosak
Secretarius Generalis

DIELLA E LARIT (PALM SUNDAY)

PROÇESJONI I PALMAVET

ANTIFONA & PSALMI

H Y M N I

*Bijt e Hebrejvet
me rremba ullijsh e palماش në duerët e tyne
i duelen para Zotnuesit
tue këndue në kupë të qiellës një zanit*

R / Hosanna Birit të Davidit!
Bekue Ai që vjen në Emën të Zotit!
Hosanna në naltësi të qiellvet!

*Toka i perket Zotit me plotninë e sajë *
rrucullimi me banuesë gjithëa ka.
Permbi ujnat e temeloi Ai i Lumi *
e mbi lumenj t'naltueme e përgatiti.*

Hosanna

*Naltoni dyerët tueja, o prijsat e tokës+
çonu nalt, o dyerë t'amshueme *
per t'hi mbrendë Mbreti i lumisë.
Po kush kenka ky Mbreti i lumisë? *
Fushtuesi i fuqishem, Zotnuesi i luftnavet.*

Hosanna

*Naltoni dyerët tueja, o prijsat e tokës+
çonu nalt, o dyerë t'amshueme *
per t'hi mbrendë Mbreti i lumisë.
Po kush kenka ky Mbreti i lumisë? *
Vetë Zoti i fuqivet asht Mbreti i lumisë.*

Hosanna

*Bijt e Hebrejvet
me rremba ullijsh e palماش në duerët e tyne
i duelen para Zotnuesit,
tue këndue në kupë të qiellës një zanit*

Hosanna

LETËR TË HAPUN RADIOS SË TIRANËS*

Mbas 41 vjetve, i larguem zemërplasun nga kërcnimet e Sigurimit monist, ktheva në tokën shejte të mbrume me djerës e gjak gjatë mija vjetve të racës sonë, e cila ruejti me sakrifica shumë të mëdha zjarrin e pashuem në votra “Ilirro-Shqiptare”. Aqsa u gëzova e u çmallova me njerz të mi, me miq e dashamirë dhe bukuri natyrore e monumente historike t’atdheut tonë, po kaq e ma shumë edhe u dëshprova tue kuptue humnerën ku kishin ra morali e gjendja ekonomike e popullit shqiptar: Besa, burrnia, atdhedashunia e traditat fisnike gadi ishin harrue!? Komunizmi çnjerëzuer, gjatë gjysë shekulli, me terror e gjak për asgjasim të virtyteve e traditave shqiptare, kinse me e krijue njeriu[n] e rí, të pafe e të paatdhe, i ka çnjerëzue shumë keq shqiptarët, i ka hutue me eksperimente të djallëzueme sllavomarksiste nëpër burgje e internime dhe vllaznime herë me njenin herë me tjetrin dhe me dreqin e të birin, tue e ba Shqipninë burg për të gjithë shqiptarët. Rranjët e neverituna marksiste kanë hy thellë ndër troje arbnore! Komunistat i vunë kazmën Shqipnisë së cingueme dhe mohuen atdheun etnik për vllaznim me anmiq shekullorë të kombit...

Neroni Enver, me klikën e tij të bastardhueme, në rradhë të parë masakruen klerin katolik, qi ishte ferrë në sy të

* Në Fondin Ndreveshaj asht gjetë edhe kjo letër e hapun e autorit Prenk Gruda drejtue Radio Tiranës, në 1992. Motivet e letrës së Grudës, në këtë fond, nuk janë të qarta. Ajo mund të jetë dërgue te Ndreveshaj edhe për arsye këshillimi.

Prenk Gruda asht autor i veprës së mirënjohun *Ditari i nji zemrës së lëndueme: 1937-1975*, Detroit, 1985 (ribot. Eurorilidja, Tiranë, vol. I, 1995; vol. II, 1997), e cila asht përkthye (nga Peter Prifti) e botue edhe në anglisht (Amerikë, Marinaj Publishing, 2006): *Diary of a wounded heart*.

Letra ka disa mospërndjeksime drejtshkrimore apo lëshime të lehta, të cilat janë ndreqë, tue u shtue/përmirësue në kllapa katrore.

Beogradit; mandej burgosën e vranë atdhetarët e shquem shqiptarë, sidomos ata të Shqipnisë veriore qi ishin pengesë për bashkim të Shqipnisë me Jugosllavi. Nëse Shqipnia nuk u ba republikë e shtatë e Titos, penguen serbët, gja qi e kishte pranue edhe Enver Hoxha së bashku me Koçi Xoxen me shokë. Mirëpo Serbia donte me mbajtë ndër kthetra të saj trojet tona që nga Tivari në Manastir dhe Shqipninë koloní, sepse bashkimi i shqiptarëve me hovin e zhvillimit të tyne, bahej rrezik i madh për Serbinë... Kështu me ka pasë thanë diplomati sllove[n], Janko Havliček, qi asht i biri i të motres së prof. Gjergj Kokoshit, i cili mbas shkatrrimit të Jugosllavisë me 1941, kishte ardhë në Shqipni dhe ishte aktiv me komunistat e Tiranës, gjoja si shqiptar!?

Gjaksori Enver, i tërhoq në Tiranë e anekand Shqipnisë gjinokastritët me punë të ndryshme, përveç atdhetarëve, si vllaznit Kokolari, qi i masakroi si kudo tejtër në Shqipni dhe Gjinokastra u mbush me grekë nga pakicat e rretheve të saj. Kjo gja nuk asht aspak punë e mirë, sepse qyteti i Çerçizit u ba qëndër e propagandës greke me shkolla e shtyp dhe kisha. Bisedova me disa shokë të vjetër për qellimet greke, por vrejti ime nuk u pëlqej mbasi grekët qënkan... me kulturë dhe po ndihmuekan shqiptarëve ekonomikish[t] nga puna qi u kanë dhanë qindamija shqiptarëve!? Veçse dardha e ka bishtin mbrapa!? Sikur ishin harrue At Negovani, Petro Lu[a]rasi, Germenjit me shokë dhe avazet e pandame të veriopirotëve. Shtanga nga shprehjet e tyne me fjalorin demagogjik t'Enver Hoxhës, qi po përdoret përditë nga disa gazetarë e shkrimtarë shqiptarë. Më tronditën lavdet krejt pa vend për grekë dhe tronditja shpirtnore u shtue nga urrejtja për kosovarë!!!

Disa më thanë se asht ba punë e madhe në Shqipni prej komunistave, porse në realitet nuk asht ba kurrëgjja me plan e me themel, veçse hamallek për tejkalim norme me të burgosun. Apartamentet janë me të gjitha mungesat për banime familjesh, qytetet pa kanale përkatse, të ndyta e me rrugë të shaktrrueme dhe të këtilla ishin të gjitha rrugët e Shqipnisë. Por po, monistat le të krenohen për bunkerat e tmerit e të turpit për ta!!!!???

Admirohen shumë sakrificat e studentave të Tiranës e të popullit, sidomos të Shkodrës e të Kavajës, për përmbysje të statuteve marksiste dhe shqelmim të komunizmit, qi aq tmersisht i torturoi e i masakroi shqiptarët tue i shkatrrue edhe moralisht. Ankimet kundër qeverisë e Presidentit Berisha, qi synon me i pasë në dorë të tana punët shtetnore, janë rend ditë në Shqipn[i] tonë të mjerueme, bile atje e, tak-tuk edhe prej nesh të djasporës, pëshperitet se Presidenti Berisha, na qënka bajraktar feodal!? Përkundrazi, Dr. Sali Berisha, asht origjinë malsuer i thjeshtë atdhetar vullnetmirë në shërbim të popullit e të Shqipnisë Etnike, në hullí të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, por jo pa të meta politike, të cilat shtohen edhe ma shumë nga rrethanat e kushtet e mjerueshme të Shqipnisë së cingueme dhe të shaktrrueme ekonomikisht, me mentalitet monist, në mes të fortunës politike botënore me fq[i]një anmiq shekullorë dhe me kriminela të popullit ende të lirë Ara[n]it Çela, She[f]qet Peçi dhe Josif Pashko me shokë qi kanë dënue e masakruue me qinda e mija shqiptarë, sidomos në Shqipni veriore e Kosovë të martirizueme...

Presidentit Berisha nuk ia ka vlejte barra qiranë me shkuu n'Arabí dhe aq [m]a pak me e futë Shqipninë ILIRIANE në "Lidhjen Islamike" tue pasë parasysh edhe ndihmën qi kanë përfitue prej saj palestineut e persekutuem e bosniakët qi po masakrohen...!? Me ato shpenzime udhëtimi n'Arabistan, ndoshta kishte mujtë me u rregullue diçka pak ma mirë në Rinas, ku ndeshen të huejt në gjendjen e mjerueshme të vendit tonë...

Sa për ankim e zemrim n'Ismail Kadaren[ë] si në Shqipni ashtu në djaspor[ë], vetëm pse flet e shkruen se jemi popull shumë i lashtë n'Evropë e jo anadollakë siç përpiqen me na paraqitë sllavët e grekët, asht gabim i madh e tragjikomedí, turp para botës dhe dam i madh për atdheun tonë. Për të kalueme e Kadares[ë], si pishtar i monizmit, asht çashtje kohe për caktimin e merituem të veprave dhe të karakterit të tij... Ai tash në Francë, me shkrime e intervista, mbron energjikisht të drejtat etnike të shqiptarëve.

Na shqiptarët nuk kem gëzue kurr liri me kuptimin demokratik... të Botës së lirë. Prandej, në përmbysjen e

komunizmit, gjoja për hir të demokracisë u kalue n'anarkí dhe në vandalizëm tue rrenue djerëst e veta: në prishje të nderesave publike, të fabrikave, të shkollave të mjeteve të komunikacionit! Demokraci nuk donmethanë me fyem e me sham[ë], me prishë e rrenue, me mashtrues e mos me punue dhe me vjedhë e rrejtë, porse me punue me ndergjegje dhe bindje [të/ndaj] ligjeve shtetnore tue synue mirëvajtjen e lulzimin e atdheut dhe në dashuni e mirëkuptim shoqnuer të gjithë me njeni tjetrin. Këto vetina edhe disa nesh në mergim, ndër vende demokratike i kem abuzue me grupe e partina dhe me mentalitete të ndryshkuna të trashigueme prej pushtimeve të hueja dhe nga nxitja direkt e indirektë e agentave të Sigurimit të Tiranës e t'Udbës së Beogradit, të cilat ende ndikojnë për të keq ndër shqiptarë të paformuem me ndjenja atdhetare. Ndër demonstrata qi bajshim kundër regjimit gjaksuer të Tiranës dhe për të drejta njerëzore të shqiptarëve në Jugosllaví, delshin përçamje e ngatresa cila partí me primë e kush me folë etj. Mandej intrigat e agentave t'ashtuquejtun "ENVERISTA E TITISTA" me flamur me hyll, me emisione javore në radio, me festivale dhe klube, shkaktojshin përçamje shumë të damshme për Sqhipní...

Shumica e shqiptarve të vjetër, me kryesi në Boston ia kanë mbajtur "ISON" Tiranës. Bile edhe kur punët kishin ndryshue n'Evropë Lindore dhe erdhi n'Amerikë Rami[z] Alia me 1990, e pritën në Boston me nderime të mëdha. Kaluen në heshtje pranë pushimit të Kolosit Konica e shkuen me bujë te pushimi i Nolit të Madh qi Konicën e quente mësuesin e tij. Ndër kaq, çakajt bërtitshin "ENVER ME TY KURDOHERË" natyrisht me knaqë besnikun e Hoxhës! Mjerisht, bostonasit e harruen "VATREN HISTORIKE" dhe shpirtin e saj "DIELLIN ZAMADH!?"

Eksodi apo ikja e rinisë prej atdheut asht tragjedi kombtare, qi u shkaktue prej kushteve të vajtueshme ekonomike, ndërdhjeve të pabesueshme moniste, tmerit të Sigurimit dhe edukimit shumë të mbrapshtë pa ndjenja atdhetare e njerëzore. Mirëpo, largimi i rinisë bahet edhe ma tragjik tue mendue bijat shqiptare të mbetuna në mëshirë të fatit pa të dashtunit e tyne, me të cilët do të formojshin jetën

e ré familjare për lumninë e tyne dhe për të mirën dhe të mbarën e Shqipnisë sonë të dashtun. Urojmë për stabilizimin e Shqipnisë, përmirsimin e shpejt[ë] ekonomik të saj dhe kthimin e bijve tonë n'atdhe të vet.

Ju të “Radio Tiranës” me 29 tetuer 1992, në koment miqsie me Turkinë e shqelmuet historin[ë], e harruet të vërtetën e traditës burrnore shqiptare, kaluet n'ekstrem përulje në vllaznim të shqiptarëve me turqit, gja qi e përsritët shumëherë pa dashtë me e dijtë se vëllazën janë vetëm ata qi kanë gjuhën, gjakun, traditat e historinë e përbashkët... Miqt e mirëkuptimi me botën duhen, por çashtjet tona duhen zgjidhë prej nesh! Tragjedia e Bosnies, na ndriçon shumë mirë për shkakun e katastrofës sonë etnike!? Mos të harrojmë se na jemi stërnipa t'ilirëve, të Konstantinit të Madh nga Dardania, nipat e Kastriotit dhe vëllazën të Nanës Tereze “KOSOVARE” qi asht mishnimi i gjakut fisnik të kombit tonë, gjithmonë në shërbim të njerëzimit, dhe jo siç theksoni ju prej radios së kryeqytetit të shqiptarëve ndoshta nga naiviteti i fjalorit bajat monist!?

Prenk Gruda
(firma)

FLORIDA, ME 20 NANDUER 1992

LETËR TË HAPUN RADIOS SË TIRANËS

Mbas 41 vjetve, i larguem zemërplasun nga kërcnimet e Sigurimit monist, ktheva në tokën shejte të mbrumë me djerës e gjak gjatë mija vjetve të rracës sonë, e cila rrujti me sakrificë shumë të mëdha zjarrin e pashuem në votra "Illo-Shqiptare." Aqsa u gëzova e u qmellova me njerz të mi, me miq e dashamirë dhe me bukurit natyrore e monumente historike t'atdheut tonë, po kaq e ma shumë edhe u dëshpërova tue e kuptue humerën ku kishin ra morali e gjendja ekonomike e popullit shqiptar: Besa, burrnia, atdhedashunia e traditat fisnike gadi ishin harrue! Komunisti çnjerëzues, gjatë gjyës shekulli, me terror e gjak për asgjatë të virtyeteve e traditave shqiptare, kinse me e krijuë njeriu e ri, të pafë e të paatdhe, i ka çnjerëzue shumë keq shqiptarët, i ka hutue me eksperimente të djallëzueme allavomarksiste nëpër burgje e internime dhe villaznime herë me njezin herë me tjetrin dhe me dreqin e të birin, tue e ba Shqipninë burg për të gjithë shqiptarët. Rranjë e neverituna marksiste kanë hy thellë ndër troje arbore! Komunistat i vunë kazmën Shqipnisë në cungueme dhe mohuen atdheun etnik për villaznim me anisq shekullorë të kombit...

Neroni Enver, me klikën e tij të bastardhueme, në rradhë të parë masakruen klerin katolik, qi ishte ferrë në sy të Beogradit; mandej burgosën e vranë atdhetarët e shquen shqiptarë, sidomos ata të Shqipnisë veriore qi ishin pengesë për bashkim të Shqipnisë me Jugosllavi. Nëse Shqipnia nuk u ba republikë e shtatë e Titos, penguen serbët, gja qi e kishte pranue edhe Enver Hoxha së bashku me Koçi Xoxen me shokë. Mirëpo Serbia donte mbajtë ndër kthetra të saj trojet tona që nga Tivari në Manastir dhe Shqipninë kolonë, sepse bashkimi i shqiptarëve, me hovin e zhvillimit të tyre, bahej rrezik i madh fort për Serbinë... Kështu më ka pasë thanë diplomati slllove, Janko Havlicek, qi asht i biri i të motres së Prof. Gjergj Kokoshit, i cili mbas shkatrrimit të Jugosllavis me 1941, kishte ardhë në Shqipni dhe ishte aktiv me komunistat e Tiranës, gjoja si shqiptar?

Gjakaori Enver, i tërhoq në Tiranë e anekand Shqipnisë gjinokastritë me punë të ndryshme, përveç atdhetarëve, si villaznit Kokoshit, qi i masakroi si kudo tjetër në Shqipni dhe Gjinokastru u mbush me grekë nga pakicat e rretheve të saj. Kjo gja nuk asht aspak punë e mirë, sepse qyteti i Çerçizit u ba qëndër e propagandës greke me shkolla e shtyp dhe kisha. Bisedova me disa shokë të vjetër për qallimet greke, por vrejtja ime nuk u pëlqej mbasi grekët qenkan... me kulturë dhe po u ndihmuen shqiptarëve ekonomikisht nga puna qi u kanë dhanë qindamija shqiptarëve! Veçse dardha e ka bishin shrapaf! Sikur ishin harrue At Negovani, Petro Luhars, Gërmenjit me shokë dhe avazet e pandamë të veriopirotëve. Shtanga nga shprehjet e tyre me fjalorin demagogjik t'Enver Hoxhës, qi po përdoret përditë nga disa gazetarë e shkrimtarë shqiptarë. Në tronditën lavdet kreyt pa vënd për grekë dhe tronditja shpirtnore u ahtue nga urrajtja për kosovarë!!!

Disa më thanë se asht ba punë e madhe në Shqipni prej komunistave, porse në realitet nuk asht ba kurrëja me plan e me themel, veçse hamallek për tejkalim norme me të burgosun. Apartamentet janë me të gjitha mungesat për banime familjesh, qytetet pa kanale përkatese, të ndyta e me rrugë të shkatrrueme dhe të këstilla ishin të gjitha rrugët e Shqipnisë. Por po, monistat le të krenohen për bunkerat e tserit e të turpit për taji!!!!

Admironen shumë sakrificat e studentave të Tiranës e të popullit, sidomos të Shkollës e të Kavajës, për përmbysje të statuteve marksiste dhe shqelsim të komunizmit, qi aq tserisist i torturoi e i masakroi shqiptarët tue i shkatrrue edhe moralisht. Ankimet kundër qeverisë e Presidentit Berisha, qi synon me i pasë në dorë të tana punët shtetnore, janë rend dite në Shqipni tonë të mjerueme. Bile atje e, tak-tuk edhe prej nesh të djasporës, pëshparitet se Presidenti Berisha na çenka bajraktar feudal! Përkundrazi, Dr. Sali Berisha, asht origjin malsuer i thejëst dhe atdhetar vullnetmirë në shërbim të popullit e të Shqipnisë Etnike, në hulli të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit, por jo pa të meta politike, të cilat shtohen edhe ma shumë nga rrethanat e kushtet e mjerueshme të Shqipnisë së cungueme dhe të shkatrrueme ekonomikisht, me mentalitet monist, në me të fortunës politike botënore me fqinjë anisq shekullorë dhe me kriminelat të popullit ende të lirë si Aramit Çela, Shevqet Paçi dhe Josif Pashko me shokë, qi kanë dënuë e masakruen

me qinda e mija shqiptarë, sidomos në Shqipëri veriore e në Kosovë të martirizueme...

Presidentit Berisha nuk ia ka vlejte barra qiranë me shkue n'Arabë dhe aq na pak me e futë Shqipërinë "ILIRIANE" në "Lidhjen Islamiqe" tue e pasë parasysh edhe ndihmën që kanë përfutue prej saj palestinez e persekutuem e bosniakët që po masakrohen...!? Me ato shpenzime udhëtimit n'Arabistan, ndoshta kishte mujtë me u rregullue diçka pak me mirë në RINAS, ku ndeshen të huejt në gjendjen e mjerueshme të vendit tonë...

Sa për ankim e zemrim n'Ismail Kadaren, si në Shqipëri ashtu në diaspor, vetëm pse flet e shkruen se jemi popull shumë i lashtë n'Evropë e jo anadollakë siq përpigjen me na paraqitë sllavët e grekët, asht gabim i madh e tragjikomedi, turp para botës dhe dam i madh për atdheun tonë. Për të kaluemen e Kadares, si pishtar i monizmit, asht çashtje kohe për caktimin e meritum të veprave dhe të karakterit të tij... Ai tash në Francë, me shkrime e intervista, mburon energjikisht të drejtat etnike të shqiptarëve.

Na shqiptarët nuk kem gëzue kurr liri me kuptimin demokratik... të Botës së lirë. Prandej, në përmbysjen e komunizmit, gjoja për hir të demokracisë, u kalue n'anarki dhe në vandalizëm tue rrenue djerëst e veta: në prishje të ndërtesave publike, të fabrikave, të shkollave dhe të mjeteve të komunikacionit! Demokraci nuk domethanë me fym e sham, me prishë e rrenue, me mashtroe e mos me punue dhe me vjedhë e rrejtë, porse me punue me ndergjegje dhe bindje ligjeve shtetnore tue synue mirëvajtjen e lulizimin e atdheut dhe në dashuni e mirëkuptim shoqëruar të gjithë me njëni tjetrin. Këto vërteta edhe disa nesh në mergim, ndër vende demokratike, i kem abuzue me grupe e partina dhe mentalitete të ndryshkuna të trashigume prej pushtimeve të hueja dhe nga axitja direkt e indirekt e agjentave të Sigurimit të Tiranës e t'Udbës së Beogradit, të cilat ende ndikojnë për të keq ndër shqiptarë të paformuem me ndajenja atdhetare. Ndër demosttratë që bajeshim kundër regjimit gjakauer të Tiranës dhe për të drejta njerëzore të shqiptarëve në Jugosllavi, delshin përçamje e ngatresat cila parti me primë e kush me folë etj. Mandej intrigat e agjentave t'ashtuqiejtun "ENVERISTA E TITISTA" me flamur me hyll, me emisione javore në radio, me festivale dhe klube, shkaktojshin përçamje shumë të damshme për Shqipëri...

Shumica e shqiptarëve të vjetër, me kryesë në Boston, ia kanë mbajtur "ISON" Tiranës. Bile edhe kur punët kishin ndryshue n'Evropë Lindore dhe erdhn n'Amerikë Ramis Alia me 1990, e pritën në Boston me nderime të mëdha. Kaluen në heshtje pranë pushimit të Kolosët Konica e shkuen me bujë te pushimi i Nolit të Madh që Konicën e quente mësuesin e tij. Ndër kaq, çakajt bërtitshin "ENVER, ME TY KURDOHERË" natyrisht me knaqë besnikun e Hoxhës! Mjerisht, bostonasit e harruen "VATREN HISTORIKE" dhe shpirtin e saj "DIELLIN ZAMADH!"

Eksodi apo ikja e rinisë prej atdheut asht tragjedi kombtare, që u shkaktue prej kushteve të vajtueshme ekonomike, ndrydhjeve të pabesueshme moniste, tmerit të Sigurimit dhe edukimit shumë të mrapshit pa ndajenja atdhetare e njerëzore. Mirëpo, largimi i rinisë bahet edhe ma tragjik tue mendue bijat shqiptarë të mbetuna në mëshirë të fatit pa të dashtunit e tyre, me të cilët do të formojshin jetën e rë familjare për lumninë e tyre dhe për të mirën e të mbarën e Shqipërisë sonë të dashtun. Urojme për stabilizimin e Shqipërisë, për mirsimin e shpejt ekonomik të saj dhe kthimin e bijve tonë n'atdhe të vet.

Ju të "Radio Tiranës" me 29 tetuer 1992, në koment miqule me Turkinë, e shqëlmuat historinë, e harruet të vërtetën e traditës burrnore shqiptare, kaluet n'ekstrem përulje në vëllazëni të shqiptarëve me turqit, gja që e përaritët shumëherë pa dashtë me e ditë se vëllazën janë vetëm ata që kanë gjuhën, gjakun, traditat e historinë e përbashkët... Miqt e mirëkuptimi me botën duhen, por çashtjet tona duhen zgjidhë prej nesh! Tragjedia e Bosnias, na ndiqen shumë mirë për shkakun e katastrofës sonë etnike! Mos të harrojmë se na jemi stërnipa t'ilirëve, të Konstantinit të Madh nga Dardania, nipa të Kastriotit dhe vëllazën të Nanës Tereze "KOSOVARE" që asht mishnimi i gjakut fisnik të kombit tonë, gjithmonë në shërbim të njerëzimit, dhe jo siq theksoni ju prej radios së kryeqytetit të shqiptarëve, ndoshta nga naiviteti i fjalorit bajat monist!?

Prenk Gruda

FLORIDA, ME 20 NANDUER 1992

Prenk Gruda

MONSINJOR ERNEST ÇOBA

Fragment përkthimor*

42. Kúr Alessi kishte dekë,
Shpirti i tí kish fluturue,
Zâni i Zotit porsi zhgjetë
Vjen gjith poplli me diftue.

43. Mlidhen Krajla me zotní
Bashkë me ta shkon edhe Papa
Shkojnë me pá ket mrekullí
Poplli tue marrun mrapa.

44. Kúr hînë n'shpí t'ktí zotní
Qi pat bâ Zoti me ditë
Shkojnë me çilë ket jereví:
Ishte mushun plot me dritë.

45. Kúr e shofin ket shêjt dekun
Shofin letren qi kish n'dorë
Donë prej doret me ja hjekun

* Këto vargje janë të vetmet që kanë mbijetue deri sot nga ky përkthim i Mons. Ernest Çobës (AQSH, Fondi 727, Dosja 3). Nuk dihet fati i 41 strofave të tjera. Gjithsesi, vargjet e mbërrituna deri sot po ua përcjellim lexuesve.

Bahet fjalë për një përkthim, me gjasë, të legjendës së Shën Aleksit (Sh'Lleshdrit), që gjendet në Mesjetë, në vulgarishte, me titullin *Antichissimo ritmo volgare sulla leggenda di Sant'Alessio* [khs. Tipo. della R. Accademia dei Lince, Roma, 1907]. Ky dorëshkrim nuk ka datë mbarimi, sikurse e kanë drs. e tjera në *Keze të hueja*, por me sa duket asht pak a shumë e njehta fazë pune. Nuk dihet as burimi i tekstit, në të cilin asht referue me ba përkthimin. Dallohen ma shumë turqizma sesa në përkthimet e tjera të tij. Disa mosndjeksime në shkrim nuk janë ndreqë, por janë lanë tue respektue gjendjen dorëshkrimore. Ka vende që teksti asht i vështirë në zbardhje, e cila u realizue nga L. & A. Kola.

Me ja kndue prindve u vîte zór.

46. Muer'ne ket shêjt t'bardhë
E vûene nêlt m'njat mindér
Kúr ja knduene ato fjalë
Popllit mbarë i hîni mndér.

47. Atëherë muer'n vesht prindt e vet
Se ky ishte i dashtuni bîr
Per tridhetë e kater vjet
E kerkuen me t'madh dishîr.

48. I bijnë sypri tue e kjá
Aless bîr pse s'ke diftue
Ké ndëjë bashkë me fukará
Nana e baba t'kân dishrue.

49. Sá gazepi u bâ m'at ditë.
Prindja Alessin tuj e kjá
Nanës e babës u bje të fiktë
Me qindrue nuk munden mâ.

50. U bâjnë zêmer e gajret
Tuj ju thanun me u forcue
I largojnë prej djalit t'vet
Per me muejtë vaj'n me u largue.

51. Per shtatë ditë e lâne shtrî
Ket shêjt t'bardhë permbi mindér
Atý bân shum Mrekullí
Shum t'ligj i shndoshë me i herë.

52. Masi shtatë patne shkue
U pá Roma mbarë tue ardhë
Me shum lavde tuj i kndue
E vorruene ket shêjt t'bardhë.

53. Njikshtû prá kje jeta e tí
Per tridhetë e kater vjet
Alessi tuj kënë Zotní
I nep korpit shum ezgjet.

54. Ama korpin s'e hatron
Por shkon motin n'at robní

N'hater t'Zotit i kushton
E fiton t'madhe lumní.

55. Jo si na n'ket shekull t'shkretë
Qi nuk dona me durue
As nevojë as t'vshtirë n'ket jetë
N'hater t'Zotit me i kushtue.

56. Por tu' i dhanun korpit llás²³¹
T'madhin Zot me mkat tue e fye
Na tokon ferri mirás²³²
Shpirtnat t'ona tuj perlye.

57. O Sh'Aless po t'bâjmë rixhá
Qi n'hír t'Zotit pá pushue
Prej madhshtijet t'ksáj dyrnjâ
Zêmrat t'ona me i largue.

58. Bân t'jetojëm gjithmonë t'pervûjtë
Travajët t'ona me i durue
Prej gjith mkatesh tuj na ruejët
T'vîmë n'parríz bashkë gjith me gzue.

59. Në ket shekull tý tuj t'giá
Të pervûjtë na tuj jetue
T'vshtirat t'tana t'ksáj dyrnjâ
N'hater t'Zotit me i durue.

60. O Sh'Aless tý t'jena pshtetë
Tý po lusim pá pushue
Mos me fye Zotin n'ket jetë
Shpirtnat t'ona me i shelbue.

Ashtû kjoftë

(deri këtu)

²³¹ llás: *hijeshi*.

²³² mirási: *buona relazione*, khs. *Fj. Bashk.* (1908), f. 267. Në këtë kontekst, ka mundsi se kuptimi asht "na takon ferri për hise".

101

Asteris

4. ~~Water~~ ^{water} ~~water~~ ³⁸ ~~water~~ ²⁰⁰ ~~water~~ ¹ ~~water~~ ¹
 Ge by ishte i dasthuni bir +
 Bir khidhete e katar (2) yit
 2 kerdanay me t' makh dushir.

48. 2. Sigitte uzgrīti tupe bija.
 "Alks" līn, pse J. līn, dīktne. Alks līn....
 "He ndēji" badkī, ne fukarā
 Kama i baba t'kām dīktne.

49. Sa saaspi big go u ba m'at diti
Binkja Alek ~~(Chis)~~ ²
~~Donie e bavis~~ ¹ ~~Sin no~~ ¹ ~~te~~ ¹ ~~plati~~
~~Al hajre~~ ¹ ~~munden~~ ¹ ~~M. binome~~ ³ ~~maw.~~
~~Se~~ ¹ ~~me~~ ¹ ~~shavin~~ ¹ ~~savib!~~

1. Qui j'ai traversé une fois
 2. Le long d'un grand chemin
 3. Car une rivière s'en va
 4. Et l'autre dit c'est une
 5. Et l'autre dit c'est une
 6. Et l'autre dit c'est une
 7. Et l'autre dit c'est une
 8. Et l'autre dit c'est une
 9. Et l'autre dit c'est une
 10. Et l'autre dit c'est une

- ^{patne shane}
 52. ~~Masi shate dikh~~ ~~shane m' dikh~~
^{u pa} ~~u pa~~ ~~hona mhai tu ruli~~
~~u mola guli hama mhai~~ ~~(hama m' mhai)~~
 Me hum lalle tui i ladhue
 G vovume ket & shet t' bardi
 53. ~~shet pa hie jeta e tu~~
 Per kinatit e hater vut
 Olen: tui keni ~~shet~~ i keni
 I hup korpit hum e zget.
 54. ~~gorpiti e vut~~ i e hateron
^{shen mhai} ~~gorpiti~~ i vut robin
~~(shet) hater t' keni i ladhue~~
 55. ~~shet t' madhi~~ ~~(shet)~~ humi.
 56. ~~go si na i lakt shet t' shet~~
 Ii mih dona me shue
^{as. shet t' shet} ~~shet t' shet~~
~~shet t' shet~~ i lakt jeta
 (shet) hater t' keni me i ladhue.
 56. Por ku i shant korpit shet
 T' madhi ~~shet~~ i lakt tui e pje
 keni na i lakt mias
 shet t' shet. Ii mih tui pje.

MARK ÇUNI

ELEGJÍ*

Nji tubë lule mbí vorr të D. Nikoll Ashtës

Zot, çka janë ato kumbonë,
Qi perziehen me jehonë,
Edhe tresin per ajrí,
Tui u zhdukë neper hapsí,
Sikúr dojshin me kumtue
Nji lajm t'zí qi u ká tokue?
Çka do t'jët n'atë kumbonare,
Qi mbí mal ngrehet krenare,
Çka do t'jët ai zog i zí,
Qi váj m'duket kânga e tí?
Kênka zâ qi po lajmon,
E 'j trumcak qi po kalzon
Se n'Bushat hijet kanë rá:
Dom Nikolli nuk âsht mâ,

* Kjo elegji me 62 vargje (gjetë në Fondin arkivor të Mons. Ernest Çobës, AQSH, Fondi 727, Dojsa 32), asht realizue nga poeti Mark Çuni simbas kompozimit klasik të një elegjie, qoftë asaj shqipe qoftë asaj botënore. Kjo poezi asht ndërtue në një 8 rrokësh, i cili paraqet respektim kanonik të cezurave ndërmjet hemistikëve. Me sa duket poeti nuk i konsideron togjet e zanore [ue, ye] në fund të vargut si të njëjshme, por i cilëson si një rrokje të vetme edhe pse asht në kundërshti me metrikën shqipe (në krye të herës asaj geqe), sepse zanorja thekse në fund të vargut njehet gjithmonë plus një; f. v. *ajrí* numërohet tri rrokje, në këtë rast.

Vrehen shumë pak lëshime, drejtshkrime të fjalëve tue e krahasue me vetë leksemat që përsëriten në poezi [edhe në vend të *edhé*, v. 3; *tu' i* në vend të *tui*, v. 22; *kangët* në vend të *kângët*, v. 45; *zymylat* në vend të *zymbylat*, v. 54] ose edhe ndonji trajtë e shkurtë e bashkueme që mund të ngatërrohet me përmenin vetor [veta II, njëjës: *ti* në rastet e vv. 55 e 60, që duhej të ishte normativisht *t'i*]. Në çdo aspekt tjetër vargu asht i matun mjaft mirë dhe në përputhje me çdo kanû poetik. Kjo poezi e Çunit mund të cilësohet si ndër ma të bukurat poezi elegjiake që ka letërsia shqipe. Shën. dhe përkujdesi: L. K.

E ká rr'mbye deka mizore,
E ká çue nen rrasë mortore!
Dekë?... E m' duket si kllapí,
Kúr paçë kënë i vogel, fmí,
Mbarë katundi kishte dalë
Me Prift t' rí atë ditë me u falë,
E pushkë qitshin tui kendue,
Kualt e shpejtë rrugës tu' i lodrue,
Thue se n' dasem kinë qillue.
Po si ftyra u paska tretë,
Shoqi shoqin s prân tu' e pvetë,
Dek'n Priftit tui ankue,
Me lot t' vorfnit tui lotue,
Pse e kanë pasun babë perhera
Tash njizet e trí prendvera.
Kjani, kjani, o Bushatlí,
Pse u ká dekun një Zotní,
Qi Bushatin ká madhnue,
N'pomendore tu' e lulzue,
Me dý kishë për bukurí,
Me kumbonë qi larg janë ndie.

Kúr udhtari, rrugës tui shkue,
Ká me u ndalun te një krue,
Tash freskohet n'atë gurrilë
Qi per të e pate çilë;
Tash t'uron plot me dashtní:
“Dom Nikoll, dritë paç n'Lumní!,,

E prandverës ça kém me i thënë
Kúr te dalin n'atë Zezjanë
E trishtueshem t'na pvesë né,
Neper kangët e nadjes s'ré
Qi i kndojnë zogjt-o maje blíni:
A thue Priftin pá e kini?
Ká shumë kohë qi kanë fillue
Mali e fusha me lulzue,

Edhë lulet me shperthye,
Por atë s e pásh me sý,
E zakonin lânë e ká.

Kúr ta marrin vesht bylbylat
Kanë me shkue me kputë zymylat,
Permbí vorr kanë me ti prû
Kanë me rá e me vajtue;
Aty lulet kanë me i lanë
Tash flutrojnë persrí n'Zezjanë;
Nji prej sish veç ká me u ndalë
Me ti thànë edhë dý fjalë:
E per n'kje se ai di me kndue,
Tý prei vorrit ká me t'çue!

Nji tubë lule mbi vorr të D. Nikoll Jekës

Kot, q'ka janë ato kumbore,
Q' p'errriken me jehonë,
Edhe tressin për ajër,
Tui n' zhdukë neper hapës,
Si kurrë t' d'ojshin me kumbore
Nji lajm t' r'ë q' u ka tokur?
Q'ka do t' jët n' atë kumbore,
Q' mbi mal ngrehet krenare,
Q'ka do t' jët ai zog i zi,
Q' vëj m' duket kënga e ti?
Kërkë rë q' p' lajmon,
Q' j' trumcak q' p' kalon,
Se n' Bushat hijet kanë rë:
Lom Nikollë nuk është më,
Q' ka rrëmbje Jeka mirore,
Q' ka q'ue nen masë mortore!
S'kë?... Q' m' duket m' tellapi,
Kurrë paçi këni, i vogël, fmi,
Mbarë katurë: kishitë d'ali
Me Pift t' r'ë atë ditë m' u falë,

Ë pushtë githrin hui kendue,
Kualt e shpejtë rrepih tui lodue,
thue se n' Jarrom kine gillue.
Por sot flyra u pastka tete,
Shogi shogin spran hui e priti,
Sok'n e Piftit hui ankue,
Me lot t' vospit hui lotue,
Pse e kane pasun labe perhera
Tash njizet e tui prandvera.
Kjani, Kjani, o Bushatti,
Pse u ka vetun nji Zotni,
Ai Bushatin ka mashume,
N' pomendore hui e lulue,
Me Gj' Kishë per bukuri,
Me Kumboni q' larg janë ndie.
Kur udhtari, rrepih hui shkue,
Ka m'u ndalun te nji Kue,
Tash freskohet n' atë gurile
Ai per fe e pate çile;
Tash t'uron plot me dashtni:
"Dm Jekoll, drite paq n' dumnit!"
Ë prandveri e ka këm me i thënë

Kurr te dalim n' atë Zëzjanë
 E trishueshem t'na presë në,
 Njerëz kanjet e nashës s' në
 Ai i Kudojnë zopjt-o maje blëni:
 A thue Piflin pa e keni?
 Hë shumë kohë q' kanë fillue
 Mali e fusha me lulë,
 Edhe lulët me shpeshue,
 Por atë se përsh me t'j,
 E zakonin lënë e ka
 Ai s' po vjen më me na pa.
 Kurr te marrim vesht bylbylat
 Kanë me shkue e me kputë zgmylat,
 Fermbi von kanë me ti prir
 Kanë me ra e me vajtue;
 Aty lulët kanë me i lënë
 Tash flutropin persi n' Zëzjanë;
 Nji prej sish veq ka m'u ndalë
 Me ti thënë edhe t'j ffalë:
 E për n' kjo se ai si me kudo,
 T'j prej vorrit ka me t' çue!

M. Çani

Adrian Deva, Lektor (Penny W. Stamps Shkolla e Artit dhe e Dizajnit, University of Michigan)

Arben Prendi, Profesor i Asociuem (Universiteti i Shkodrës ‘Luigj Gurakuqi’, Departamenti i Letërsisë)

Carrie Ann Morgan, Kandidate PhD (Departamenti i Antropologjisë/Departamenti i Gjuhësisë, University of Michigan)

Çezarin Toma, MA/Studiues i pavarun (Firence)

Eljon Doçe, Dr. (Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Departamenti i Letërsisë)

Erenestina Gjergji Halili, Dr. (Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Departamenti i Letërsisë)

Marsel Nilaj, Dr. (Universiteti i Shkodrës ‘Luigj Gurakuqi’, Departamenti i Historisë)

Michael Galaty, Profesor (Departamenti i Antropologjisë; Drejtor i Muzeut të Arkeologjisë Antropologjike, University of Michigan)

Adrian Deva, Lecturer (Penny W. Stamps School of Art & Design, University of Michigan)

Arben Prendi, Associate Professor (University of Shkodra ‘Luigj Gurakuqi’, Department of Literature)

Carrie Ann Morgan, PhD Candidate (Department of Anthropology/Department of Linguistics, University of Michigan)

Çezarin Toma, MA/Independent researcher (Florence)

Eljon Doçe, Dr. (University of Tirana, Faculty of History and Philology, Department of Literature)

Erenestina Gjergji Halili, Dr. (University of Tirana, Faculty of History and Philology, Department of Literature)

Marsel Nilaj, Dr. (University of Shkodra ‘Luigj Gurakuqi’, Department of History)

Michael Galaty, Professor (Department of Anthropology; Director of Museum of Anthropological Archeology, University of Michigan)

PËRMBAJTJA

Parathanie.....III

• Sesiioni I / Expatria auctoris

ANTON LOGORECI

Dialogu i shkrimit modern shqip.....9

Trazinat dhe gjyqet në Kosovë: Pse popullata shqiptare në Jugosllavi i mësyu rrugët?.....17

PETER PRIFTI

Natyra e Partisë Komuniste Shqiptare.....25

STAVRO SKENDI

Shqipëria dhe konflikti kino-sovjet.....67

Kriptokristianizmi në rajonin e ballkanit, nën sundimin osman.....79

• Sesiioni II / Pipa Jubilee

▪ kritikë

Personazhe të Jetës së Re: Dante, Cavalcanti dhe familja Portinari..115

Ishulli i mendjes së nënvetëdijes.....145

▪ poezi

Aksioma.....155

Shpresë.....158

Andërr.....160

Trini boshe.....161

Arratisje.....163

Autobiografi.....164

▪ recension (Martin Camaj)

The Politics of Language in Socialist Albania.....169

▪ kah

Turqit e rij të Shqipnisë së re.....173

• Kêns Arkiv

Fondi Ndreashaj.....189

Fondi Çoba.....257

KÊNS - III/2020

Revistë e përvitshme kritike

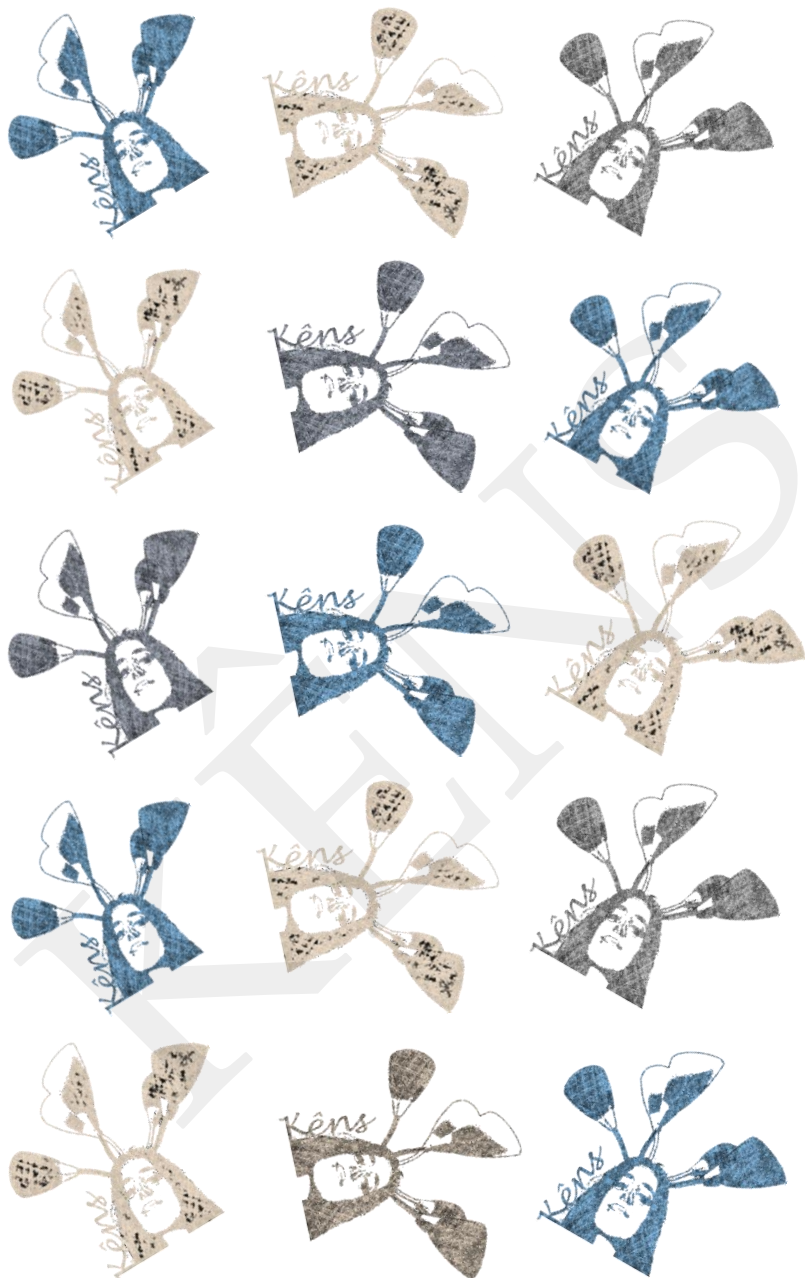
Kryeredaktore: Ariste Kola;

Zv/kryeredaktor: Fra Censor Ambrozi

Michigan, korrik 2020

280 ff.; 16 cm x 24 cm

ISSN online: **2521-7348**

2521-7348